

11

Листопад - 1971

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Завдання боротьби проти антикомунізму
- Ідейно-виховна робота партійних організацій у виробничих колективах
- Збройні сили України першої половини XVIII ст.
- Ставлення київських князів до Древлянської землі
- Історіографія боротьби більшовиків України за часи напередодні Великого Жовтня

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Л. А. Нагорная*. XXIV съезд КПСС о задачах борьбы против идеологии антикоммунизма. *В. Г. Сарбей*. Начало усвоения марксистских идей украинской историографией. *Е. М. Апанович*. Вооруженные силы Украины первой половины XVIII ст. в украинской и русской историографии. Сообщения. *Н. В. Белик*. Идеино-воспитательная работа партийных организаций в производственных коллективах. *В. И. Стрельский*, *Р. С. Кац*. Из истории проникновения иностранного капитала в судостроительную промышленность Украины в конце XIX — в начале XX ст. *И. К. Васюта*. Аграрное перенаселение на Западной Украине в 20-х—30-х годах XX ст. *Ю. Ю. Фомин*. Материнская помощь украинского народа национально-освободительному движению южных славян в 1876—1877 гг. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документы и материалы. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. *L. P. Nagornaya*. The XXVI Congress of the Communist Party of the Soviet Union on Problems against Ideology of Anti-Communism. *V. G. Sarbei*. Beginning of Mastering the Marxist Ideas by Ukrainian Historiography. *O. M. Apanovich*. Armed Forces of the Ukraine of the First Half of the XVIII Century in Russian and Ukrainian Historiography. Communications. *M. V. Belik*. Ideological and Educational Work of Party Organizations in Production Bodies. *M. M. Kononenko*. Mobilization into the Ranks of the Red Army in the Ukraine (November 1918—June 1919). *V. I. Strelsky*, *R. S. Kats*. From the History of Foreign Capital Penetration to Shipbuilding Industry of the Ukraine at the End of the 19th—Beginning of the 20th Centuries. *I. K. Vasyuta*. Agrarian Overpopulation in the Western Ukraine in the 20's—30's of the 20th Century. *Yu. Yu. Fomin*. Pecuniary Aid of the Ukrainian People to the National Liberation Movement of South Slavs in 1876—1877. Notes. Returning to the Already Published. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documents and Materials. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Appendix. Letters to the Editor.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11 (128)
ЛИСТОПАД
1971

РІК ВИДАННЯ
П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Л. П. Нагорна — XXIV з'їзд КПРС про завдання боротьби проти ідеології антикомунізму 3
В. Г. Сарбей — Початок засвоєння марксистських ідей українською історіографією 12
О. М. Апанович — Збройні сили України першої половини XVIII ст. в українській і російській історіографії 21

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. В. Белік — Ідейно-виховна робота партійних організацій у виробничих колективах 39
В. І. Стрельський, Р. С. Кац — З історії проникнення іноземного капіталу в суднобудівну промисловість України наприкінці XIX — на початку XX ст. 46
І. К. Васюта (Івано-Франківськ) — Аграрне перенаселення на Західній Україні в 20-х — 30-х роках XX ст. 50
Ю. Ю. Фомін — Матеріальна допомога українського народу національно-визвольному руху південних слов'ян у 1876—1877 рр. 59

✦ ЗАМІТКИ

- М. В. Траф'як — Діяльність сільських комсомольських організацій України по ідейно-політичному вихованню молоді (1966—1970 рр.) 67
О. В. Поляков — З історії діяльності армійських партійних організацій в період Великої Вітчизняної війни 75
Ф. Й. Стрельченко (Біла Церква) — Раціоналізація державного апарату на Україні в 1921—1925 рр. 79
О. І. Уткін — Громадсько-політична діяльність М. П. Балліна 84
А. Д. Столяр (Ленінград) — Археологічне вирішення проблеми походження анімалістичного мистецтва 87

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- В. О. Духніч (Івано-Франківськ) — Ставлення київських князів до Древлянської землі в 946—988 рр. 92

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- П. Л. Уховська — Факультативні заняття з історії та суспільствознавства в школі 96

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

- Б. А. Бондаренко (Харків) — Військові поселення XIX ст. та їх архітектурні пам'ятки в Чугуєві 105

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- М. Н. Лещенко — Масові селянські заворушення 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях 107

НАШ КАЛЕНДАР

І. М. Мельникова — До 75-річчя від дня народження Клементя Готвальда	121
А. К. Буцик — Полум'яний син Вітчизни М. В. Буташевич-Петрашевський (До 150-річчя від дня народження)	124
Ю. П. Ступак (Суми) — Важливий науковий осередок (До 50-річчя від дня заснування «Товариства дослідників української історії, письменництва й мови»)	127

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

В. В. Мусієнко — Історіографія боротьби більшовиків України за маси напередодні Великого Жовтня	129
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

О. Т. Барішполець — Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик	141
В. О. Романцов, І. В. Шульга — С. Л. Сенявский, В. Б. Тельпуховский. Рабочий класс СССР (1938—1965 гг.)	142
Є. М. Склярєнко — Д. А. Коваленко. Оборонная промышленность Советской России в 1918—1920 гг.	144
О. В. Молодчиков — С. О. Петров. Книги громадянського друку, видані на Україні. XVIII — перша половина XIX ст.	145
Ф. П. Шевченко — Україна, сучасність і минуле	146

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

А. І. Доронченков, Є. П. Степанович — Наукова конференція, присвячена 50-річчю організації «Міжнародна робітнича допомога»	150
С. М. Глуценко — Політвидав України — історикам	151
І. В. Пилипчук (сміт Дашів Іллінського району Вінницької області) — Шкільний краєзнавчий	152
С. К. Темір (с. Старомлинівка Великоновоселківського району Донецької об- ласті) — З досвіду роботи Старомлинівського краєзнавчого музею	153

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

А. Б. — Важлива тема потребує глибокого дослідження	155
Л. Є. Махновець — Невірно витлумачена дата	156

ДОДАТОК

Теми кандидатських дисертацій, затвержені Президією Республіканської ради по координації досліджень з історії КПРС і КП України	158
---	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **І. П. Кожукало**, **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **А. В. Санцевич** (заст. головного редактора), **В. А. Чирко**, **А. М. Шлепаков**, **А. Д. Ярошенко**

Адреса редакції: Київ-1, Кірова, 4. Телефон: 29-71-31

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*

Коректори *І. С. Євдощук*, *С. А. Нова*

БФ 04203. Здано до складання 27.IX 1971 р. Підписано до друку 12.XI 1971 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,62. Зам. К-145 Тираж 8817. Ціна 40 коп.

Статті

Л. П. НАГОРНА

XXIV З'їзд КПРС ПРО ЗАВДАННЯ БОРОТЬБИ ПРОТИ ІДЕОЛОГІЇ АНТИКОМУНІЗМУ

Характерну особливість сучасної епохи — епохи переходу від капіталізму до соціалізму — становить наступ марксизму-ленінізму на буржуазну і дрібнобуржуазну ідеологію, для якого об'єктивні передумови створюють всесвітньо-історичні перемоги соціалізму в його змаганні з капіталістичним ладом. У тому, що соціалізм перебуває в історичному наступі, а імперіалізм здає йому одну позицію за другою — якнайточніше підтвердження правоти марксистсько-ленінського вчення про розвиток світового революційного процесу і водночас цілковитої неспроможності буржуазних антикомуністичних теорій.

Наступальний, бойовий дух у боротьбі проти всіх форм антикомунізму, проти будь-яких спроб буржуазної ідеології загальмувати процес переходу людства до соціалістичних форм суспільного життя продемонстрував XXIV з'їзд КПРС. Підбивши підсумки розвитку нашої країни за останні роки, виробивши політичну лінію і науково обгрунтовану програму на майбутнє, з'їзд переконливо показав всесвітньо-історичне значення комуністичного будівництва в СРСР, того вкладу, який вносить Комуністична партія Радянського Союзу і весь радянський народ у світовий революційний процес. Зроблений з'їздом марксистсько-ленінський аналіз сучасних особливостей імперіалізму дає ключ до розуміння нинішньої стратегії і тактики антикомунізму. З'їзд чітко визначив завдання Комуністичної партії по формуванню наукового світогляду радянських людей, дальшому розвитку марксистсько-ленінської теорії на основі вивчення й узагальнення нових явищ у житті радянського суспільства й досвіду світового революційного робітничого і визвольного руху, послідовного й переконливого викриття антинародної, реакційної суті капіталізму та його ідеології — ідеології антикомунізму.

Обстановку, в якій живе сучасне людство, з'їзд охарактеризував як обстановку нестихаючої ідеологічної війни. Боротьба між марксистсько-ленінською та буржуазною ідеологіями є відображенням у духовно-ідеологічній сфері основної суперечності нашої епохи — боротьби між соціалізмом і капіталізмом. Справедливо вбачаючи в переможному наступі соціалізму загрозу самому існуванню капіталістичного ладу, панівні кола країни капіталу намагаються будь-що загальмувати цей об'єктивний процес. У хід пускається все: економічний тиск і локальні війни, диверсії і шпигунство, підкупи й обіцянки. Та чи не найбільш надії імперіалізм покладає на ідеологічні засоби боротьби проти комунізму.

Основним змістом антикомунізму, що був і лишається головною ідейно-політичною зброєю імперіалізму, є наклепи на соціалістичний лад, фальсифікація політики й цілей комуністичних партій, вчення

марксизму-ленінізму. Вістря антикомунізму спрямоване нині насамперед проти трьох основних революційних сил сучасності — світової системи соціалізму, міжнародного комуністичного руху, національно-визвольної боротьби народів, проти їх єдності.

Активізація антикомуністичної діяльності імперіалізму є ідеологічним виразом процесу загострення класової боротьби на міжнародній арені як певної закономірності сучасної епохи. В. І. Ленін писав, що ідейний опір буржуазії є найглибшим і наймогутнішим навіть у порівнянні з опором військовим і політичним¹. Як підкреслюється в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «імперіалістична буржуазія утримує владу над народами своїх країн не тільки насильством, але й обманом. Вона в усе ширших масштабах вдається до ідеологічних засобів поневолення мас, звертається до «тотальної» ідейної мобілізації всіх реакційних сил під прапором антикомунізму і антирадянщини»².

Антикомунізміві підпорядкована нині вся діяльність розгалуженого апарату імперіалістичної пропаганди, всі засоби масового ідеологічного впливу. Ціла система різноманітних ідеологічних штампів має своїм призначенням нав'язати людині капіталістичного Заходу викривлене уявлення про соціалізм, про його ідеали і спосіб життя, відвернути трудящих країн капіталу від революційної боротьби, дискредитувати діяльність комуністичних партій. Одночасно розширюються масштаби «психологічної війни», яка спрямована своїм вістрям проти соціалістичних країн, проти антиімперіалістичного визвольного руху народів. Одне з основних своїх завдань буржуазна пропаганда вбачає в тому, щоб проникнути з своїм ідейним вантажом усередину соціалістичного суспільства, ідейно і морально роззброїти трудящих соціалістичних країн, похитнути їх відданість створеному ними соціальному ладові, завоюванням соціалізму.

Той факт, що так звана психологічна війна проти соціалістичних країн піднесена до рангу державної політики в багатьох капіталістичних країнах, насамперед у цитаделі капіталізму — США, відбиває марні спроби імперіалізму розв'язати основну суперечність сучасної епохи — суперечність між соціалізмом і капіталізмом — на користь капіталізму. «Кожний крок уперед, зроблений Радянським Союзом, — говорив у своєму виступі на XXIV з'їзді КПРС Генеральний секретар Комуністичної партії США Гес Холл, — справляє безпосередній революціонізуючий вплив на світовий революційний процес. І цей вплив неухильно зростає, тому що кожний ваш крок уперед супроводиться поглибленням кризи капіталізму. Тому хай ніхто не дивується, що кожний крок уперед викликає дошкульний лемент і потік лайки з цитаделі світового імперіалізму. ...Антикомунізм, у тому числі і його антирадянська різновидність, є важливою зброєю імперіалізму»³.

Ідеологи буржуазії не можуть не розуміти, що всякий відкритий виступ проти соціальних основ соціалізму позбавлений будь-яких шансів на успіх. Цим насамперед і слід пояснювати той факт, що буржуазна пропаганда зосереджує нині свої зусилля не на пошуках альтернатив соціалізму, а на спробах підірвати соціалізм зсередини, добитися його «внутрішнього переродження». З найсерйознішим виглядом люті вороги соціалізму дають різні «поради» про його «поліпшення», «демократизацію», «лібералізацію» тощо. Особлива ставка робиться при цьому на конструювання різних національних «моделей соціалізму», на

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 330.

² До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970, стор. 46.

³ Привітання XXIV з'їздові КПРС, К., 1971, стор. 252—253.

всіляке стимулювання в соціалістичних країнах почуттів «національного егоїзму», в яких антикомунізм вбачає засіб підриву єдності світової системи соціалізму та міжнародного комуністичного руху.

Саме на цьому ґрунті антикомунізм тісно зближується з ревізіонізмом. Будь-який відхід від марксизму-ленінізму в умовах гострої ідеологічної боротьби неминуче веде до антикомунізму, й історія різних ревізіоністських течій дає тому яскраве підтвердження. «Прикриваючи своє відступництво від марксизму міркуваннями про необхідність враховувати найновіші умови розвитку суспільства і класової боротьби, ревізіоністи виконують на ділі роль рознощиків буржуазно-реформістської ідеології в комуністичному русі»⁴. Різні ревізіоністські «нові моделі» соціалізму не можна розглядати інакше як спроби застосувати на практиці, під прикриттям «демократичної» фразеології, буржуазні рецепти «розм'якшення» соціалізму, його поступового «переродження» в буржуазний лад. Тому нині так актуально звучить ленінське попередження про те, що боротьба проти імперіалізму, якщо вона не зв'язана нерозривно з боротьбою проти опортунізму, є пуста і брехлива фраза⁵.

XXIV з'їзд КПРС дав глибоко наукову характеристику основних проблем тієї ідейно-теоретичної боротьби, що відбувається в сучасному світі, вказав на головні напрями сучасної буржуазної фальсифікації марксизму-ленінізму, ревізії основних принципів соціалізму сучасним правим і «лівим» опортунізмом. В полі зору з'їзду виявилися і спроби буржуазної ідеології замаскувати справжні цілі своїх ідеологічних диверсій, зобразити імперіалізм у вигляді захисника «свободи» у боротьбі проти нібито антигуманістичного в своїй основі соціалістичного ладу.

Антикомунізм нині все частіше маскується лозунгами «свободи», «гуманізму», «лібералізації». Розуміючи, що соціалістична ідеологія по всіх напрямках тіснить буржуазну, ідеологи буржуазії покладають великі надії на вдосконалення техніки пропаганди, на вишукування нових витончених прийомів явної і замаскованої дезінформації мас. «Всі інструменти впливу на уми, які є в руках буржуазії,— преса, кіно, радіо — мобілізовані на те, щоб вводити в оману людей, навіювати їм уявлення про мало не райське життя при капіталізмі, зводити наклепи на соціалізм. Ефір буквально насичений всілякими вигадками про життя нашої країни, братніх країн соціалізму»,— підкреслювалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії⁶.

Одним з головних напрямів антикомуністичної пропаганди є злісні наклепи на марксизм-ленінізм. Вороги соціалізму намагаються сфальсифікувати саму суть марксизму-ленінізму, представити його у вигляді антинаукової доктрини, знайти у ньому внутрішню суперечність. Найбільш поширеним прийомом фальсифікації марксизму-ленінізму стало протиставлення Маркса Леніну, марксизму — ленінізмові. Марксизм, як правило, подається у вигляді збірника догм, що мали якесь значення у ХІХ ст., але давно втратили будь-який практичний смисл. Ленінізм оголошується галуззю чистої практики, волюнтаристської в своїй основі. Таким способом начисто відкидається вклад В. І. Леніна у загальну скарбницю марксизму-ленінізму, а сам ленінізм оголошується немарксизмом і навіть антимарксизмом.

XXIV з'їзд КПРС з новою силою наголосив на ролі В. І. Леніна як вождя соціалістичної революції, її теоретика, творця партії робітничого класу, засновника першої в світі соціалістичної держави. З'їзд підкреслив, що тільки марксистсько-ленінською наукою, найпередовішою,

⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 37.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 279.

⁶ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 103.

найреволюційнішою наукою сучасності, неухильно керується наша партія. «Партія вважає дуже важливим,— говорилося у Звітній доповіді ЦК КПРС,— щоб комуністи наполегливо оволодівали теорією марксизму-ленінізму, знанням законів суспільного розвитку, вміли впевнено орієнтуватись у нових явищах життя, давати їм правильну оцінку і робити правильні практичні висновки. Ідейне загартування комуністів є неодмінною умовою підвищення боєздатності наших партійних лав»⁷.

У центрі ідеологічної й політичної боротьби між світом соціалізму і світом капіталізму стоять питання про керівну роль комуністичної партії в революційному русі та в будівництві нового суспільства, про характер суспільного і політичного ладу в умовах соціалізму. Ідеологи буржуазії не зупинилися перед тим, щоб стати на абсолютно неспроможний у науковому відношенні шлях ототожнення крайніх форм диктатури імперіалістичної буржуазії, яка монополізує владу для придушення мас, з соціалістичним ладом, який являє собою владу народу в інтересах народу. Радянській владі приписується антидемократизм, а Комуністичній партії — диктаторські функції. Все це разом узятє зображується як «комуністичний тоталітаризм», нібито властивий соціалістичному ладові⁸.

В унісон з антикомунізмом фальсифікує справжню суть демократії й свободи в соціалістичному суспільстві сучасний ревізіонізм, пропагуючи теорію «політичного плюралізму», тобто багатопартійності, що передбачає політичну опозицію, і т. ін.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії підкреслювалося, що питання про керівну роль комуністичної партії в соціалістичному суспільстві стало вузловим пунктом боротьби між марксистами-ленінцями і представниками різних форм ревізіонізму. В той час, як буржуазна ідеологія відкрито оголошує партію «реакційною силою», ревізіонізм робить все для того, щоб підірвати комуністичні партії зсередини, усунути їх від керівництва економічним і політичним життям суспільства.

З'їзд дав рішучу відсіч твердженням буржуазних ідеологів і ревізіоністів про уявну «відсутність демократії» в країнах соціалізму. У Звітній доповіді ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслив, що підносячи нам різного роду «поради» щодо «поліпшення» соціалізму, антикомуністи «піклуються..., звичайно, не про соціалізм. Вони хотіли б повернути нас до буржуазних порядків і тому намагаються нав'язати свою буржуазну демократію, демократію для експлуататорів, чужу інтересам народу»⁹.

Охарактеризувавши подібні спроби як пусту й марну затію, Л. І. Брежнев підкреслив, що у радянських людей своя демократія — соціалістична, свої принципи, свої традиції в її розвитку. Смісл і зміст соціалістичної демократії партія бачить в участі якнайширших мас в управлінні країною, суспільними справами. «Вся політична система суспільства, постійно зростаюча ініціатива трудящих поставлені у нас на службу будівництву комунізму. Така демократія — це для нас життєва потреба, необхідна умова розвитку і зміцнення соціалістичних суспільних відносин», — підкреслювалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії¹⁰.

Найповніше втілюють демократичний характер нашої держави органи народної влади — Ради депутатів трудящих. Це — понад два мільйони депутатів, які управляють справами всієї нашої загальнона-

⁷ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 118.

⁸ Див. напр., С. Friedrich, Z. Brzezinski. Totalitarian Dictatorship and Autocracy, Cambridge, 1956; R. Daniels. The Nature of Communism, New York, 1962; A. Ulam. A New Face of Soviet Totalitarianism, London, 1966 та ін.

⁹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 94.

¹⁰ Там же.

родної держави з низу до верху. Разом з ними самовіддано працює армія добровільних помічників — 25 млн. активістів при Радах. Важливе місце в системі радянської соціалістичної демократії належить органам народного контролю, в роботі яких беруть участь мільйони робітників, колгоспників, службовців. Однією з найважливіших ланок у загальній системі соціалістичної демократії, в залученні трудящих до управління державними і громадськими справами є профспілки, які об'єднують 93 млн. чол.¹¹

На відміну від буржуазної демократії, в умовах якої соціальні права і свободи для значних мас населення мають формальний характер, соціалістична демократія на ділі забезпечує трудящим широкі соціально-політичні права і свободу особи, відкриває їм величезні можливості для участі в управлінні державними, господарськими і громадськими справами. Навряд чи хоч деякі з буржуазних ідеологів не розуміють тієї науково обгрунтованої марксизмом і перевіреної практикою істини, що справжня свобода і розквіт духовного життя трудящих мислять лише на основі переходу до їх рук політичної влади і перетворення приватної власності на знаряддя й засоби виробництва в суспільну, загальнонародну власність. Але вони продовжують на всі лади переспівувати вигадану ними версію «недемократизму» радянського ладу, щоб протиставити справжній і послідовній демократії соціалістичного суспільства фальшиву й урізану «демократію» буржуазного ладу, щоб дискредитувати соціалізм, применшити всесвітньо-історичне значення його величезних переваг перед капіталізмом.

Коли імперіалісти говорять про «вдосконалення» соціалізму, вони мріють про реставрацію капіталізму. «Антикомуністи — подумати тільки, товариші! — турбуються про «вдосконалення соціалізму», знов-таки розраховуючи на те, що люди соціалістичного світу, світу, в якому органічно закладене постійне прагнення все до нових і нових комуністичних звершень, не відразу розкусять, що буржуазні «доброхоти» під словом «досконалість» мають на увазі щось прямо протилежне соціалізму, а точніше кажучи, — реставрацію капіталізму, — говорив на з'їзді письменник О. Б. Чаковський. — Антикомунізм усіляко хоче нав'язати нам свою концепцію «свободи», будучи при цьому заінтересований тільки в одній свободі — свободі пропаганди антирадянщини, розхитування соціалістичного ладу»¹².

Намагаючись занести в соціалістичне суспільство бацили буржуазної ідеології, принизити міжнародний авторитет і величезні успіхи Радянського Союзу, посіяти розбрат між народами СРСР і країн соціалістичної співдружності, буржуазна пропаганда покладає неабиякі надії на буржуазний націоналізм. «Утвердження імпульсів націоналізму всередині комуністичного блоку», за визнанням одного з провідних американських буржуазних ідеологів У. Росту, є одним з найважливіших завдань буржуазної пропаганди. Той же Росту бачить у націоналізмі засіб зруйнування «єдності й організаційної дисципліни міжнародного комуністичного руху»¹³. Саме тому буржуазні ідеологи гучно галасують про «крах» марксизму як інтернаціонального вчення, подають у викривленому світлі інтернаціональну політику КПРС і Радянської держави, використовують з метою підриву єдності соціалістичних країн окремі труднощі в їх розвитку.

Буржуазна «політична наука» постійно виходить з «примату» національного над інтернаціональним. Приділяючи непомірно багато уваги

¹¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 90.

¹² «Правда», 6 квітня 1971 р.

¹³ Стратегия лжи, М., 1967, стор. 154.

дослідженням «національного характеру», «національних стереотипів» тощо вона намагається довести, ніби корені всіх національних і расових конфліктів закладені в самій природі людини. Так буржуазні ідеологи нав'язують своїм читачам думку, ніби міжнародні конфлікти є вічними й нездоланими, а добросусідські відносини між народами — принципово неможливими.

Сучасні ревізіоністи, заперечуючи підпорядкованість національного питання загальнопролетарській справі, ігноруючи принципи соціалістичного інтернаціоналізму, конструюють свій псевдомарксизм виключно на ґрунті національно-специфічного. І в цьому, як і в багатьох інших питаннях, вони змикаються з буржуазними ідеологами. Ревізіоністи відкрито відмовляються від класового підходу до оцінки національних взаємовідносин, намагаються протиставити специфічні особливості розвитку тієї або іншої країни загальним закономірностям переходу різних країн від капіталізму до соціалізму, на кожному кроці демонструють типово дрібнобуржуазну схильність розглядати проблеми світового розвитку крізь вузьконаціональну призму. Їх упереджене ставлення до соціалістичної інтеграції, проповідь нейтралістської, «позаблокової» позиції соціалістичних держав, їх концепції «опори на власні сили» неминуче тягнуть як правих, так і «лівих» ревізіоністів у болото буржуазного націоналізму.

Відроджена ревізіоністами формула «національного комунізму» базується на протиприродному поєднанні двох непримиренних за своєю суттю ідей — буржуазного націоналізму і комунізму. «Національний комунізм» — це доведене до абсурду протиставлення специфічних особливостей розвитку окремих країн загальним закономірностям переходу від капіталізму до соціалізму. «Національний комунізм» — це не різновид комунізму, як його намагаються представити ревізіоністи. Це — типовий буржуазний націоналізм, вбраний для ошукування мас у комуністичні шати.

Не випадково «національний комунізм» так припав до смаку всім ворогам соціалізму. «Саме на націоналістичні тенденції, — підкреслюється у Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їздові партії, — і особливо ті з них, які набирають форми антирадянщини, буржуазні ідеологи, буржуазна пропаганда найохочіше роблять тепер ставку в боротьбі проти соціалізму і комуністичного руху. Вони підштовхують опортуністичні елементи в компартіях до свого роду ідеологічної змови. Вони наче кажуть їм: доведіть, мовляв, що ви антирадянці, а ми будемо готові проголосити, що ви саме і є справжні «марксистки» і займаєте цілком «самостійні позиції». Хід подій показує, до речі, що такі люди стають на шлях боротьби і проти компартій у своїх країнах. Приклад того — ренегати типу Гароді у Франції, Фішера — в Австрії, Петкова — у Венесуелі, діячів угруповання «Маніфесто» — в Італії. Боротьбу проти такого роду елементів братні партії розглядають як важливу умову зміцнення своїх рядів»¹⁴.

Чимало уваги присвятив з'їзд викриттю й спростуванню фальсифікаторських домислів буржуазної пропаганди про становище радянських національних республік у складі СРСР. Зосереджуючи максимум зусиль на критиці соціалістичного типу національних взаємовідносин, ідеологи буржуазії пропагують «ідеї» про існування так званого «радянського колоніалізму» і на всі лади оплакують долю радянських національних республік, які зображуються жертвами «примусової советизації», «русифікації в гігантських масштабах» і т. п. При цьому шаленими нападами

¹⁴ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 23—24.

піддаються поняття національної державності й національного суверенітету республік, робляться спроби заперечити добровільність їх об'єднання в єдиній союзній державі. Дружба і співробітництво народів СРСР найчастіше зображується у вигляді колоніального визиску, боротьба КПРС проти пережитків націоналізму у свідомості людей — як лінія на ліквідацію національних особливостей.

З'їзд дав рішучу відсіч твердженням буржуазної пропаганди про так званий «радянський колоніалізм». З гордістю говорили представники союзних республік про великі завоювання в економічній, політичній, культурній галузях, які їх народам дав соціалізм і які не лишають каменя на камені від наклепницьких домислів апологетів імперіалізму. «В інтернаціоналізмі наша сила,— говорив з трибуни з'їзду Перший секретар ЦК Компартії Естонії І. Г. Кебін,— на міцному фундаменті дружби радянських народів ґрунтуються наші великі досягнення в економічному, соціальному і культурному розвитку. Нікому й ніколи не вдасться порушити найважливіші завоювання соціалізму — монолітну єдність радянських народів-братів»¹⁵. «Як не можна закрити рукою сонце,— підкреслив у своєму виступі перший секретар ЦК Компартії Киргизії Т. Усубалієв,— так не вдасться і буржуазним фальсифікаторам приховати правду історії. А вона, ця правда, полягає в тому, що дружба радянських народів буде упевнено набирати сили, квітнути, міцніти і розвиватися»¹⁶.

Свою вірність великим ідеям марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму, свою відданість завоюванням соціалізму і непримиренність до буржуазної ідеології, до всіх різновидів опортунізму й ревізнізму продемонстрували на з'їзді й представники братніх комуністичних партій. «Саме тому, що ми палко любимо нашу країну, саме тому, що найзаповітніше наше бажання полягає в тому, щоб вона успішно розвивалась, ми були і завжди будемо стійкими інтернаціоналістами, пристрасними прихильниками єдності соціалістичних держав та комуністичних партій»,— говорив у своєму виступі перший секретар ЦК ПОРП Е. Герек¹⁷. Зауваживши, що під лозунгами так званого «поліпшення» і «реформації» соціалізму ворожі соціалістичні сили не так давно поставили під загрозу соціалістичні завоювання трудящих Чехословаччини, перший секретар ЦК КПЧ Г. Гусак заявив: «Ми хочемо запевнити вас, дорогі товариші, що з цього досвіду ми дістали виразний урок: ми ніколи і нікому не дозволимо більше ослаблювати і розкладати Комуністичну партію Чехословаччини, вбивати клин між нашими партіями і тим самим підривати дружбу між нашими народами»¹⁸.

XXIV з'їзд КПРС дав прекрасну ілюстрацію того, що тільки інтернаціоналістське розв'язання всіх питань розвитку соціалістичних націй відповідає їх найвищим національним інтересам. Гармонійне поєднання в соціалістичній міжнародній співдружності національного та інтернаціонального створює необмежені можливості для дальшого зміцнення взаємодопомоги і дружби націй та народностей СРСР, усіх країн соціалізму. Документи і матеріали XXIV з'їзду КПРС являють собою науково обґрунтований курс на послідовне втілення в життя принципів пролетарського інтернаціоналізму і водночас на уважне врахування національно-особливого, на найглибше розкриття внутрішніх можливостей кожної нації. І як би не силкувалися наші ідейні вороги знайти в цьому курсі внутрішню суперечність, навряд чи їм вдасться когось переконати в тому, що інтернаціоналізація в умовах соціалізму нібито відбувається

¹⁵ «Правда», 4 квітня 1971 р.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Привітання XXIV з'їздові КПРС, стор. 50.

¹⁸ Там же, стор. 62—63.

за рахунок національного і на шкоду йому. Факти свідчать якраз про протилежне: національні інтереси кожної з союзних республік і країн соціалістичної співдружності якнайкраще задовольняються саме в інтер-національній спільності.

З'їзд відзначив, що загострення ідеологічної боротьби в сучасному світі вимагає посилення уваги до теоретичної роботи партії. У Звітній доповіді ЦК КПРС з'їздові підкреслювалося, що теоретична робота — важлива складова частина нашого спільного інтернаціонального, революційного обов'язку. Протиборство сил капіталізму і соціалізму на світовій арені, так само як і спроби різного роду ревізіоністів вихолостити революційне вчення, перекрутити практику соціалістичного й комуністичного будівництва вимагають від партії посиленої уваги до теорії, її творчого розвитку. Л. І. Брежнев рішуче наголосив на тому, що повторення старих формул там, де вони вже зжили себе, невміння або небажання по-новому підходити до нових проблем — усе це завдає шкоди справі, створює додаткові можливості для поширення ревізіоністських підробок під марксизм-ленінізм. «Переконливість критики буржуазних і ревізіоністських наскоків на нашу теорію і практику величезною мірою посилюється тоді, коли вона спирається на активний і творчий розвиток суспільних наук, марксистсько-ленінської теорії»¹⁹.

Партія вимагає від учених-суспільствознавців широкого наступу на буржуазну ідеологію, глибокої й аргументованої критики буржуазних концепцій і поглядів, викриття реакційного класового змісту буржуазної ідеології в усіх її формах і проявах. Сьогодні як ніколи актуально звучить ленінське попередження про те, що боротьба проти буржуазної ідеології — не тимчасова кампанія, а об'єктивна необхідність соціального прогресу. В. І. Ленін учив «завжди пропагувати, охороняти від пере-кручень і розвивати далі пролетарську ідеологію — вчення наукового соціалізму, тобто марксизм. Ми повинні безустанно боротися проти всякої буржуазної ідеології, хоч би в які модні й блискучі мундири вона одягалась»²⁰.

Імперіалістичній пропаганді нічого протиставити тим благородним ідеям і грандіозним цілям, які надихають радянських людей на нові трудові звершення. Ніякими ідеологічними диверсіями їй не вдасться похитнути соціально-політичну й ідейну єдність нашого суспільства. Але партія не може не зважати на чорні задуми ворогів соціалізму, на їх підступи. На з'їзді, зокрема, підкреслювалося, що партія не може байдуже ставитися до спроб так званого «інтелектуального» антикомунізму вплинути на нашу художню інтелігенцію, вбити клин між нею і партією. Говорилося і про те, що в світі йде напружена, уперта боротьба за молодь і що в цій боротьбі імперіалізм не гребує ніякими, навіть най-підступнішими, засобами. Саме тому в матеріалах і рішеннях з'їзду так багато уваги приділено вихованню трудящих у дусі войовничої непри-мирності до буржуазної ідеології. Велике місце в них відведено даль-шому розгортанню ідеологічної роботи в усіх її формах, політичному вихованню мас.

Звітна доповідь ЦК КПРС ХХІV з'їздові партії наголосила на тому, що морально-політичні якості радянських людей формуються всім соці-алістичним укладом нашого життя, але насамперед наполегливою ідейно-виховною роботою партії, всіх її організацій. Серцевиною всієї ідей-но-виховної роботи партії є формування у найширших мас трудящих комуністичного світогляду, виховання їх на ідеях марксизму-ленінізму.

¹⁹ Л. І. Брежнев в. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС ХХІV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 117—118.

²⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 253.

Як підкреслюється в Програмі КПРС, «партія ставить завданням виховання всього населення в дусі наукового комунізму, добиваючись, щоб трудящі глибоко розуміли хід і перспективи світового розвитку, правильно розбиралися в подіях всередині країни і на міжнародній арені, свідомо будували життя по-комуністичному»²¹.

У Звітній доповіді ЦК КПРС відзначались великі успіхи, досягнуті партією в галузі ідеологічної, пропагандистської і агітмасової роботи. Але Центральний Комітет вважав за необхідне сказати з трибуни з'їзду про те, що він не повністю задоволений станом справ на цій ділянці. З'їзд поставив перед усіма партійними організаціями завдання посилювати ідеологічну роботу і, насамперед, зробити більш активною, цілеспрямованою пропаганду комуністичних ідеалів, конкретних завдань нашого будівництва. На найближчий час одне з центральних місць у пропагандистській і агітаційно-масовій роботі партії має зайняти роз'яснення смислу і значення рішень XXIV з'їзду КПРС. «По-справжньому вміти в повній мірі передати широким масам трудящих всю силу нашої ідейної переконаності; по-справжньому, творчо підходити до справи комуністичного виховання радянської людини — ось у чому полягають наші головні завдання в цій галузі», — підкреслив Л. І. Брежнев²².

Боротьба двох ідеологій — соціалістичної і буржуазної — відображає непримиренність класових позицій пролетаріату і буржуазії, протилежність двох соціальних систем. Тому ідеологічна боротьба як одна з форм класової боротьби в умовах існування двох систем є об'єктивною необхідністю нашого часу. «Питання стоїть *тільки так*: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середини тут немає...», — писав В. І. Ленін²³.

XXIV з'їзд КПРС ще раз наголосив на тому, що в ідеологічній боротьбі немає місця нейтралізму і компромісам. У Звітній доповіді ЦК КПРС підкреслювалося, що обов'язком працівників пропагандистського, агітаційно-масового фронту є своєчасна, рішуча й ефективна відсіч ідеологічним наскокам наших ідейних ворогів, пропаганда правди про соціалістичне суспільство, про радянський спосіб життя, про будівництво комунізму в нашій країні. «І робити це, — говорив Л. І. Брежнев, — треба переконано, переконливо, дохідливо й яскраво. Голос правди про Радянський Союз повинні чути на всіх континентах нашої Землі»²⁴. В резолюції з'їзду підкреслено, що творчий розвиток і пропаганда марксистсько-ленінського вчення, боротьба проти спроб його ревізії повинні бути і надалі в центрі ідеологічної роботи партії.

Антикомунізм сьогодні — це зловісна зброя імперіалістичної реакції. Його носії виступають не лише проти теорії наукового комунізму, а й, головним чином, проти її практичного втілення. Тому боротьба за комунізм, за його побудову немислима без найрішучішої боротьби проти його антипода в усіх його формах і різновидах. Боротьба проти антикомунізму — це водночас і боротьба за мир, за соціальний прогрес. Вона вимагає не лише викриття й спростування наклепів та інсинуацій буржуазної пропаганди, але й широкої пропаганди ідей марксизму-ленінізму, досягнень світової системи соціалізму, величких переваг соціалізму перед капіталізмом. Саме в цьому напрямі будує свою ідеологічну роботу КПРС — партія наукового комунізму, бойовий авангард радянського народу.

²¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 103.

²² Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 103.

²³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 37.

²⁴ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 104.

ПОЧАТОК ЗАСВОЄННЯ МАРКСИСТСЬКИХ ІДЕЙ
УКРАЇНСЬКОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ *

Аналіз радянської історичної літератури показує, що важлива дослідницька проблема історії поширення марксизму на Україні в другій половині XIX ст. ще до початку пролетарського руху поки що не дістала глибокого висвітлення. Зокрема, зовсім неповно з'ясовані питання про вплив марксистських ідей на розвиток тодішньої української суспільно-політичної і пов'язаної з нею історичної думки. Тут вклад істориків значно скромніший порівняно з відповідним доробком українських радянських літературознавців, філософів, економістів, які створили синтетичні праці з історії літератури, журналістики, книговидавничої справи, соціологічної та економічної думки¹, а також ряд спеціальних розвідок, присвячених прогресивним діячам української дожовтневої культури, зокрема революціонерам-демократам.

Історики ж здебільшого обмежуються переліком творів основоположників марксизму, що в різний час перекладалися й видавалися на українських землях. Такий, по суті, бібліографічно-книгознавчий аспект став провідним в українській радянській історіографії. Навіть автори численних розвідок, у яких аналізуються погляди корифеїв української революційної демократії кінця XIX — початку XX ст.— І. Я. Франка, П. А. Грабовського, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського,— як правило, обмежуються викладом висловлювань названих діячів про марксистське вчення та констатацію перекладу і популяризації останніми творів основоположників марксизму.

Поодинокими є спроби текстологічного аналізу перекладів, як це, наприклад зробив Й. А. Багмут щодо першого українського тексту «Маніфесту Комуністичної партії»². А такий аналіз перекладів творів основоположників марксизму має дуже важливе значення для всебічного висвітлення процесу поширення марксистських ідей у дореволюційній Росії, зокрема й на Україні.

Створення подібних праць має ґрунтуватися на поєднанні аналітичних і синтетичних методів дослідницької роботи. Отже, крім поглибленого вивчення кожного твору, що так чи інакше популяризував учення основоположників марксизму, важливо теоретично узагальнити процес сприйняття марксистських ідей представниками революційно-демократичної інтелігенції Росії та України, з'ясувати, які (чому саме такі-то) праці К. Маркса і Ф. Енгельса привертали увагу передової громадськості другої половини XIX ст.

* До постановки питання.

¹ Революційне оновлення літератури. Проникнення ідей марксизму-ленінізму в українську літературу кінця XIX — початку XX ст., К., 1970; З історії філософії та соціології на Україні, К., 1968; Нарис історії філософії на Україні, К., 1966; З історії марксистсько-ленінської економічної думки на Україні, К., 1966; Книга і друкарство на Україні, К., 1964; Нариси з історії економічної думки на Україні, К., 1956 та ін.

² Й. А. Багмут. Перший український переклад «Маніфесту Комуністичної партії». — «Вісник АН УРСР»; 1957, № 1, стор. 42—55.

Великий науковий інтерес викликала б спеціальна розвідка про сприймання діячами української революційної демократії основних положень «Маніфесту Комуністичної партії» — найпоширенішого тоді на Україні твору К. Маркса і Ф. Енгельса³. Прикро, що радянське франкознавство поки що не має спеціального дослідження на тему «І. Я. Франко і Ф. Енгельс», хоча, як відомо, Великий Каменяр був одним з найактивніших пропагандистів творів Ф. Енгельса серед діячів української революційної демократії. Він популяризував «Маніфест Комуністичної партії», був ініціатором і організатором перших видань українською мовою таких творів Ф. Енгельса, як «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Людвиг Фейербах і кінець німецької класичної філософії», «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Ще в 1879—1880 рр. І. Я. Франко переклав і видав окремою брошурою велику частину (вступ і дві глави розділу «Соціалізм») «Анти-Дюрінга». Роз'яснення положень цієї фундаментальної праці, яка вважається справжньою енциклопедією марксизму⁴, цілісним викладом теорії діалектичного та історичного матеріалізму, є в творчому доробку соратника І. Я. Франка С. А. Подолинського.

Однак найбільшу роль у популяризації «Анти-Дюрінга» в Росії і на Україні відіграв М. І. Зібер — перший рецензент цього твору. Його рецензія (фактично анотація змісту твору) з'явилася на сторінках журналу «Критическое обозрение» в рік виходу в світ першого окремого видання енгельсового твору — 1879. «...Ця річ, — писав сам Ф. Енгельс, — справила цілком несподіване для мене враження, особливо в Росії»⁵. Ще в 1877—1878 рр., коли праця друкувалася в центральному органі німецької соціал-демократичної партії «Vorwärts» («Вперед»), на неї звернули увагу діячі всеросійського визвольного руху, вважаючи «Анти-Дюрінг» важливим посібником для вивчення марксистської теорії та подолання буржуазних і дрібнобуржуазних соціологічних концепцій. Про це, зокрема, писав Г. О. Лопатін Ф. Енгельсу 17 квітня 1877 р.⁶

У 1868—1870 рр. М. І. Зібер (тоді магістр Київського університету) на квартирі М. П. Драгоманова викладав учасникам нелегального студентського гуртка основи економічного вчення К. Маркса за «Капіталом»⁷. На основі цього курсу лекцій ще до виходу в світ першого російського видання марксового «Капіталу», яке з'явилося в 1872 р., М. І. Зібер підготував і опублікував 1871 р. у київських «Університетських известиях» працю «Теорія цінності і капіталу Д. Рікардо». Ознайомившись з нею, К. Маркс визнав за потрібне публічно відзначити вдалий виклад його економічної теорії. «При читанні цієї цінної книги західноєвропейського читача особливо вражає послідовне проведення раз прийнятої чисто теоретичної точки зору»⁸, — писав він 24 січня 1873 р. у післямові до другого видання «Капіталу».

В 1876—1878 рр. у російських демократичних журналах «Знание» та «Слово» Зібер своїми статтями популяризував положення марксизму або захищав їх від буржуазних фальсифікаторів і перекручувачів. Тоді ж у зв'язку із забороною царською цензурою робити і друкувати російський переклад «Анти-Дюрінга», він з метою якнайширше ознайомити читачів періодичної преси із змістом книги Ф. Енгельса, перехит-

³ П. М. Шморгун. Распространение марксизма на Украине в 80-х и начале 90-х годов XIX века. — «Вопросы истории КПСС», 1957, № 4, стор. 90.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. VIII (передмова).

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 36, стор. 111.

⁶ Див. К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия, М., 1967, стор. 352.

⁷ Д. Заславский, М. П. Драгоманов и «Вольное слово» (По неизданным материалам). — «Былое», 1925, № 27—28, стор. 107.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 20.

рив цензуру і дав у своїй рецензії дослівний переклад багатьох місць «Анти-Дюрінга». Коротко охарактеризувавши у вступній та заключній частині заслуги Ф. Енгельса і вказавши на нього як на автора праці «Становище робітничого класу в Англії», Зібер підкреслив, що «основний інтерес праці Енгельса, на якому потрібно зосередити увагу, є, «...зроблена ним спроба підвести закон діалектичних суперечностей під новітню теорію еволюції і за допомогою досить численних прикладів з різних галузей знань, надати більш або менш реальне висвітлення цій в очах багатьох наших сучасників у вищій мірі туманній метафізичній тарабарщині»⁹.

Наступного року Зібер продовжив популяризацію «Анти-Дюрінга» на сторінках прогресивної періодичної преси. Його стаття, підписана ініціалами «Н. З.» (обсягом близько 5 друкованих аркушів), під назвою «Діалектика в її застосуванні до науки», викладала зміст першого розділу «Філософія» і перших трьох глав другого розділу «Політична економія»*. Правда, М. І. Зібер не називав прізвища автора книги, але передова громадськість Росії й України, ознайоmlена «Современником» ще на початку 60-х років з працею «Становище робітничого класу в Англії», зрозуміла, про кого та про яку саме працю йшлося, прочитавши у статті таке: «...Ми пропонуємо нашому читачеві рід витягу з нової книги відомого автора «Lage der arbeitenden Klassen in England» («Становище робітничого класу в Англії». — В. С.), в якій він полемізує проти науково-філософських теорій та поглядів Дюрінга»¹⁰. На жаль, обіцяною редакцією «Слова» продовження перекладу «Анти-Дюрінга» не з'явилося. Напевно, через заборону царських властей.

Висвітлити вклад М. І. Зібера в пропаганду марксистських ідей справа необхідна, бо досі, на наш погляд, немає належної чіткості у тлумаченні його діяльності**. В. В. Воровський, який досліджував творчу спадщину М. І. Зібера, назвав його «першим у Росії послідовником теорії історичного матеріалізму»¹¹.

Говорячи про заслуги М. І. Зібера в популяризації положень марксистської теорії історичного матеріалізму, найважливіші принципи якого викладені в перекладених ученим главах «Анти-Дюрінга», слід також відзначити його доробок як історика, оскільки й ця частина його творчої спадщини пов'язана з працями основоположників марксизму. По-перше, велике історико-економічне та етнографічне дослідження М. І. Зібера «Нариси з історії первісної економічної культури» за своєю проблематикою і принципами її розв'язання перегукується з твором Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави». По-друге, ряд критичних праць ученого, зокрема «Німецькі економісти крізь окуляри п. Б. Чичеріна», «Б. Чичерін contra Маркс (Критика

⁹ В. Шульгин. Энгельс в русской легальной печати в 40—70-х годах — «Исторический журнал», 1940, № 8, стор. 31.

* Переклад, здійснений М. І. Зібером, був дуже вдалим; за точністю передачі Енгельсового тексту він наближається до найдосконалішого перекладу «Анти-Дюрінга» на російську мову в другому багатотомному радянському виданні творів К. Маркса і Ф. Енгельса.

¹⁰ Н. З. Диалектика в ее применении к науке. — «Слово», 1879, № 11, стор. 117.

** Деякі історики наголошують на класовій обмеженості його світогляду, всіляко намагаються відокремити від марксизму творчу спадщину видатного вченого, відносять останнього до ліберально-буржуазних, а не революційно-демократичних кіл громадськості. Інша група дослідників, визнаючи заслуги М. І. Зібера у популяризації економічної теорії К. Маркса, водночас показує вченого людиною зовсім далекою від діалектичного та історичного матеріалізму. Проте робити такі висновки, на наш погляд, можна, лише ігноруючи величезну популяризаторську роботу М. І. Зібера щодо пропаганди книги Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» у найжорстокіших умовах переслідування царизмом творів основоположників марксизму.

¹¹ В. В. В о р о в с к и й. Сочинения, т. 1, М., 1933, стор. 173, 178.

критики)» спрямовано проти наклепницьких нападок на марксизм такого стовпа ліберально-буржуазної історіографії, пройнятої апологетикою самодержавства, як Б. М. Чичерін. По-третє, зібєрівські статті «Капіталізм у Росії», «Фабричний закон у Росії» та інші, що побачили світ у закордонному періодичному виданні «Вольное слово», де провідну роль відігравав М. П. Драгоманов, написані в дусі марксистської історичної концепції¹².

Антицаристська публіцистика М. П. Драгоманова, одного з найближчих друзів і одномудців М. І. Зібера, своєю спрямованістю й окремими положеннями перегукувалася з статтями основоположників марксизму про зовнішню і внутрішню політику царського самодержавства на сторінках європейської та американської преси другої половини ХІХ ст.¹³ Незважаючи на хиткість, політичну невитриманість, класову невиразність, суперечливість і непослідовність тактичних принципів Драгоманова щодо боротьби з царизмом, його пройнята нестримною ненавистю до правлячої поміщицько-бюрократичної камарильї публіцистика переконливо розкривала ворожий усім народам, що населяли Російську імперію, характер як внутрішньої, так і зовнішньої політики царського самодержавства. Драгомановські викривальні публікації різними мовами (здебільшого російською в таких періодичних виданнях, як «Вестник Европы», «Община», «Общее дело», «Вольное слово» і «Свободная Россия») здобули їх автору славу одного з володарів дум народів Європи¹⁴.

В даному разі звертаємось до постатей М. І. Зібера і М. П. Драгоманова, бо буржуазно-націоналістична історіографія 20-х—30-х рр. саме їх намагалася проголосити творцями якогось осібногo «українського марксизму». Ця «теорія» не витримує критики вже хоч би тому, що як М. І. Зібер, так і М. П. Драгоманов ніколи не обмежували свою суспільно-політичну діяльність Україною. В ставленні ж до марксистського вчення перший був лише його активним популяризатором, другий сприйняв тільки окремі марксистські положення. Не випадково найтісніші революційні контакти вони підтримували не з діячами марксистської соціал-демократичної групи «Визволення праці», яка першою в нашій країні стала на марксистські позиції в теорії і на практиці, а з революційною демократією, навіть найпослідовніші діячі якої не засвоїли марксизм як ідеологію і світогляд класово свідомого пролетаріату, а інколи навіть виступали проти окремих важливих положень марксистського вчення або ж намагалися поєднувати їх з положеннями вульгарно-матеріалістичних та ідеалістичних теорій. Як відомо, були такі помилки і в світогляді та творчому доробку С. А. Подольського, М. І. Павлика, І. Я. Франка, Лесі Українки*.

Та не своїми помилками залишили українські революціонери-демократи незгладимий слід в історії культури, духовного розвитку нашого народу. Методологічним дороговказом у ставленні до культурної і наукової спадщини минулого залишається широківідомий вислів В. І. Леніна з його праці «До характеристики економічного романтизму», де, до речі, міститься кілька позитивних посилань на М. І. Зібера:

¹² Н. И. Зибер. Избранные экономические произведения в двух томах, тт. 1—2, М., 1959.

¹³ В. Г. Сарбей. Антицаристська публіцистика М. П. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму.— «УІЖ», 1966, № 9, стор. 23—35; його ж. Крилиця Марксової думки.— «Вітчизна», 1969, стор. 173—182.

¹⁴ П. М. Федченко. Преса та її попередники. Історія народження й основні закономірності розвитку, К., 1969, стор. 286, 314.

* Звертаємо увагу, що всі перелічені тут належали до кола близьких знайомих і соратників М. І. Зібера і М. П. Драгоманова по суспільно-політичній і науково- та літературно-творчій діяльності.

«Про історичні заслуги судять не по тому, чого *не дали* історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони *дали нового* в порівнянні з своїми попередниками»¹⁵.

Навіть виходячи з тези про те, що представники революційно-демократичної суспільно-політичної та історичної думки України другої половини XIX ст. так і не сприйняли історичний матеріалізм як цілісне вчення про матеріалістичне розуміння історії, не слід забувати, що вони, як правило, підходили до розв'язання основного питання філософії щодо суспільного життя з матеріалістичних позицій, і це зумовило їх в основному правильне трактування історичного процесу і їх заперечення ідеалістичних, волюнтаристських концепцій¹⁶.

Глибоке і різнобічне вивчення історії утвердження марксистських ідей в українській історіографії другої половини XIX ст. відіграє особливу роль у викритті перекручень справжнього шляху розвитку історичної науки на Україні, до яких вдаються сучасні зарубіжні буржуазно-націоналістичні фальсифікатори. Вони намагаються зображувати цей шлях у тісному, обмеженому руслі «єдиного потоку», яким нібито йшов розвиток усєї української національної культури, неймовірно роздувають окремі помилкові висловлювання буржуазно-націоналістичного забарвлення у творчому доробку прогресивних загалом мислителів, ігнорують їх пошуки правильної революційної наукової теорії, скидають з рахунку не тільки спадщину революціонерів-демократів (здебільшого — істориків-непрофесіоналів), світогляд яких з кінця XIX ст. дедалі більше еволюціонував до ідей наукового соціалізму, а й взагалі вважають марксизм-ленінізм чужорідним явищем на ґрунті української культури загалом і української історіографії зокрема.

Антинауковій версії про самоізолюваність української культури, розвиток її поза магістральними шляхами розвитку передової світової культури протистоїть ленінська концепція про те, що хоч це був і висхідний, але далеко не прямий шлях розвитку суспільно-політичної думки з блуканнями і хитаннями, пошуками і поневіряннями, помилками і розчаруваннями, піднесеннями і зривами, успіхами і невдачами¹⁷. На жаль, в багатьох конкретно-історичних дослідженнях радянських авторів складний процес розвитку суспільно-політичної та історичної думки випрямляється і спрощується, а тому не може бути відображення, повністю адекватного дійсності. Тимчасом ленінська концепція не ґрунтувалася на можливості чисто логічного переходу до марксизму, не розглядала всі інші погляди революційної ідеології як цілковиту нісенітницю, а розкривала їх соціальні коріння в об'єктивній дійсності, показувала їх, незважаючи на історично обумовлену помилковість, як певний етап руху суспільної думки¹⁸.

Редакція першого тома багатотомної праці з історії КПРС знайшла за потрібне на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» ще раз наголосити на тому, що засвоєння марксизму в нашій країні відбувалося в законірному зв'язку із загальним розвитком революційної ідеології, і що не можна абсолютизувати відмінність між марксистами та революціонерами-демократами, бо їх завдання на буржуазно-демократичному етапі визвольного руху в багатьох пунктах збігалися (інакше

¹⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 2, стор. 173. В світлі цього висловлювання В. І. Леніна, здається, немає потреби наголошувати, як це інколи роблять дослідники, на тому, що М. І. Зібер «не став послідовним марксистом», що С. А. Подолінський «статі марксистом до кінця не зміг», що І. Я. Франко взагалі «так і не став марксистом» тощо.

¹⁶ А. Пашук. Революційні демократи України.— «Жовтень», 1970, № 5, стор. 112.

¹⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 9.

¹⁸ В. А. Твардовская. Социалистическая мысль России на рубеже 1870—1880-х годов, М., 1969, стор. 4—5.

не мала б права на існування ленінська ідея революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства, тимчасового революційного уряду з участю дрібнобуржуазних демократів і соціал-демократів, більшовицька тактика лівого блоку) ¹⁹.

Як певний етап пошуків правильної революційної теорії і єдино наукового світогляду слід розглядати й ідеологію української революційної демократії — за класовим змістом — ідеологію селянської демократії, з властивими їй утопічно-соціалістичними поглядами, що еклектично поєднувались із сприйняттям окремих положень наукового соціалізму. Навіть на батьківщині марксизму, в Німеччині, коли там уже діяла соціал-демократична партія і міжнародним робітничим рухом керував створений Марксом Інтернаціонал, переважали, однак, як відзначав В. І. Ленін, «перехідні, мішані, еклектичні погляди між дрібнобуржуазним і пролетарським соціалізмом» ²⁰. Загалом соціально-економічна й політична платформа української революційної демократії була утопічно-соціалістичною (і тим більше на буржуазно-демократичному етапі загальноросійського визвольного руху, коли, за визначенням В. І. Леніна, демократизм і соціалізм зливалися в одно нерозривне, неподільне ціле) ²¹.

Ленінська творча спадщина містить чітке пояснення цього потягу до соціалізму з боку демократів соціально і національно пригнічених націй. «Вони суб'єктивно соціалісти, бо вони проти гноблення і експлуатації мас» ²², — писав Володимир Ілліч.

Ленінські теоретичні положення допомагають краще зрозуміти той важливий етап розвитку соціалістичної думки й поширення марксистських ідей на Україні, що його рупор ведикодержавництва «Киевлянин» (однаково ворожий і до так званого українофільства і до марксизму), в 70-х роках узагальнив у досить дотепному афоризмі, вкладаючи в його зміст усю свою безсилу злість: «Українці в одній кишені носять писання батька Тараса, а в другій — писання Маркса» ²³. Якнайкраще вище наведену ленінську думку розкриває зміст «Друкованого листа М. Павлика до людей» 1880 р. Згадані тут революційно-пропагандистські популярні брошури С. А. Подолинського «Парова машина», «Про бідність» і «Правда» (українська переробка відомої російської «Хитрої механіки» В. Є. Варзара), які, за словами М. Павлика, закликали до того, щоб «мужицькі і робітницькі громади» забрали собі всю землю, всі міста і фабрики і гуртом усе робили». Далі автор листа розтлумачував своє розуміння соціалізму: «Це йде, як видите, до того, аби зрівняти всіх людей на світі так, що аби кождий на себе робив, а не й на других; аби кождий мав *чим* і на *чим* *робити* і мав *коли* і *зза чого* учитися, ставати світлим. Така наука про рівність усіх людей на світі називається *соціалізм*, такі думки звуться *соціалістичні*, а чоловік, котрий їх тримається — *соціаліст*, можна би сказати по нашому *гуртівник* або *товаришник*, бо все тут має йти на гурт, товариством, громадами» ²⁴.

¹⁹ К вопросу о демократических традициях допролетарского этапа освободительного движения в России (из переписки редакции первого тома «Истории КПСС» с читателями). — «Вопросы истории КПСС», 1966, № 7, стор. 95—96.

²⁰ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 12, стор. 35.

²¹ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 260.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 138.

²³ З історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах (З його посмертних паперів). — «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», 1913, т. 116, стор. 183.

²⁴ Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1895), т. III (1870—1881), Чернівці, 1910, стор. 209.

Тут ясно висловлена суть так званого «громадівського соціалізму» як однієї з різновидностей утопічного соціалізму, що її сповідували М. І. Павлик, С. А. Подолинський, М. П. Драгоманов, І. Я. Франко та ряд інших їх однодумців²⁵. Характерно, що у «Передньому слові» до «Громади» 1878 р, яке фактично було висловом політичної платформи Драгоманова, в одному ряду «людей великої науки й розуму» поставлені імена Маркса, Луї Блана, Прудона, Лассаля, Дюрінга і Чернишевського. І зовсім було б безпідставним заперечувати вплив прудонізму на суспільно-політичні погляди Драгоманова, як і Подолинського, Павлика та ін., хоча в радянській історіографії є спроби зовсім відкинути думку про такий вплив. Адже варто лише звернутися до збірника «Громада», що його в Женеві видавав М. П. Драгоманов — спершу сам, а потім разом з С. А. Подолинським і М. І. Павликом, щоб на його сторінках знайти пряму популяризацію вчення Прудона. Але там же є й положення, що пропагують учення К. Маркса та діяльність І Інтернаціоналу²⁶. Їх не можна обминати при вивченні поширення марксизму, проникнення його ідей в українську суспільно-політичну та історичну думку.

Слід і далі поглиблено вивчати вплив на передову громадську думку і розвиток революційного руху на Україні Паризької Комуні, що уперше в світі втілила Марксову ідею диктатури пролетаріату і стала справжнім поворотним пунктом світової історії. Хоч і тут українська радянська історіографія має вже успішні починання²⁷, але до всеохоплюючого і глибокого дослідження цієї важливої проблеми, мабуть, ще далеко.

Глибокий порівняльно-текстологічний аналіз творчого доробку української революційної демократії, безперечно, відкриє нові яскраві сторінки переможного поступу марксистських ідей в останній чверті минулого століття. Для цього потрібно перш за все значно розширити джерельну базу дослідницької роботи. В архівосховищах СРСР та УРСР зберігається чимало цінних документів, в яких висвітлюється тією чи іншою мірою проблема проникнення марксистських ідей у громадську думку України. Навіть цікаві матеріали з особистих фондів Драгоманова, Кравчинського, Лаврова та інших у центральних державних архівах досі лише вибірково введені у науковий обіг.

Ось, наприклад, примірник друкованого у вигляді невеличкої брошури оголошення «Об издании библиотеки современного социализма», що його підписали П. Аксельрод і Г. Плеханов — керівники першої російської марксистської організації — групи «Визволення праці». Оголошення датовано вереснем 1883 р. і, судячи з дати поштового штемпеля на ньому, тоді ж надіслано Драгоманову. В його особистому фонді зберігається нині цей цікавий документ. На ньому сліди уважного читання Драгоманова (підкреслення і відкреслення на полях синім олівцем). Зокрема, такі підкреслення знаходимо у формулюванні одного з найважливіших завдань видавців: «Поширення ідей наукового соціалізму шляхом перекладу на російську мову найважливіших творів школи Маркса і Енгельса та оригінальних творів, які мають на увазі читачів

²⁵ Програма «Громади», Женева, 1880, стор. 2; І. Франко. Що таке громада і чим би вона повинна бути? — «Народ», 1890, т. 5, стор. 61.

²⁶ Громада. Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. Женева, 1878, стор. 43, 54—57, 262, 568.

²⁷ А. Д. Бачинський. Паризька Комунa і революційний рух на Півдні України. — «УІЖ», 1961, № 2; І. О. Гуржій. Паризька Комунa та її відгомін у Росії і на Україні. — «Вісник АН УРСР», 1971, № 3; М. М. Фролкін. Паризька Комунa і Україна, К., 1971.

різних ступенів підготовки»²⁸. Документ має тим більшу вагу, коли пригадати, що ще 1881 р. новостворена серія «Русская социально-революционная библиотека» передбачала співробітництво Плеханова та Драгоманова²⁹. І хоч вони зрештою ідейно розійшлися, на що не можна не зважати, потрібно, однак, уникати перебільшень в оцінці цього факту, бо дослідження документальних висловлювань засновника першої російської марксистської організації засвідчують його жаль з приводу розходжень з Драгомановим і визнання наявності багатьох спільних точок зіткнення у політичних поглядах обох³⁰. Авторитетним є свідчення визначного діяча Комуністичної партії, соратника В. І. Леніна В. Д. Бонч-Бруєвича: «Вельми характерно, що, незважаючи на те, що Драгоманов воював з групою плеханівців у Женеві, Г. В. Плеханов ставився до нього з повагою і нам, молоді, рекомендував читати його брошури і праці, де було багато цікавого, щоправда, радив критично підходити до них»³¹. Високо цінував Г. В. Плеханов і творчу діяльність кращих представників української революційно-демократичної історіографії, зокрема — Т. Г. Шевченка та І. Я. Франка³².

Пильного вивчення для всебічного з'ясування проблеми поширення марксистських ідей на Україні потребують багато документальних матеріалів, уже опублікованих у періодичній пресі та в окремих збірниках (наприклад, виданий ще в дорадянський час восьми томник листування Драгоманова з Павликом, упорядкований останнім). Багато незвичного з погляду нібито вже сталих положень нашої літератури відкривають здійснені останніми роками М. П. Рудьком в «Українському історичному журналі», «Архівах України» та інших періодичних виданнях публікації епістолярії С. А. Подолинського³³. Докладні роз'яснення останнього, висловлені в середині 70-х років XIX ст., про те, що «українофільство означає — українська соціально-демократична партія», що остання витіснила «козакофільство» з суспільно-політичного руху, що її пропаганда серед народних мас зводиться до такого: «земля ваша, заводи та ін. також, засіб — захоплення шляхом народної революції», і що її позиція не розходиться з настановами Маркса та інших провідних діячів міжнародного революційного і соціалістичного руху — всі ці заяви Подолинського вимагають якнайуважливішого підходу до їх аналізу та оцінки на основі глибокого й всебічного дослідження якнайширшого конкретно-історичного матеріалу.

Поширення ідей марксизму в українській історіографії за часів життя та діяльності К. Маркса й Ф. Енгельса плідно не можна вивчати без дослідження їх контактів з діячами загальноросійського революційного руху, багато з яких виступали і як представники української революційної демократії. Щодо цього чимало нового можна почерпнути з аналізу нещодавно виданого фундаментального збірника документів «К. Маркс, Ф. Енгельс и революционная Россия» (М., 1967). Як спра-

²⁸ Центральний державний архів літератури і мистецтва СРСР, ф. 1065, оп. 4, од. зб. 50, арк. 4 зв.

²⁹ Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе, М., 1969, стор. 79, 83, 181.

³⁰ В. Г. Сокуренок. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий), Львов, 1966, стор. 39.

³¹ З неопублікованих листів В. Бонч-Бруєвича. — «Жовтень», 1967, № 6, стор. 117.

³² В. Д. Бонч-Бруєвич. Мое листування з І. Франком (із спогадів). — «Радянське літературознавство», № 17; Єднання братніх літератур, К., 1954, стор. 39.

³³ М. П. Рудько. С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст. (З неопублікованого листування С. А. Подолинського з секретарем редакції журналу «Вперед» В. М. Смирновим). — «УІЖ», 1966, № 7, стор. 124; його ж. Революційне народництво 70-х років XIX ст. і українські «громади» (Лист С. А. Подолинського про «Українську соціально-демократичну партію»). — «УІЖ», 1968, № 9, стор. 128, 129, 132.

ведливо зазначалося в надрукованому на сторінках журналу «История СССР» критично-бібліографічному огляді про вказаний збірник, введені ним у науковий обіг документи показують, що зв'язки основоположників марксизму з діячами російського визвольного руху були набагато тіснішими, ніж досі припускали³⁴. Напевно, такого ж роду уточнення доведеться внести після вивчення у всеросійському і всеєвропейському масштабі відповідних матеріалів по Україні.

При цьому слід мати на увазі й те, що основоположники марксизму-ленінізму, викриваючи недостатність, а часом і помилковість поглядів найвидатніших діячів суспільної думки, водночас чітко відрізняли тих, хто не знайшов правильного шляху, але щиро шукав його, від тих, хто, виконуючи соціальне замовлення буржуазії, перекручував уже знайдену істину³⁵.

Глибоке вивчення історії суспільно-політичного, демократичного і революційного руху на Україні в другій половині XIX ст., різнобічних прямих і опосередкованих історичних зв'язків, що їх мали прогресивні й демократичні діячі Росії й України з осередками революційної та опозиційної російської і української еміграції, з передовою громадськістю країн Європи, насамперед з гігантами революційної думки, вождями міжнародного пролетаріату К. Марксом і Ф. Енгельсом та їх соратниками — таке розширення дослідницького фронту допоможе конкретно і до кінця розв'язати питання про вплив марксизму на розвиток вітчизняної суспільно-політичної, соціологічної та науково-історичної думки.

³⁴ К. Л. Селезнев. Русские современники о К. Марксе и Ф. Энгельсе. Свод новых источников.— «История СССР», 1970, № 5, стор. 127.

³⁵ С. П. Трапезников. На крутых поворотах истории (Из уроков борьбы с ревизионизмом внутри марксистско-ленинского движения), М., 1971, стор. 132.

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У минулому українському народові доводилося вести безперервну боротьбу проти іноземних загарбників, зокрема проти турецько-татарської агресії. Разом з російським народом він відбивав часті напади ханських орд та турецьких яничарів. Ще в XVI—першій половині XVII ст. спільно виступали бойові побратими — запорізькі і донські козаки, а після 1654 р. українські й російські військові сили об'єдналися проти султанської Туреччини і Кримського ханства. Основою військової системи України було козацтво — збройна сила, створена українським народом для відсічі іноземним загарбникам. Дослідження ходу цієї боротьби, а також військової системи України є одним з важливих завдань історичної науки. На жаль, військово-історична тематика феодальної доби ще не зайняла належного їй місця в українській історіографії, хоча велика джерелознавча база дає змогу розробляти цю складну і багатопланову проблему.

Як відомо, характер і бойові дії армії залежать від розвитку економіки, соціальних відносин, специфіки державного та політичного ладу країни. Тому для вивчення історії збройних сил України XVIII ст. необхідно з'ясувати стан козацького і старшинського землеволодіння та господарства, процес диференціації козацтва, взаємовідносини між козаками і старшинами, хід класової боротьби, а також питання адміністративно-політичного устрою та його інститутів, зокрема старшинських урядів. Це дасть змогу розв'язати такі суто військові проблеми, як комплектування, порядкування, забезпечення козацького війська, оскільки старшини водночас здійснювали і адміністративні функції, і військове керівництво та командування.

З усіх наук історія найтісніше зв'язана з суспільно-політичним життям, з суспільно-політичною думкою. Нерідко навколо якоїсь історичної проблеми точиться боротьба думок, що відбиває політичні та класові інтереси певних категорій населення. Історіографічні концепції набувають значення суспільно-політичного та ідеологічного факторів. Саме такою є проблема виникнення й діяльності козацтва. Змінювалися погляди, розширювалося коло питань, розглядалися різні її аспекти. Однак і у добу феодалізму, і буржуазного ладу існувала офіційна точка зору панівних класів про нібито деструктивну, руйнівну природу козацтва, яке внаслідок цього, за їх твердженням, відіграло негативну роль. Навпаки представники прогресивних кіл суспільства високо оцінювали демократичні риси в устрої козацтва та його історичну роль. Кожний період вносив щось нове у вивчення даної проблеми. Її складність обумовлювалася ще й тим, що різні соціальні верстви населення, а то й антагоністичні класи — старшина і рядові козаки називалися одним терміном «козацтво». Саме це намагалися використати панівні класи України, ідеалізуючи старшину.

Корінні зміни в економіці, політиці, суспільних відносинах, становищі збройних сил України починають виразно проявлятися вже з початку XVIII ст. Вивчення цих процесів, які в основному відбувалися в першій половині XVIII ст., являє особливий інтерес, оскільки пізніше

були остаточно ліквідовані слобідські полки, запорізьке військо, ліво-бережне козацтво, а також наймані охоче-комонні частини.

Історія збройних сил України минулих століть, зокрема першої половини XVIII ст., донедавна не вивчалася. Навіть у монографії, що вийшла 1969 р.¹, немає історіографічного огляду, хоча характеристика історичної літератури про збройні сили України дуже важлива, оскільки в багатьох працях висвітлюються окремі питання цієї теми.

Твори середини і другої половини XVIII ст. мають не тільки історіографічне, але й джерелознавче значення. Їх автори були майже сучасниками описуваних подій. Деякі проблеми тих часів зберігали для істориків другої половини XVIII ст. актуальність.

В історичних працях цього періоду здебільшого відбилися погляди феодалної верхівки українського суспільства. Представники козацької старшини намагалися довести своє шляхетське походження, а також правомірність домагань на зрівняння в правах з російським дворянством. Деякі автори оцінювали роль козацтва з позицій самодержавної монархії. Спотворюючи і фальсифікуючи його історію, вони намагалися сконструювати концепції, які б виправдували ліквідацію царизмом збройних сил України, скасування її автономії. Але вже в другій половині XVIII ст. з'являються праці представників прогресивної української та російської суспільно-політичної думки (Новикова, Сковороди, Козельського, Радіщева та ін.). Усна народна творчість та ряд матеріалів Комісії 1767 р. відбивають протест козаків та частково селян проти закріпачення.

Історики другої половини XVIII ст. порушували питання про походження козацтва, його роль і місце в боротьбі проти турецько-татарської агресії, зокрема в російсько-турецькій війні 1735—1739 рр., про взаємовідносини з царським урядом та політику останнього щодо України. Зрозуміло, історична література XVIII ст. була невзможі правильно розв'язати поставлені питання.

1765 р. Петро Симоновський написав працю з історії України. За походженням і службовим становищем він належав до привілейованої верхівки козацтва. Будучи високоосвіченою людиною (закінчив Київську Академію і слухав лекції в чотирьох європейських університетах), Симоновський використав свідчення своїх попередників, згадавши деяких з них у назві праці². Хоча над нею ще тяжіють літописні традиції, проте відчутна тенденція до систематизованого викладу подій, з аналізом фактів, критичним ставленням до джерел. Автор прагнув створити власну концепцію. Він засуджував обмеження, а згодом і ліквідацію автономії України, розміщення на її території російських військ і постачання останніх за рахунок місцевого населення. Симоновський неприхильно ставився до участі українських козаків у далеких військових походах російської армії, зокрема до війни 1735—1739 рр., яка, хоч і велася проти ворогів України, однак надто дорого коштувала «малоросійському народові». Слід зауважити, що під терміном «малоросійський народ» старшинський історик XVIII ст. розумів насамперед верхівку козацтва, яка намагалася перекласти тягар війни на плечі народних мас.

У 40-х роках XVIII ст. за дорученням «інженерної команди» російський офіцер та військовий інженер князь С. І. Мишецький написав

¹ О. М. Апанович. Збройні сили України першої половини XVIII ст., К., 1969.

² Краткое описание о козацком малороссийском народе и военных его делах, собранное из разных историй иностранных: немецкой — Вишенга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских. — «Чтения в обществе истории и древностей российских», 1847, кн. 2, стор. 3—159. Показчик до праці Симоновського, складений О. Клевановим, опублікований 1848 р. там же (кн. 5, стор. 1—17).

працю про запорізьких козаків³. З 1736 до 1740 р. він керував будівництвом фортеці Новосіченського рещтраншементу в Січі. У праці використано власні спостереження автора, а також розповіді безпосередніх учасників подій. Велику цінність являє план Січі, складений Мишецьким. Не втратили досі джерелознавчого значення розділи книги, в яких змальовується побут запорожців, їх політично-адміністративний устрій, соціальні категорії та майновий стан, загострення класової боротьби, а також тактика козаків у війнах з турецько-татарськими загарбниками. Царський офіцер вороже поставився до демократичних рис у внутрішньому устрої Запорізької Січі. Її керівний законодавчий орган — раду Мишецький описував як зібрання п'яниць, «дурної голоти».

У 60—70-х роках XVIII ст. Г. Ф. Міллер, що вважався офіційним «російським історіографом», написав шість статей з історії України, п'ять з яких були присвячені Запорізькій Січі⁴. Деякі з них «офіційний історіограф» писав за вказівкою тодішнього керівника внутрішньої й зовнішньої політики Росії М. І. Паніна⁵, щоб виправдати захоплення царським урядом земель Запорізької Січі. Ряд сформульованих ним положень увійшов до царського маніфесту 1775 р. про зруйнування Січі. З неприхованою злобою Міллер писав про те, що Запорізька Січ завжди була притулком для втікачів-кріпаків. Виборність старшини, участь рядового козацтва у радах він кваліфікував як «необуздану вольність», рівнозначну поняттю «анархія або беззаконня». Водночас «офіційний історіограф» порівнював запорізькі курені з швейцарськими кантонами, підмічаючи у внутрішньому устрої Січі елементи республіканської системи. Міллер також намагався обгрунтувати тезу про «шкідливість» автономії для України. Поряд з цим він правильно вважав, що верхівка козацтва — бунчукові та значкові товариші — виникла внаслідок протесту проти виборності з боку багатіїв та старшини, які намагалися зберегти своє привілейоване становище, перетворивши його в спадкове право.

1786 р. О. І. Рігельман закінчив рукописну книгу з історії України⁶. Вона майже повністю складалася з текстів різних історичних творів (українських, російських та іноземних) та окремих документів або їх частин, серед яких автор віддавав перевагу державним актам — догвірним статтям, царським грамотам, проханням старшини тощо. Хоча праця мала компілятивний характер, у ній є історіографічні моменти.

³ История о казаках запорожских, как оныя издревле зачалися и откуда происхождение свое имеют, и в каком состоянии ныне находятся. — «Чтения в обществе истории и древностей российских», 1847, № 6. Окремою книжкою працю Мишецького видано 1852 р. в Одесі.

⁴ Дві з них — «Известия о казаках запорожских» та «О начале происхождения казаков» — були опубліковані ще за життя автора в журналі «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие» (1760, кн. IV—V, стор. 291—334, 384—444). Решту статей Міллера («О малороссийском народе и запорожцах», «Сокращенное уведомление о Малой России», «Рассуждения о запорожцах», «Краткая выписка о малороссийском народе и запорожцах») разом з документальними додатками — «Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера, написанные на русском и немецком языках и хранящиеся в архиве министерства иностранных дел» — надрукував О. Бодянский 1846 р. у Москві.

⁵ Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах Г. Ф. Миллера, стор. 46—47.

⁶ Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках, вообще отколь и из какого народа оные происхождение свое имеют и по каким случаям они ныне при своих местах обитают, как-то черкасские или малороссийские и запорожские, а от них уже донские, гребенские, сибирские, волгские, терские, некрасовские и проч. казаки, как равно и слободские полки. Собрано и составлено через труды инженер-генерал-майора Александра Ригельмана, 1785—1786 гг., М., 1847.

Для висвітлення подій автор використав особистий досвід. Як офіцер царської армії він брав участь у російсько-турецьких війнах 1735—1739 та 1768—1774 рр., а також проводив на Україні топографічні та інженерно-будівельні фортифікаційні роботи. Заходи царського уряду, спрямовані на обмеження автономії останньої, він вважав «благодієністю» для України. Загалом вороже ставлячись до запорожців, Рігельман водночас писав про «надзвичайне завзяття і відважну хоробрість як сухопутно, так і на воді запорожців», підкреслюючи, що російські воєначальники визнавали військовий талант запорожців.

В описі Чернігівського намісництва, складеному О. Ф. Шафонським⁷, містяться цінні історичні, економічні та етнографічні відомості. На його сторінках подаються важливі для вивчення проблеми збройних сил таблиці, реєстри, «расписания» про кількість населення по полках, сотнях, у селах, містах, з урахуванням соціальних категорій козацтва та його окремих груп. У вступі до опису викладається історія центральних державних установ Лівобережної України, зокрема Генеральної військової канцелярії та Канцелярії генеральної артилерії, а також місцевих органів — полкових та сотенних канцелярій. В розділі «Про малоросійські чини» автор докладно описав функції, повноваження та розміри жалування генеральної, полкової й сотенної старшини. Тут же вміщено таблицю «Степенный малороссийский воинского звания чинов порядок по гетмане»⁸. Створюючи працю вже після скасування автономії України, виходець з козацької старшини Шафонський не давав негативних характеристик урядових осіб, уникав власних оцінок і нібито безсторонньо розповідав про минуле, викладав тільки факти. Однак характер викладу свідчить про пієтет автора до скасованого адміністративно-політичного устрою України. Як представник феодального класу він вороже ставився до запорізьких козаків, особливо був незадоволений переходом селян до козацького стану, що відбувався і у XVIII ст.⁹

Певний вклад у розробку проблеми козацтва та політичної історії України першої половини XVIII ст. внесли дворянські вчені початку XIX ст. Д. М. Бантиш-Каменський¹⁰ та М. А. Маркевич¹¹. Приділяючи багато уваги історії адміністративно-політичного устрою України, взаємовідносинам козацької старшини з царським урядом, вони розвивали концепції старшинської історіографії XVIII ст. За їх твердженням, гетьманський уряд з старшинською адміністрацією був найліпшою формою влади на Україні. Однак ці історики по-різному ставилися до питань автономії України та козацтва. Маркевич перебував на більш прогресивних позиціях, наближаючись до буржуазної історіографії. Його патріотичні погляди склалися під впливом «Історії русів» та передових діячів російської культури, зв'язаних з декабристським рухом (В. К. Кюхельбекера, О. С. Пушкіна, В. А. Жуковського, А. А. Дельвіга, К. Ф. Рилеева), з якими він був особисто знайомий. В одному з листів до Рилеева (25 вересня 1825 р.) Маркевич вітав появу творів поета-

⁷ Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами, в Чернигове 1786 г., К., 1851. Докладно про цю працю див. О. М. Апанович. Значення праці О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст.— УІЖ, 1960, № 5, стор. 126—132.

⁸ А. Шафонский. Назв. праця, стор. 105—127.

⁹ Там же, стор. 56, 66.

¹⁰ Д. Н. Бантыш-Каменский. История Малой России, т. 1—IV, М., 1828, 1830, 1842, 1903.

¹¹ Н. А. Маркевич. История Малороссии, т. I—V, М., 1842—1843.

декабриста, в яких оспівувалися героїзм і патріотизм козацтва. В праці «Історія Малоросії» та статті «Про козаків»¹² він виступив поборником автономії України, захищав козаків від нападок реакційних істориків, зображуючи їх визволителями народу від панської неволі. Бантиш-Каменський підтримував і розвивав, особливо у виданнях своєї праці, що з'явилися після розгрому декабристського руху, монархічні концепції¹³. Запорізьких козаків він іменував розбійниками, а старшину вважав вирішальною силою в історії. Водночас цей історик високо цінив подвиги рядового козацтва, зокрема у війні 1735—1739 рр. Використовуючи записки учасника війни німця Манштейна¹⁴, що служив у російській армії, Бантиш-Каменський писав, що автор «Записок» «несправедливо докоряє козакам втрату ними військового духу і те, що нібито вони в турецьку війну виконували при обозах тільки незначні обов'язки погоничів»¹⁵.

З принципово нових позицій досліджували проблему козацтва декабристи. Вони відстоювали ідею самостійності розвитку військового мистецтва кожного народу і зробили спробу зв'язати процес вдосконалення військового мистецтва з економічним розвитком країни¹⁶. У той час взагалі значно підвищився інтерес істориків та белетристів до козацтва. На відміну від представників старшинської і дворянської історіографії, які негативно оцінювали козацькі маси, декабристи підкреслювали велику історичну роль саме рядового козацтва, високо оцінювали його непримиренну боротьбу проти кріпосництва. Декабристи вважали демократичний устрій Запорізької Січі антиподом абсолютистської монархії, закликаючи до знищення самодержавного ладу і встановлення демократичної республіки. Так, К. Ф. Рилев в поетичних творах «С. Наливайко», «Гайдамаки» протиставляв царському деспотизму, феодально-кріпосницькому гнобленню волелюбні традиції козацтва.

На формування історичних поглядів К. Ф. Рилеєва, як й інших передових російських та українських письменників і поетів (О. Пушкіна, М. Гоголя, Є. Гребінки, Т. Шевченка та ін.), справила значний вплив своїми антикріпосницькими і антимонархічними концепціями «Історія русів», прізвисьце автора якої ще не з'ясовано¹⁷. У цьому невеликому творі виклад подій закінчується ліквідацією гетьманства у 60-х роках XVIII ст. Однак у ньому є ряд цінних суспільно-політичних ідей та історіографічних концепцій, зокрема оцінка козацтва як збройної сили українського народу, що мало певну військову організацію, специфічну систему керування, високий рівень дисциплінованості¹⁸. В «Історії ру-

¹² Н. Маркевич. О казаках.— «Чтения в обществе истории и древностей российских», 1858, т. IV.

¹³ М. І. Марченко. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст., К., 1959, стор. 141, 145, 147, 150, 154.

¹⁴ Современные записки о России в историческом, политическом и военно-действенном отношении Манштейна, М., 1810.

¹⁵ Д. Н. Бантыш-Каменский. Назв. праця, стор. 446—447.

¹⁶ Л. Г. Бескровный. Очерки военной историографии России, М., 1962, стор. 96.

¹⁷ «Історію русів» читали ще в рукописних списках. Вперше її надрукував О. Бодянский у «Чтениях в обществе истории и древностей российских» (1846, кн. 1). М. І. Марченко вважає, що антикріпосницька спрямованість цього твору та ідеї республіканізму, які проповідував його автор, свідчать про те, що останній належав до української буржуазної інтелігенції, яка наприкінці XVIII ст. формувалася з представників різних станів — козацького, міщанського і, навіть, шляхетсько-дворянського (М. І. Марченко. Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст., стор. 121).

¹⁸ Ф. П. Шевченко. «История русов или Малой России» (До 120-річчя з часу видання твору).— УІЖ, 1966, № 7, стор. 146.

сів» підкреслюється важливе значення об'єднання зусиль Росії та України для боротьби проти спільних зовнішніх ворогів, особливо турецько-татарських агресорів, і водночас різко критикується колоніально-кріпосницька політика царизму на Україні. Автор твору виступав проти закріпачення козаків старшиною, монастирями, поміщиками та церквою. Поряд з цим інколи він ідеалізував гетьмансько-старшинський устрій, схвалював діяльність генеральної старшини припускався багатьох фактичних помилок.

В. Д. Сухоруков, який писав тільки про Донське військо¹⁹, побажав багато рис в його устрої, притаманних Запорізькій Січі, а також підкреслив зв'язки запорізьких і донських козаків та їх спільну визвольну боротьбу. Виникнення козацтва він пов'язував з антифеодальним протестом кріпаків і відзначав керівну роль козаків під час селянських повстань. Сухоруков дещо ідеалізував демократичний устрій козацтва, щоб протиставити його самодержавно-кріпосницькому ладу²⁰.

Історія козацтва привертала пильну увагу не тільки дослідників, але й була улюбленою темою письменників та поетів. Літературні твори, в яких розкривалися героїчні сторінки боротьби козаків проти іноземних поневолювачів, виникли під впливом передових ідей і набули великого громадського звучання. Типовою в цьому відношенні є «Енеїда» І. П. Котляревського, в якій оспівується козацьке лівобережне військо.

Вже в першій половині XIX ст. у працях російських військових істориків висвітлено окремі аспекти проблеми збройних сил України. У цей час у військовій історіографії намітилися два напрямки: прогресивний (декабристи) та офіціальний (дворянські історики). Останній мав відверто «охоронний», реакційно-консервативний характер, оспівував культ особи царів, надавав самодержавству значення рушійної, визначальної сили в історії Росії. Реакційний історик Зеделлер включив до курсу історії військового мистецтва, який він читав у відкритій 1832 р. військовій академії²¹, характеристику запорізького війська. Це була перша в історіографії спроба розглянути козацтво як військову одиницю. О. В. Висковатов написав працю, присвячену діям російського гребного флоту (до складу якого входили запорізькі чайки, а також аналогічні судна, збудовані на Хортицькій корабельні) на Азовському морі під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр.²² Однак найбільшу цінність становить його 30-томна монографія, де досить точно описано одяг і зброю російських військ²³, зокрема козацьку ношу та озброєння. Для написання цієї праці автор використав численні історичні матеріали, частина яких не збереглася до наших днів. У своїй історичній концепції він відстоював абсолютизм і кріпосництво.

У тритомній «Історії Нової Січі» А. А. Скальковського, що була першою спеціальною працею, в якій систематизовано викладалася істо-

¹⁹ В. Д. Сухоруков. Общежитие донских казаков в XVII—XVIII столетиях.— «Русская старина». Карманная книжка для любителей отечественного, изданная А. Карновичем, 1824; його ж. О внутреннем состоянии донских казаков в конце XVI столетия. — «Соревнователь просвещения и благотворения», 1824, т. XXVI, ч. 26; його ж. Записка о достопримечательности в Донской области.— «Северный архив», 1825, ч. XVII, № 17; його ж. Историческое описание земли Войска Донского, т. 1—2, Новочеркасск, 1867—1872.

²⁰ А. П. Пронштейн. Земля Донская в XVIII веке, Ростов-на-Дону, 1961.

²¹ И. Зеделлер. Обзорение истории военного искусства, ч. I, Спб., 1836.

²² А. В. Висковатов. Военные действия российского гребного флота под начальством вице-адмирала Бредаля на Азовском море в 1736, 1737 и 1738 годах, Спб., 1830.

²³ А. В. Висковатов. Историческое описание одежды и вооружения российских войск, т. I—XXX, Спб., 1841—1862.

рія запорізького козацтва²⁴, як і в ряді його статей²⁵, висвітлено, головним чином, події в Січі останнього періоду її існування. Автор розглядав устрій та бойові дії запорізького війська під час російсько-турецьких війн XVIII ст., зокрема війни 1735—1739 рр. Проте він ототожнював запорізьке військо з католицькими феодально-експансіоністськими орденами типу Тевтонського або Лівонського, порівнюючи кошового отамана з магістром. Скальковський розглядав ці ордени як безкласову общину і стверджував, що на Січі, заснованій нібито магнатами, панувала майнова і соціальна рівність. На його думку, Запорізька Січ була суто військовою організацією. Однак «Історія Нової Січі» відіграла певну роль у розвитку історіографії проблеми запорізького козацтва. Скальковський опублікував у книзі деякі документи з архіву останньої Січі. Вони вперше розкривали перед читачем різні сторони життя і діяльності запорізького козацтва XVIII ст., а також спростовували твердження реакційних істориків і уявлення панівних класів про запорожців як «купу дикунів і розбійників». Навіть Скальковський писав, що «сановна Росія» змогла наочно переконатися у високій організованості запорізького козацтва. Він, зокрема, вважав, що за рівнем розвитку статистика на Запоріжжі була найкращою в Європі і доводив це на ряді статистичних даних (деякі з них не збереглися до наших днів). Тому його праця зберігає й досі певне значення, хоча вимагає порівняльної перевірки з іншими історичними матеріалами.

У другій чверті XIX ст. в українській історіографії виникає і розвивається буржуазний напрямок, в якому згодом оформляються різні течії та школи. Звертаючись до проблеми козацтва, прогресивні буржуазні вчені порушували багато нових питань, використовували для дослідження і публікували нові документи. Проте, залишаючись на позиціях ідеалістичної філософії, вони базувалися на теоріях позитивізму і прагматизму, заперечували закономірність історичного розвитку і можливість пізнання світу, хоч і визнавали його об'єктивну реальність. Тому більшість праць буржуазних вчених з історії козацтва має описовий, фактологічний характер, адже вони не змогли створити наукову концепцію його історичного розвитку.

М. І. Костомаров хоч був представником ліберально-буржуазного напрямку, але у трактуванні ряду питань випереджав тогочасну офіційну думку. Так, він вперше у вітчизняній історіографії вважав народ творцем історії, протиставивши його самодержавству²⁶. Один з своїх численних історичних творів («Мазепа і мазепінці») вчений присвятив діяльності гетьманського уряду і царської адміністрації у першій половині XVIII ст., підкреслюючи колоніально-кріпосницький характер політики царизму на Україні. Костомаров вважав козацтво основною рушійною силою історії й підкреслював його велику роль в економічному розвитку країни, заперечуючи тезу дворянської історіографії про нібито суто військоове значення останнього. Працями М. І. Костомарова цікавилися К. Маркс і В. І. Ленін. Після ознайомлення з книгою М. І. Костомарова «Бунт Степана Разина» (Спб., 1885) творець теорії науково-

²⁴ А. Скальковскій. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива, Одесса, 1885.

²⁵ А. А. Скальковскій. Секретная переписка Коша Запорожского (1734—1763 гг.).— «Киевская старина», 1886, кн. 2, стор. 327—349; його ж. Как судили и рядили в Сечи Запорожской.— «Киевская старина», 1886, кн. 3, стор. 604—621; його ж. Дунайцы.— «Киевская старина», 1885, кн. 4, стор. 117—132.

²⁶ Н. И. Костомаров. Мазепа и мазепинцы.— Собрание сочинений, кн. VI, т. XVI, Спб., 1905.

го соціалізму висловив свої зауваження та оцінки запорізького і донського козацтва²⁷.

Дослідження окремих структурних частин збройних сил України потребує розгляду праць не тільки з історії запорізького та лівобережного козацтва, але й слобідських полків. При загальній ідентичності в організації, комплектуванні, забезпеченні всіх цих частин козацького війська, в них є й деякі відмінності, що впливали з особливостей адміністративно-політичного устрою та соціально-економічного становища Запоріжжя, Лівобережної та Слобідської України.

До 1917 р. з історії Слобідської України було видано понад 20 книг і опубліковано кілька десятків статей, в яких розкрито три основні проблеми: заселення краю, устрій слобідських полків, що сформувалися пізніше, ніж запорізьке військо, та їх військова діяльність, зокрема в XVIII ст. Одними з перших присвятили свої праці цій тематиці Г. Квітка, М. Гербель та П. Головинський²⁸. Великий фактичний матеріал про Харківський полк, зокрема про соціальні категорії слобідського козацтва і старшини (підпомічників, курінників, підпрапорних та ін.), зібрано в монографії Є. Альбовського²⁹. Оскільки всі названі автори були представниками буржуазної історіографії, то навіть, наводячи факти про диференціацію козацтва, вони не змогли пояснити сутнього процесу, замовчуючи гострі соціальні протиріччя.

Історичну роль українського козацтва правильно визначили революціонери-демократи, представники передової суспільної думки Росії та України середини XIX ст., які наближалися до марксистського розуміння історичного процесу. Хоча вони характеризували в основному ранні періоди історії козацтва, однак їх оцінки деяких явищ можна віднести й до першої половини XVIII ст. Їх заслугою було визначення вирішальної ролі низів козацтва в антифеодальній боротьбі. Революціонери-демократи доводили, що боротьба козацтва і селянства була спрямована проти феодально-кріпосницького ладу. В основі козацького устрою, — писав Герцен, — лежали «демократичні і соціальні начала», а «Запорізька Січ становила дивне явище плебеїв-витязів, лицарів-мужиків... Вони прирекли себе на захист всіх дорогих інтересів своєї Батьківщини»³⁰. М. Г. Чернишевський називав запорізьких козаків «захисниками і героями України»³¹.

Твори Т. Г. Шевченка мали велике значення для становлення революційно-демократичного напрямку в українській історіографії. У них показано, що козацтво відіграло визначну роль у визвольній боротьбі народних мас, яка була характерною ознакою історичного розвитку України. У своїх найкращих творах, зокрема поемі «Гайдамаки», поет відобразив масові соціальні та національно-визвольні рухи. Історичні концепції про героїчне минуле козацтва він використав для пропаганди волелюбних ідей, ідей патріотизму і для закликів народних мас до визвольної боротьби. Улюбленими героями Тараса Григоровича були вихідці з козацької бідноти — сіромахи, голота, наймити. Він викривав колоніальну політику царського уряду на Україні. Водночас вперше в українській історіографії Кобзар показав реакційну роль козацької

²⁷ Докладніше про це див. В. Г. Сарбей, Е. С. Шаблюновский, Н. И. Костомаров в историографическом наследии К. Маркса. — «Вопросы истории», 1967, № 8.

²⁸ Г. Квітка. Записки о слободских полках с начала их поселения до 1766 г., Харьков, 1883; Н. Гербель. Изюмский слободской полк, Сяб., 1852; П. Головинский. Слободские казачьи полки, Сяб., 1864.

²⁹ Е. Альбовский. История Харьковского слободского казачьего полка (1651—1776), Харьков, 1895.

³⁰ А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, т. IX, Пг., 1919, стор. 459

³¹ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. II, М., 1949, стор. 699

старшини та її нащадків — поміщиків і дворян, знявши з них ореол національних героїв. На його думку, старшинська верхівка разом з польськими королями і російськими царями закріпачувала українське козацтво і селянство. Засуджуючи її дії, поет прихильно ставився до тих представників старшини, які виступали на захист інтересів народу, — «праведних гетьманів», керівників визвольного руху, «славних пращів великих» (Підкова, Наливайко, Залізняк, Гонта).

Українська і російська народницька історіографія відбивала прогест пореформеного селянства проти самодержавно-кріпосницького гноблення. Народники заперечували капіталістичний розвиток Росії та України і надавали виняткового значення сільській общині, яку вважали прообразом майбутнього справедливого суспільства. В козацькому устрої вони також вбачали елементи общинних відносин і тому проявляли до нього посиленій інтерес. Представники демократично-просвітницького напрямку досліджували стан господарства і соціальну структуру козацтва, приділяючи увагу і його військовій організації, а також політично-адміністративному устрою. Вивчення процесу закріпачення козацтва і селянства визнавалося одним з найважливіших завдань історичної науки. Проте ідеалізація народниками сільської общини призводила до недооцінки ними соціальних суперечностей у козацькому середовищі. Переродження народництва 90-х років XIX ст. у ліберально-буржуазний рух позначилося й в історіографії. Історики народницько-ліберального табору вже оцінювали козацтво як реакційну силу. При дослідженні процесу перетворення козацької старшини на феодалів деякі з них, перебуваючи під впливом теорії надкласовості держави, певною мірою ідеалізували політику царського уряду на Україні, не завжди розкривали її колоніально-кріпосницький характер.

Еволюція народницької історіографії відбилася на творчості одного з найвидатніших представників української дожовтневої історіографії О. М. Лазаревського, який тривалий час перебував на позиціях демократичного просвітництва, а згодом еволюціонував по ліберально-буржуазному шляху³². У ряді праць (всього їх разом з документальними публікаціями налічувалося понад 400) історик порушував питання соціально-економічного та політичного становища козацтва, а також діяльності гетьманського уряду і старшинської адміністрації в першій половині XVIII ст., розкриваючи політику старшинської верхівки щодо рядового козацтва і селянства³³. На основі документальних матеріалів він першим описав соціальні категорії населення, які займали проміжне становище між козацтвом і селянством і виникли в процесі закріпачення вільних виробників («конюшевці», «стаєнні», «палубничі», «вовкого-ни», курінчики та ін.). Досліджуючи процес «шукання» козацтва, Лазаревський висвітлює боротьбу старшини проти «вписування до козаків» і виступи «новоуписних» проти намагань перетворити їх на кріпаків. Історик правильно показав зміцнення економічних, соціальних та адміністративних позицій козацьких полковників, «необмежена самовладність» яких давала їм змогу не підкорятися навіть гетьманам³⁴. У XVIII ст. сотники, писав він, були справжніми феодалами, «панамі»,

³² В. Г. Сарбей. Історичні погляди О. М. Лазаревського, К., 1961, стор. 40; Микола Ткаченко. Список праць О. М. Лазаревського і праць про нього.— Український історіографічний збірник, т. 2, К., 1927, стор. LI—LXXX.

³³ Ал. Лазаревский. Описание Старой Малороссии, т. I, К., 1888, стор. 149—150; т. II, стор. 230—232, 235, 274—276; його ж. Из истории сел и крестьян Левобережной Малороссии.— «Киевская старина», 1891, кн. 1, стор. 109; його ж. Села Конотопского уезда, стор. 107.

³⁴ А. М. Лазаревский. Суды в Старой Малороссии.— «Киевская старина», 1898, кн. 7-8, стор. 89—90; його ж. Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера, Харьков, 1898, стор. 37.

«державцями», які використовували свою владу і військову силу для збільшення власних маєтків і закріпачення низів козацтва. Вважаючи принцип виборності основою «прав і вольностей Війська Запорізького»*, Лазаревський засуджував ліквідацію «виборного начала на Україні», винуватцем чого, на його думку, була лише козацька старшина. Він залишав поза увагою наступ царизму на автономію України, вбачаючи в російському уряді захисника українських народних мас. Історик не зумів розкрити діяльність царської адміністрації, яка іноді виступала проти зловживань старшини щодо козацької маси, намагаючись використати у своїх цілях класові протиріччя в українському суспільстві, а також не допустити зниження бойових якостей козацтва — цієї дарової військової сили. Лазаревський намагався довести, що у XVIII ст. Січ відіграла негативну роль в історії («віджила свій вік»). Виступи низів козацтва проти гноблення у цей період він кваліфікував як розбійництво та грабінництво, тобто підтримував концепцію офіційної історіографії³⁵.

Викриваючи експлуататорську політику козацької старшини на Лівобережній Україні, український історик демократично-народницького напрямку О. І. Левицький підкреслював існування на Запоріжжі різних соціальних груп. Він довів, що «чернь військова», яка поповнювалася за рахунок селян-втікачів, переважала на Січі³⁶.

Найвидатніший представник демократично-народницького напрямку в українській історіографії О. Я. Єфименко, зображуючи старшину виразником інтересів феодалів, підкреслювала, що закріпаченню нею селян і козаків та захопленню їх земель сприяли закони царського уряду. Проте у праці «Малоросійське дворянство та його доля» автор не уникнула певної ідеалізації політики царизму на Україні. Показуючи процес розшарування козацтва, історик дещо перебільшувала роль виборності. Висвітлюючи опір козацтва закріпаченню, Єфименко зазначала, що боротьба народних мас за відновлення прав «вільних козаків» зумовила поширення руху «шукачів» козацтва.

Історик Слобідської України Д. І. Багалій спочатку перебував під впливом концепцій В. Б. Антоновича та поділяв погляди О. М. Лазаревського. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції він прагнув використовувати при написанні своїх досліджень марксистсько-ленінську методологію. В першій капітальній праці Д. І. Багалія³⁷, опублікованій наприкінці XIX ст., висвітлена історія заселення Слобідської України та організації її захисту від нападів татар, показано місце і роль козацтва в цьому процесі. Праця написана на численних архівних матеріалах, зокрема документах полкових і сотенних канцелярій Слобідської України, поміщицьких архівів.

Український історик-архівіст В. О. Барвінський рішуче виступав проти пануючої в той час у буржуазно-націоналістичній історіографії концепції про «демократичність» гетьманського уряду XVIII ст. Він та-

* Наприкінці 70-х років XIX ст. Лазаревський виступив проти виборності, вважаючи шкідливою саме участь широких кіл рядового козацтва («черні») в радах, а згодом повністю виправдовував остаточне скасування виборчих прав останнього, тобто підтримав офіційну версію про причини цієї ліквідації (В. Г. Сарбей. Назв. праця, стор. 164).

³⁵ А. Лазаревский. Главнейшие моменты из «Истории запорожского казачества» Д. И. Эварницкого. — «Киевская старина», 1897, кн. 3, стор. 86; його ж. Запорожье в конце XVIII в. — «Киевская старина», 1889, кн. 12, стор. 629.

³⁶ О. И. Левицкий. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в. — «Киевские университетские известия», 1874, № 3.

³⁷ Д. И. Багалей. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства, М., 1887.

кож показав, що захоплення старшиною рангових і військових вільних земель і закріпачення нею козацтва позначилося на становищі війська³⁸.

В. Л. Модзалевський написав ряд статей про стан військової справи на Україні в XVIII ст., зокрема про артилерію козацького війська³⁹. В них він висвітлив процес формування серед козацтва соціальних категорій «пороховників» і «гармашів» та їх боротьбу проти закріпачення.

Хід закріпачення рядового козацтва, поступове перетворення його на феодално-залежних селян досліджував В. О. Мякотін⁴⁰. Ідеалістичність філософських поглядів та опортуністичність політичної позиції поєднувалися у нього з певними великодержавними шовіністичними тенденціями в оцінці козацтва.

У другій половині XIX ст. в офіційній військовій історіографії сформувалися дві школи: так званих «академістів» та «російська». При спільних ідеалістичних засадах ряд їх концепцій суттєво відрізнявся. «Академічна» школа зайняла провідне становище у 80-х роках XIX ст. й існувала до початку першої світової війни. Її представники створили теорію «стовпового шляху», що нібито репрезентувався «вибраними могутніми країнами», в яких інші народи запозичували стратегію і тактику. Тому, на думку «академістів», слід вивчати військове мистецтво тільки «вибраних» націй, до яких вони відносили деякі західноєвропейські держави⁴¹. Вони не визнавали самостійності й своєрідності розвитку російського та українського військового мистецтва. «Академістам» протистояла «російська школа», що об'єднувала буржуазних військових істориків ліберального напрямку. Рівень і характер військового мистецтва кожного народу відповідав, на їх думку, рівню розвитку його культури⁴². Визнаючи самостійність та самотуність російського військового мистецтва, історики цієї школи підкреслювали своєрідність його на Україні, а козацьке військо розглядали як окрему одиницю. Приділяючи велику увагу дослідженню об'єктивних явищ військової історії та мистецтва, вони вивчали першоджерела, збирали та публікували багато документальних матеріалів, певна частина яких висвітлювала участь українських козаків у російсько-турецьких війнах. Однак представники «російської школи», обмежуючись нагромадженням фактів, досліджували тільки окремі аспекти військово-історичного розвитку і були неспроможні розкрити його закономірності.

У праці Ф. Ф. Ласковського доводилося, що необхідно вивчати і застосовувати досвід та практику лише французької й німецької фортифікаційних шкіл⁴³. На Україні він розглядав тільки військово-інженерні системи, які зроблені за завданням російського уряду, й ігнорував накопичений тут багатий досвід укріплення міст і створення оборонних фортифікаційних споруд. Однак у книзі Ласковського є багато фактів і даних, зокрема з історії та військово-інженерної характеристики Укра-

³⁸ В. А. Барвинский. Крестьяне Левобережной Украины в XVII—XVIII вв., Харьков, 1909.

³⁹ В. Л. Модзалевский. Дело об увольнении Ивана Забылы от уряда хрунжого генеральной войсковой артиллерии (1734—1735 гг.); Судьба малороссийских пушкаррей; К истории кампанейских полков.—Труды Черниговской ученой архивной комиссии, вып. 11, Чернигов, 1915.

⁴⁰ В. А. Мякотин. Прикрепление крестьянства Левобережной Украины в XVIII в.—«Русское богатство», 1894, № 2; його ж. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII вв., т. 1, вып. 1—3, Прага, 1926.

⁴¹ Л. Г. Бескровный. Назв. праця, стор. 218.

⁴² Там же, стор. 270—271.

⁴³ Ф. Ласковский. Материалы для истории инженерного искусства в России, ч. III. Опыт исследования инженерного искусства после императора Петра I до Екатерины II, Спб., 1865.

їнської лінії, а також висвітлена участь українських козаків у боях за Перекоп і Очаків та у фортифікаційних роботах там.

Найвидатніший дослідник історії російської артилерії М. Є. Брандебург, який створив 1872 р. Артилерійський музей та архів при ньому, склав тритомний історичний каталог цього музею, а також написав праці з історії російської артилерії⁴⁴, в яких частково охарактеризував розвиток гарматної справи на Україні.

Засновник «російської школи» Д. Ф. Масловський виклав її основні концепції в ряді праць з історії російського військового мистецтва XVII—XVIII ст. У деяких з них є відомості про українське козацьке військо, зокрема про його дії під час російсько-турецької війни 1735—1739 рр.⁴⁵ Крім того, він підготував на високому науково-археографічному рівні багато документальних публікацій⁴⁶.

Визначний російський військовий історик А. К. Байов написав книгу про російсько-турецьку війну 1735—1739 рр., в якій певне місце приділив бойовим діям українських козаків. Він використав дуже багато архівних матеріалів, значну частину з яких опублікував у двох томах документальних додатків до цієї праці⁴⁷. Однак він зовсім обійшов українські архіви. Описуючи хід війни 1735—1739 рр., Байов використовував переважно «Записки» Манштейна, які вже згадувалися раніше. Однак він звирів факти, наведені Манштейном, з даними інших джерел і виправив непоодинокі неточності й помилки, що траплялися в «Записках». Байов вважав монархів і полководців головною рушійною силою історії, ігнорував класові протиріччя у військовому середовищі, ідеалізував Мініха, схвалюючи, зокрема, його ганебне ставлення до українського козацтва, яке бездарний фельдмаршал намагався звести лише до рівня допоміжних військ. Внаслідок цих хибних концепцій оцінка Байова українських козацьких військ як іррегулярних частин російської армії має обмежений і однобічний характер.

Історик і філолог буржуазно-ліберального напрямку О. О. Кочубинський, досліджуючи «східне питання» і проблеми російсько-турецьких війн, написав ряд праць про дипломатичні відносини першої половини XVIII ст., показуючи й місце України в них, а також їх вплив на хід війни 1735—1739 рр.⁴⁸

Українська буржуазна історіографія кінця XIX — перших десятиріч XX ст. вважала визначальними в історичному процесі ідеологічні, політичні та соціально-економічні інтереси пануючого класу, ідеалізувала політику козацької старшини, замовчувала її спільну з російським царизмом мету — визиск українських народних мас. Українська феодальна держава та її органи другої половини XVII—XVIII ст. зображувалися істориками цього табору як демократичні загальнонародні інституції.

⁴⁴ Н. Брандебург. Исторический каталог Санкт-Петербургского артиллерийского музея, т. I—III, Спб., 1877—1889; його ж. Вооружение русских войск в первую половину XVIII в.— Оружейный сборник, 1886; його ж. 500-летие русской артиллерии (1389—1889), Спб., 1889.

⁴⁵ Д. Ф. Масловский. Строевая и полевая служба русских войск времен императора Петра Великого и императрицы Елизаветы, Спб., 1883; його ж. Русское военное дело при фельдмаршале Минихе.— «Военный сборник», 1891, № 7—8; його ж. Записки по истории военного искусства в России, вып. I—II, Спб., 1891—1894.

⁴⁶ Сборник реляций графа Миниха, М., 1888; Ставучанский поход. Документы 1739 г., Спб., 1892; Каталог Московского отделения Общего архива Главного штаба, Спб., 1891—1893. Бескровный вважає Масловського основоположником археографічного напрямку в російській військово-історичній науці.

⁴⁷ А. К. Байов. Русская армия в царствовании императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736—1739 гг., т. I—II, Спб., 1906.

⁴⁸ А. А. Кочубинский. Сношения России при Петре Первом с южными славянами и румынами, М., 1872; його ж. Граф А. И. Остерман и раздел Турции. Одесса, 1889.

Найкрупніший представник української буржуазної історіографії М. Грушевський багато уваги приділяв козацтву⁴⁹. Вироблені ним націоналістичні концепції лягли в основу праць послідовників його школи — М. Василенка, О. Грушевського, І. Джиджори. Занепад виборності і демократії на Україні Грушевський пояснював тільки диктатом російського царизму⁵⁰, ігноруючи той факт, що сама українська козацька старшина була антидемократичною силою і добивалася ліквідації виборності.

Питання історії Лівобережної України першої половини XVIII ст., діяльність її установ, зокрема Генеральної військової канцелярії, Малоросійської колегії⁵¹, досліджував І. Джиджора. Показуючи насильства та утиски царської адміністрації, він свідомо не використовував документів про визиск і беззаконня старшини. Окрема стаття цього автора, присвячена соціально-економічному становищу України в 1738 р.⁵², особливо виразно відбиває цю тенденцію.

В одній з своїх перших праць М. Є. Слабченко охарактеризував козацький полк як військову та адміністративну одиницю⁵³. В статтях, написаних після Великої Жовтневої соціалістичної революції, що були присвячені переважно запорізькому козацтву, він еkleктично поєднував дворянські та буржуазні теорії, зокрема про «військове братерство нежонатих козаків». Поряд з цим автор висунув концепцію про існування нібито «мусульманського феодалізму» на Запоріжжі⁵⁴. У фундаментальній праці про господарство Гетьманщини XVII—XVIII ст.⁵⁵ Слабченко, торкаючись питань комплектування, організації та забезпечення українського козацького війська у першій половині XVIII ст., висловив ряд неправильних тверджень, а наведені ним випадкові цифри та факти не розкривали справжніх причин процесів, які проходили в той період у військовій системі України.

Виняткове місце в історіографії запорізького козацтва належить видатному історику, етнографу, фольклористу і археологу академіку Академії наук Української РСР Д. І. Яворницькому, який був першим вченим, що спеціально досліджував Запорізьку Січ. Цінні відомості і багаті матеріали з історії, топографії та етнографії Запоріжжя, зокрема першої половини XVIII ст., містяться в його тритомній монографії⁵⁶, історико-топографічному нарисі⁵⁷, науково-популярному виданні⁵⁸,

⁴⁹ М. Грушевський. *История украинского казачества*, т. I, Спб., 1913; його ж. *История Украины-Руси*, т. VII, Київ — Львів, 1905; його ж. *Очерки истории украинского народа*, К., 1911; його ж. *Илюстрована історія України*, Київ — Львів, 1911.

⁵⁰ М. Грушевський. *Очерки истории украинского народа*, стор. 267—268.

⁵¹ І. Джиджора. *Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки*, К., 1930; його ж. *Реформа Малоросійської колегії на Україні в 1722—1723 рр.* — Ювілейний збірник на пошану проф. М. Грушевського, Львів, 1906.

⁵² І. Джиджора. *Україна в першій половині 1738 р.* — *Україна в першій половині XVIII віку*, К., 1930.

⁵³ М. Є. Слабченко. *Малорусский полк в административном отношении*, Одесса, 1909.

⁵⁴ М. Слабченко. *Соціально-правова організація Січі Запорізької.* — *Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права*, вип. 3, К., 1927; його ж. *Паланкова організація Запорізьких Вольностей.* — *Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права*, вип. 6, К., 1929.

⁵⁵ М. Є. Слабченко. *Господарство Гетьманщини XVII—XVIII століть*. Том I. *Землеволодіння та форми сільського господарства*, Одеса, 1923; його ж. *Хозяйство Гетманщины в XVII—XVIII ст. Т. II. Судьбы фабрики и промышленности*, Одесса, 1922.

⁵⁶ Д. І. Яворницький. *История запорожских казаков*, т. I, Спб., 1892, М., 1900; т. 2; Спб., 1895, т. 3, Спб., 1897.

⁵⁷ Д. І. Яворницький. *Вольности запорожских казаков*. Спб., 1890, 1898.

⁵⁸ Д. І. Яворницький. *Как побеждали запорожцы мусульман*, Спб., 1902.

трьох документальних збірниках⁵⁹, публікації мемуарного характеру⁶⁰ та ряді статей⁶¹. Д. І. Яворницький першим почав використовувати археологічні пам'ятки Січі і протягом півстоліття збирав етнографічний та фольклорний матеріал. В його колекції матеріальних пам'яток Запоріжжя було багато козацької вогнепальної та холодної зброї, гармат тощо.

Історичні праці Д. І. Яворницького написані переважно до Жовтневої революції і належать загалом до кращих надбань української прогресивної дожовтневої історіографії. Однак вони не позбавлені деяких протиріч та окремих помилкових концепцій, властивих буржуазній науці, що проявилось, зокрема, в недооцінці значення соціальної диференціації та класової боротьби серед козацтва і певній ідеалізації внутрішнього ладу Січі. Прогресивну роль запорізького козацтва він зумів розкрити надзвичайно переконливо. Вперше в історіографії Яворницький порушив питання про європейські масштаби і міжнародне значення визвольної боротьби козацтва. В першому томі «Історії запорізьких козаків» велика увага приділена характеристичі війська, про що свідчать навіть назви її окремих розділів: «Збройні сили і бойові засоби запорізьких козаків», «Охорона кордонів вольностей запорізьких», «Сухопутні і морські походи запорізьких козаків», «Запорізькі військові клейноди» тощо. Проте автор не завжди дотримувався історичної послідовності у висвітленні розвитку запорізької військової справи. Інколи він також некритично оцінював джерела.

Виникнення марксистської теорії, що розкривала закони розвитку суспільства, мало величезне значення для історичної думки. Аналізуючи з позицій діалектичного матеріалізму всесвітню історію боротьби народних мас проти експлуатації та гноблення, К. Маркс і Ф. Енгельс проявляли великий інтерес до антифеодальних рухів, що відбувалися у Росії, на Україні та в Польщі, зокрема до визвольної боротьби запорізького козацтва. К. Маркс називав Запорізьку Січ козацькою республікою і відзначав, що козацький республіканський лад був своєрідним ідеалом для закріпаченого селянства, а «дух вольності розлився по Україні з появою козацтва»⁶². Творці теорії наукового комунізму стали основоположниками справді наукового вчення про війну та армію.

Радянська історіографія, яка базується на марксистсько-ленінській методології, є новим етапом у вивченні історії України. Вона вирішує на науковій основі найкардинальніші історичні проблеми, розширює джерельну базу, глибокий аналіз якої поєднує з ґрунтовною теоретичною розробкою питань. Радянські вчені висвітлюють соціально-економічне та політичне становище козацтва, його ідеологію, культуру.

Серед широкого кола наукових інтересів одного з найвидатніших радянських істориків, академіка Академії наук СРСР В. І. Пічети велике місце посідали різні проблеми історії України, розв'язанню яких

⁵⁹ Сборник материалов для истории запорожских казаков, Спб., 1888; Источники для истории запорожских казаков, т. I—II, Владимир, 1903; До історії Степової України, Дніпропетровськ, 1929.

⁶⁰ Д. І. Яворницький. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского кресто-воздвиженского монастыря в 1750—1751 гг., Екатеринослав, 1915.

⁶¹ Д. І. Яворницький. Жизнь запорожских казаков по рассказу современника-очевидца.— «Киевская старина», 1883, кн. 11, стор. 497—510; його ж. Число и порядок запорожских сечей.— «Киевская старина», 1884, кн. 4, стор. 589—608; його ж. Главнейшие моменты из истории запорожского казачества.— «Русская мысль», 1897, т. 1, стор. 99—115; його ж. Карты Украины и Запорожья.— Труды XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе, т. 1, М., 1907, стор. 51—60.

⁶² Див. Архів К. Маркса і Ф. Енгельса, т. VIII, М., 1946, стор. 154.

він присвятив близько 40 праць, зокрема брошуру «Козацька держава на Україні (XVII—XVIII ст.)»⁶³. На основі марксистсько-ленінської методології він першим правильно визначив класову суть, соціальну природу і структуру української держави другої половини XVII—XVIII ст., а також з'ясував її взаємовідносини з царським урядом. В. І. Пічета дійшов висновку, що сама природа української держави, характер виробничих відносин того періоду сприяли ліквідації царизмом автономії України. На це за привілеї російського дворянства погодилися панівні класи України — козацька старшина та шляхта⁶⁴. Козацьку армію радянський історик оцінював як «представницю ідеї суверенності української держави»⁶⁵.

У працях М. М. Ткаченка з історії лівобережного селянства XVII—XVIII ст., зокрема в «Нарисах з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII вв.» (К., 1931), простежуються процеси, пов'язані з переходом «посполитих» у козаки, «шуканням» козацтва та ін.

У монографії В. А. Дядиченка⁶⁶ вперше в історіографії з марксистсько-ленінських позицій досліджується характер та особливості діяльності гетьманського уряду і полково-сотенної адміністрації наприкінці XVII — на початку XVIII ст. В окремому розділі праці показано становище українського козацького війська. Відзначивши спільність соціально-економічної політики гетьманського і царського урядів, автор говорить про їх негативне ставлення до виборності гетьманської та полково-сотенної адміністрації та намагання призначати на ці посади найзаможніших представників козацької верхівки. Водночас він не враховує всіх аспектів політики царизму на Україні, зокрема його намагання використати в своїх інтересах протиріччя між різними прошарками українського суспільства⁶⁷. Хоч в монографії висвітлюється невеликий період і характеризується тільки частина збройних сил України, однак спостереження і міркування автора цікаві й важливі і для першої половини XVIII ст., оскільки деякі явища і процеси, що почали формуватися на переламі століть, згодом розвивались і змінювались. Йдеться, зокрема, про організацію та структуру, а також принципи комплектування козацьких полків. Заслугує на увагу детальна характеристика автором кількісного і соціального складу, джерел комплектування, системи забезпечення артилерійських команд і, особливо, найманих військ.

1954 р. у Харкові вийшов науково-популярний нарис А. Г. Слюсарського про Слобідську Україну⁶⁸. Оцінюючи історичне значення і визначаючи характер соціально-економічного та адміністративно-політичного ладу козацтва, автор певною мірою перебував під впливом концепції дожовтневої історіографії про застарілість, «відсталість» цього устрою порівняно з царизмом. У монографії, що вийшла через 10 років⁶⁹, історик відмовляється від свого помилкового твердження. У цій праці є цінні кількісні та соціально-економічні характеристики різних категорій слобідського козацтва, дані про «шукачів козацтва», а також про зміни чисельного складу слобідських полків і сотень протягом першої половини XVIII ст.

⁶³ В. І. Пічета. Казацкое государство на Украине (XVII—XVIII вв.), М., 1954.

⁶⁴ Там же, стор. 5.

⁶⁵ Там же, стор. 4.

⁶⁶ В. А. Дядиченко. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст., К., 1959.

⁶⁷ Там же, стор. 12, 467.

⁶⁸ А. Г. Слюсарський. Слобідська Україна XVII—XVIII ст., Харків, 1954.

⁶⁹ А. Г. Слюсарський. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв., Харьков, 1964.

В. О. Голобуцький видав три книжки та опублікував кілька статей з історії запорізького козацтва⁷⁰. В одній з них розглядається козацтво початку XVIII ст.⁷¹ Історик зосереджував свою увагу переважно на висвітленні соціально-економічних проблем, доводячи інтенсивний розвиток буржуазних відносин на Запоріжжі у XVIII ст., досліджував процес поглиблення соціальної диференціації серед запорожців і заострення класової боротьби, політику царського уряду щодо Запорізької Січі. Він майже не торкався питань військового мистецтва запорізького козацтва, особливо XVIII ст., а про його участь в російсько-турецькій війні 1735—1739 рр. згадував мимохідь.

У праці П. К. Федоренка про розвиток залізобробної промисловості Лівобережної України в XVII—XVIII ст.⁷² показано, як козацьке військо забезпечувалося зброєю та боеприпасами, зокрема під час війни 1735—1739 рр. Автор виявив і описав рудні, що належали Генеральній військовій канцелярії, а також приватні заводи, які виготовляли необхідні для армії залізні вироби.

Відомий дослідник соціально-економічної історії України XVIII—XIX ст. І. О. Гуржій видав ряд праць⁷³, в яких порушуються питання класової боротьби на Україні у XVIII ст. і висвітлюються виступи закріпачених селянських мас за відновлення козацьких порядків.

Ф. П. Шевченко розкрив процес комплектування козацького війська, зокрема запорізького, представниками різних національностей⁷⁴. Їхня спільна боротьба проти турецько-татарської агресії сприяла зміцненню дружніх взаємовідносин між українським, іншими слов'янськими народами та народами Кавказу.

Досліджуючи історію селітроваріння на Україні, О. І. Пономарьов опублікував важливі матеріали для з'ясування питання про забезпечення козацького війська боеприпасами⁷⁵.

У невеликих статтях Д. І. Тищенка⁷⁶ та З. К. Звездіна⁷⁷ дається характеристика внутрішнього становища Лівобережної і Слобідської України в першій половині XVIII ст. Показуючи «складний процес внутрішнього розкладу козацького укладу»⁷⁸ на Лівобережжі та в Запо-

⁷⁰ В. А. Голобуцький. Запорожское казачество, К., 1957; його ж. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775, К., 1961; його ж. Черноморское казачество, К., 1956.

⁷¹ В. О. Голобуцький. Запорізьке козацтво на початку XVII ст.—250 років Полтавської битви. Збірник статей, К., 1959, стор. 121—154.

⁷² П. К. Федоренко. Рудни Лівобережної України в XVII—XVIII ст., М., 1960.

⁷³ І. О. Гуржій. Повстання селян в Турбах (1789—1793), К., 1950; його ж. Повстання в Кліщинцях.—УІЖ, 1957, № 5; його ж. Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту, К., 1958.

⁷⁴ Ф. П. Шевченко. Армяне в украинском казачьем войске XVII—XVIII ст.—Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов второй украинско-армянской сессии, К., 1965, стор. 93—100; його ж. Серби і болгари в українському козацькому війську XVII—XVIII ст.—Питання історії та культури слов'ян, ч. 1, К., 1963, стор. 67—86; його ж. Грузини в Войске Запорожском.—Тезиси докладов объединенной научной сессии, Тбилиси, 1967, стор. 6—18; його ж. Роль армян в экономических связях Крыма с Лівобережной Украиной и Запорожской Сечью в XVII—XVIII вв.—Исторические связи и дружба армянского и украинского народов, Ереван, 1967, стор. 57—59.

⁷⁵ О. І. Пономарьов. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України у XVIII ст., Львів, 1971.

⁷⁶ Д. І. Тищенко. Экономическое и социально-политическое положение Лівобережной Украины в первой половине XVIII в.—Ученые записки Московского государственного педагогического института имени В. И. Ленина, т. LX. Кафедра истории СССР, вып. 2, М., 1949, стор. 101—134.

⁷⁷ З. К. Звездина. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII—начале XVIII ст.—«Исторические записки АН СССР», 1952, т. 30.

⁷⁸ Д. І. Тищенко. Назв. праця, стор. 101.

різькій Січі, Д. І. Тищенко не враховує наслідків феодално-кріпосницької колонізаторської політики царизму на Україні. З. К. Звездін ділить слобідську старшину на «стару» і «нову», залежно від її ставлення до царського уряду. Він ігнорує таку велику соціальну категорію населення Слобожанщини, як підсусідки, що примикала до козацтва.

Досліджуючи історію кодифікації та пам'ятники права України минулих століть, А. П. Ткач визначає характер гетьманської влади та класову суть адміністративно-старшинського апарату, а також їх взаємовідносини з царським урядом⁷⁹. Автор розглядає збройні сили як один з державно-правових інститутів, з якими Україна увійшла до складу Російської держави на правах автономії. Поряд з цим автор не враховує специфіки козацького землеволодіння, яке впливало на становище збройних сил.

Молодий дослідник О. І. Путро опублікував три статті з історії лівобережного козацтва другої половини XVIII ст.⁸⁰, що дають змогу простежити дальший розвиток або завершення деяких процесів, які зародилися ще в попередній період, зокрема таких, як «шукання козацтва» і виродження принципу виборності старшини.

Помітним вкладом у радянську історіографію був вихід у світ до 250-річчя Полтавської битви ювілейного збірника статей «Полтава»⁸¹. У статтях В. Н. Автократова «Військовий приказ (до історії комплектування і формування військ у Росії на початку XVIII ст.)», П. М. Лук'янова «Виробництво пороху в Росії у першій чверті XVIII ст.», В. О. Романовського «Феодално-кріпосницькі відносини і класова боротьба на Лівобережній Україні наприкінці XVII — на початку XVIII ст.», А. І. Юхта «Російська промисловість і постачання армії обмундирування та амуніції» розкрито організаційні основи створення російської регулярної армії та показана її матеріальна база. В них зустрічаються дані й про збройні сили України першої половини XVIII ст.

В. О. Сидоренко висвітлює окремі аспекти військової справи на Україні в XVI—XVII ст.⁸², проте зібрані ним факти важливі для порівняння різних етапів розвитку козацької зброї.

Один з провідних радянських фахівців з історії військового мистецтва дожовтневої Росії Л. Г. Бескровний у своїх працях⁸³ показав роль України у створенні матеріальної бази російської армії XVIII ст. Дуже цінними є його монографії з військової історіографії та джерелознавства.

Безперечний інтерес становить монографія О. П. Пронштейна про Донське військо XVIII ст.⁸⁴, в якій автор, концентруючи увагу на дослідженні соціально-економічних відносин на Дону, а також змін в

⁷⁹ А. П. Ткач. Історія кодифікації дореволюційного права України, К., 1968.

⁸⁰ О. І. Путро. Становище козацтва на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст.— УІЖ, 1969, № 1; його ж. Влада військової генеральної старшини Лівобережної України в другій половині XVIII ст.— «Архіви України», 1969, № 5; його ж. «Шукання козацтва» як форма антифеодалної боротьби.— УІЖ, 1969, № 11.

⁸¹ Полтава (к 250-літтю Полтавского сражения), М., 1959.

⁸² В. Сидоренко. З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.— Праці Київського державного історичного музею, вип. 1, К., 1958; його ж. Вогнепальна зброя селянсько-козацької піхоти XVI—XVII ст.— УІЖ, 1965, № 9; його ж. Військові реліквії.— «Архіви України», 1967, № 3; його ж. Зброя XVI—XVII століть на Україні — пам'ятка історії та мистецтва, К., 1970.

⁸³ Л. Г. Бескровний. Русская армия и флот в XVIII в., М., 1958; його ж. Производство вооружения и боеприпасов в первой половине XVIII в.— «Исторические записки», 1951, т. 36; його ж. Очерки военной историографии России, М., 1962; його ж. Очерки по источниковедению военной истории России, М., 1957.

⁸⁴ А. П. Пронштейн. Земля Донская в XVIII веке, Ростов-на-Дону, 1961.

управлінні військом, показує умови, в яких перебувало там українське населення, спільну антифеодальну боротьбу донців і запорожців. О. П. Пронштейн описує, як поступово донська старшина і багате козацтво узурпували права і привілеї рядових та переклали на їх плечі увесь тягар військових повинностей, що призвело до різкого погіршення матеріального становища останніх.

Герой Радянського Союзу, відомий партизанський командир П. П. Вершигора в книзі про історію партизанських війн і народних повстань на території нашої країни з найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції⁸⁵ дуже стисло і поверхово говорить про національно-визвольні рухи і збройну класову боротьбу на Україні в XVI—XVIII ст. Однак його праця цінна постановкою питання про форми народної повстанської боротьби за доби феодалізму і про використання козацтвом її методів. Безперечно, цю проблему необхідно розробити докладніше.

Нещодавно вийшла друком книга П. Ю. Шелеста «Україно наша Радянська». В історичних екскурсах автор приділяє велику увагу козацтву. Відзначаючи демократичні риси в устрої Запорізької Січі, він показує козацьке військо як збройну силу українського народу і підкреслює високий рівень його військового мистецтва, а також міжнародне значення визвольної боротьби запорожців. Поряд з цим П. Ю. Шелест засуджує феодально-кріпосницьку колоніальну політику царизму щодо України, зокрема ліквідацію автономії останньої та зруйнування Запорізької Січі. Автор говорить про відображення героїчних традицій козацтва в творах прогресивних вчених, письменників і митців минулого. Водночас він викриває спроби українських буржуазних націоналістів фальсифікувати історію козацтва. П. Ю. Шелест слушно зауважує, що радянська історіографія ще недостатньо розробляє історію запорізького козацтва, а письменники та митці приділяють мало уваги героїчним та патріотичним діянням козаків.

Дійсно, деякі важливі аспекти цієї проблеми ще майже не розроблені, зокрема соціальна суть козацтва досі остаточно не визначена. Недостатньо розкрита його військова історія, враховуючи особливості окремих структурних частин збройних сил України: лівобережного та правобережного козацтва, слобідських полків, Запорізької Січі, охоческомонних військ.

Отже, чимало питань історії козацтва чекає на своїх дослідників.

⁸⁵ П. П. Вершигора. Военное творчество народных масс, М., 1961.

Повідомлення

ІДЕЙНО-ВИХОВНА РОБОТА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ВИРОБНИЧИХ КОЛЕКТИВАХ

М. В. БЕЛІК

XXIV з'їзд КПРС вказав, що виробничий колектив відіграє важливу роль у громадсько-політичному житті країни, у комуністичному вихованні трудящих¹. Трудовий колектив є основним осередком нашого суспільства. Саме в ньому формуються моральні якості радянської людини, її ідейні переконання, складаються відносини дружби і взаємодопомоги між трудівниками, розвиваються їх творчі здібності та обдарування. Партійні організації приділяють велику увагу виховній роботі у виробничих колективах, постійно піклуються про створення в них атмосфери діловитості, взаємної поваги, вимогливості та принципності як в особистих стосунках, так і в ставленні до праці, дорученої справи.

Зосереджуючи зусилля робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції на розв'язанні конкретних завдань створення матеріально-технічної бази комунізму, партія водночас виявляє постійну турботу про їх ідейне загартування, підвищення культури, технічного рівня знань тощо. Ці питання КПРС розглядає в єдиному нерозривному діалектичному взаємозв'язку. «Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей,— говорив на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв,— комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»².

Важливим етапом у просуванні нашого суспільства по шляху до комунізму були 1959—1965 рр. В цей період партія здійснила великий комплекс заходів, що сприяли дальшому розвитку економіки, науки, культури, а також зростанню освіченості й поліпшенню добробуту радянських людей. Партія наполегливо працювала над підвищенням свідомості всіх верств населення і насамперед робітничого класу як провідної сили нашого суспільства.

В ідейно-виховній роботі партійні комітети, первинні парторганізації республіки першочергового значення надавали вивченню трудящими марксизму-ленізму як цілісної і стрункої системи філософських, економічних і соціально-політичних поглядів. Засвоєння цього революційного вчення, що виражає інтереси робітничого класу і всіх трудящих, дозволяє їм пізнати об'єктивні закономірності розвитку суспільства, досягти великих успіхів у побудові нового життя. Здійснюючи масово-політичні заходи, партійні організації наполегливо добивалися того, щоб високі комуністичні ідеали, норми і принципи соціалістичного співжиття ставали особистими переконаннями кожного громадянина.

¹ Резолюція XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Звітну доповідь ЦК КПРС, К., 1971, стор. 21.

² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 94.

Завдяки постійному піклуванню партії про ідейне загартування робітничого класу в 1959—1965 рр. на металургійних заводах України існувала широка мережа гуртків політичної освіти, де навчалися десятки тисяч комуністів і безпартійного активу. Наприклад, на Криворізькому металургійному заводі ім. В. І. Леніна на початку 1959 р. діяло 102 гуртки, а після XXI з'їзду КПРС було створено ще 158 гуртків і семінарів, у яких підвищували ідейно-теоретичні знання близько 4 тис. металургів. На Дніпродзержинському металургійному заводі ім. Дзержинського працювало 125 гуртків, 30 теоретичних семінарів, 86 гуртків комсомольської політичної освіти. В них набували знань понад 4 тис. керівних, інженерно-технічних працівників, службовців і робітників³.

Зміцнення позицій і авторитету Радянського Союзу на міжнародній арені, його великі економічні й культурні досягнення викликали в трудящих нашої країни значний інтерес до теоретичної та практичної діяльності КПРС.

Внаслідок постійної та цілеспрямованої організаторської й роз'яснювальної роботи партійних комітетів промислових підприємств дедалі більша кількість трудящих виробничих колективів активно прилучалася до вивчення теорії наукового комунізму, політики нашої партії. Значну роботу в справі пропаганди ідей марксизму-ленінізму проводила партійна організація заводу «Азовсталь» (м. Жданов). Там лише протягом 1959—1961 рр. число слухачів системи партійної освіти зросло з 1203 до 3377 чол., з них 1760 безпартійних⁴. На заводі «Запоріжсталь» кількість безпартійних металургів, які навчалися в гуртках політичної освіти, зросла з 16% (1958 р.) до 94% (1962—1963 рр.) загальної кількості слухачів.

Таким чином, склад слухачів мережі партійної освіти свідчить, що парторганізації активно впливали не лише на підвищення ідейно-теоретичного рівня комуністів, але й на формування наукового світогляду у безпартійних мас.

Велика агітаційно-пропагандистська робота в республіці розгорнулася після XXII з'їзду КПРС, що ухвалив нову Програму партії й намітив нові рубежі народногосподарського і культурного будівництва в нашій країні. Пропаганду й роз'яснення рішень з'їзду, його теоретичних положень і практичних висновків було покладено в основу всієї ідеологічної діяльності партії. Так, робітники заводів ім. Петровського, ім. Ілліча, «Дніпроспецсталь» та інших безпосередньо у цехах з великим інтересом прослухали лекції про досягнення вітчизняної й зарубіжної техніки, зовнішньополітичну діяльність партії, а також про завдання радянського народу в галузі економіки, технічного прогресу.

Партійна організація доменного цеху заводу «Запоріжсталь» залучила до вивчення документів і матеріалів XXII з'їзду КПРС та XXII з'їзду КП України понад 70% трудящих. Позитивний досвід у справі політичного навчання та комуністичного виховання людей нагородила парторганізація запорізького заводу «Дніпроспецсталь», де після XXII з'їзду КПРС діяло 125 гуртків, 89 семінарів і 18 лекторіїв. Ними керували директор заводу, його заступники, головний інженер, двадцять начальників цехів та інші спеціалісти. Начальник сталеплавильного цеху В. В. Шматченко змістовно проводив заняття економічного семі-

³ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 275, оп. 1, од. зб. 89, арк. 32; ф. 1715, оп. 2, од. зб. 814, арк. 43.

⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 693, оп. 10, од. зб. 9, арк. 29.

нару, де, крім програмного матеріалу, вивчалися рішення партії та уряду з питань економіки, систематично аналізувались техніко-економічні показники цеху і всього заводу. Слухачі вчилися використовувати набуті теоретичні знання в практичній роботі. Вони внесли чимало пропозицій, спрямованих на підвищення ефективності сталеплавильного виробництва. Це дало змогу за 5 місяців 1962 р. лише за рахунок зменшення браку зекономити 219 тис. крб., а також 58,4 т нікелю, 49 т чавуну та іншої продукції.

Обласні, міські, районні комітети партії, первинні парторганізації республіки творчо підходили до організації та проведення ідейно-політичної роботи, розв'язання завдань комуністичного виховання трудящих. Керуючись постановами ЦК КПРС і ЦК КП України з ідеологічних питань, вони постійно шукали нові форми й методи агітаційно-масової роботи, приводили їх у відповідність з назрілими вимогами комуністичного будівництва. В усній пропаганді й агітації широко використовувались теоретичні, науково-технічні та економічні конференції, цикли лекцій, лекторії, кінолекторії, тематичні вечори, вечори запитань і відповідей з окремих питань теорії та практики комуністичного будівництва. Наприклад, на заводі «Запоріжсталь» для тих, хто самостійно вивчав марксистсько-ленінську теорію тільки в 1963—1964 рр. було прочитано 550 циклів лекцій і організовано близько 200 теоретичних конференцій. 1963 р. на ряді підприємств Запорізької області з ініціативи партійних комітетів відбулися теоретичні конференції з питань боротьби КПРС за зміцнення єдності світового комуністичного руху, ідеологічної роботи, економіки⁵.

Значна увага приділялась вдосконаленню системи політичного навчання, зокрема впровадженню методу практичних завдань. Це давало змогу тісніше пов'язувати теорію з практикою, підвищувати ідейний рівень занять, сприяти активізації виробничої й громадської діяльності слухачів. Практичні завдання мали різноманітний характер — узагальнення передового досвіду, економічний аналіз господарської діяльності підприємства, пошуки резервів виробництва тощо. Цей метод занять застосовували партійні організації металургійних заводів «Азовсталь», ім. Комінтерна, «Криворіжсталь» та інших підприємств республіки.

Так, слухачі системи політичної освіти заводів ім. Ілліча, Донецького металургійного, «Дніпроспецсталь» брали активну участь у збиранні й вивченні документів та матеріалів із історії партійних організацій своїх міст, підприємств, в оформленні заводських музеїв історії, організації зустрічей трудящих з ветеранами партії, учасниками громадянської і Вітчизняної воєн тощо.

Розмах, рівень, ідейний зміст виховних заходів, вказував В. І. Ленін, повністю визначаються складом ідеологічних працівників⁶. Тому предметом особливої турботи парторганізацій був добір, навчання, виховання та розстановка пропагандистських кадрів. До керівництва різними ланками політичної освіти залучалися найбільш теоретично підготовлені, досвідчені та авторитетні комуністи й відповідальні працівники. Наприклад, 1964 р. на Комунарському металургійному заводі більшість пропагандистів мала вищу освіту. З 285 пропагандистів, затверджених партійним комітетом Донецького металургійного заводу, 218 були інженерно-технічними працівниками.

Особливого значення надавалося підвищенню теоретичних знань та

⁵ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 6433, оп. 4, од. зб. 61, арк. 12.

⁶ Див. В. І. Л е н і н. ПСС, т. 47, стор. 194.

методичної майстерності пропагандистських кадрів. Для них організувалися постійно діючі семінари, курси, теоретичні й методичні конференції тощо, на яких розглядалися найважливіші питання внутрішньої й зовнішньої політики КПРС і Радянського уряду, міжнародного становища нашої країни, економічного та культурного життя СРСР, республіки, області. Значну допомогу пропагандистам подавали керівні партійні, радянські, господарські працівники, які виступали на семінарах і нарадах.

Заслуговує на увагу досвід роботи Дніпропетровської обласної парторганізації, де здійснювалося перспективне планування підготовки пропагандистів. Лише в 1964/65 навчальному році обласний Будинок політичної освіти випустив понад 500 пропагандистів, а вечірній університет марксизму-ленінізму Дніпропетровського міськкому КП України — близько 300⁷. На обласних семінарах аналізувався стан політичної освіти, відбувався обмін досвідом, колективно вироблялись конкретні рекомендації щодо поліпшення пропаганди теорії марксизму-ленінізму, підвищення ідейного рівня занять, тіснішого зв'язку теорії з практичними завданнями виробничих колективів. Наприклад, 1964 р. пропагандисти промислових підприємств м. Кривого Рога прослухали понад 10 лекцій і доповідей з різноманітних тем, зокрема про науково-технічний прогрес і пропаганду передового виробничого досвіду, змагання за комуністичну працю і побут на підприємствах міста, комунізм і всебічний розвиток особи тощо.

При кабінетах політичної освіти райкомів партії та партійних комітетів промислових підприємств діяли ідєологічні комісії, методичні ради, які узагальнювали й поширювали кращий досвід пропагандистської роботи. Була вироблена певна система заохочень ідеологічних працівників. Імена кращих з них поряд з передовиками виробництва заносили на Дошку пошани та в книги Трудової Слави. Їх також відзначали Почесними грамотами партійних органів та путівками для відпочинку по історичних місцях нашої Батьківщини.

Постійне піклування ЦК КП України та партійних організацій про ідейно-політичне зростання трудящих сприяло підготовці великого загону пропагандистських кадрів, здатних вести політичну роботу у виробничих колективах, глибоко роз'яснювати найактуальніші питання марксистсько-ленінської теорії. Великою повагою серед робітників користувалися, наприклад, пропагандист середньосортного цеху заводу ім. Дзержинського В. В. Тимофєєв, який завдяки глибоким знанням економічної теорії змістовно проводив політичні заняття. Члени його гуртка брали активну участь у виробничому й громадському житті цеху. Бригада, якою керував пропагандист, завоювала звання колективу комуністичної праці, значно перевиконала план 4 місяців 1963 р., вдвоє зменшила брак та зекономила 71 т металу і 40 т палива.

Роки семірачки і особливо після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС характеризувались дальшим розвитком соціалістичної демократії, широким впровадженням громадських засад у всі сфери нашого суспільного життя. Це було переконливим свідченням піклування партії про комуністичне виховання трудящих.

1964 р. на заводі «Запоріжсталь» було створено 14 цехових кабінетів політичної освіти на громадських засадах. Партійний комітет заводу потурбувався про те, щоб вони мали свої приміщення і добре укомплектовані необхідними матеріалами бібліотеки. Керівники деяких кабінетів оформили стенди «В. І. Ленін», «Партія — наш руль»

⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 56/1, од. зб. 301, арк. 3.

вий», «Справи і люди цеху» та інші, матеріали яких висвітлювали керівну роль партії, успіхи соціалістичної економіки, розповідали про передовиків і новаторів виробництва⁸.

При кабінеті політичної освіти колесопрокатного цеху заводу ім. К. Лібкнехта, очолюваного комуністкою Поляковою, діяла методична рада в складі секретаря партбюро, начальника цеху та його заступників. Тут було організовано теоретичну конференцію з теми «Національно-визвольний рух у країнах Азії і Африки на сучасному етапі», що викликала у трудящих значний інтерес.

Проте не скрізь політичне навчання проводилось на належному рівні. Окремі партійні організації як слід не займалися цією важливою ділянкою ідеологічної роботи. В ряді випадків комплектування гуртків політичної освіти здійснювалось без врахування загальноосвітньої підготовки слухачів, не завжди забезпечувалась послідовність у вивченні марксистсько-ленінської теорії. В окремих ланках інколи заняття проводились формально, без глибокого викладання програмного матеріалу. Тому партійні комітети прагнули своєчасно виявити й усунути такі недоліки.

Центральний Комітет КП України, розв'язуючи великі народно-господарські та культурні завдання, здійснював постійне керівництво ідеологічною роботою, приділяв цій ділянці неослабну увагу, систематично визначав завдання й напрямки ідейно-виховної роботи та шляхи їх вирішення.

Велику роль у дальшому формуванні наукового світогляду робітничого класу та підвищенні рівня його комуністичного виховання відіграли заходи КП України щодо поліпшення добору та підготовки пропагандистських кадрів, створення курсів перепідготовки штатних пропагандистів, видання науково-популярних брошур з основ наукового комунізму тощо.

Партійні комітети промислових підприємств, цехові парторганізації систематично аналізували стан ідеологічної роботи, продовжували вдосконалювати стиль керівництва нею, вживати необхідних заходів щодо її поліпшення. Так, 30 вересня 1964 р. партком Донецького металургійного заводу ім. В. І. Леніна, обговоривши роботу мережі політичної освіти в 1963/64 навчальному році, накреслив завдання на майбутнє, розробив широкі заходи, спрямовані на посилення пропаганди марксистсько-ленінізму у виробничих колективах.

Комуністична партія приділяє велику увагу засвоєнню знань наукового комунізму широкими верствами населення. Позитивний вплив на роботу системи політичної освіти мала її перебудова (1965 р.), спрямована на підвищення ролі політичного навчання в формуванні наукового світогляду радянських людей. Це дало змогу партійним організаціям піднести політичну освіту на якісно вищий ступінь, забезпечити глибоке засвоєння слухачами марксистсько-ленінського вчення, успішно вирішувати завдання ідейно-виховної роботи.

Важливу роль у комуністичному вихованні трудящих відіграє також політична агітація. 1963 р. агітаційно-масову роботу у виробничих колективах проводили близько 600 тис. агітаторів, третина яких мала вищу та незакінчену вищу освіту⁹.

Агітколективи — одна з наймасовіших форм участі комуністів і безпартійних активістів у масово-політичній роботі. Партійні організації постійно турбувалися про поліпшення якісного складу агітаторів. Періодично це питання розглядалося на засіданнях парткомів і партбюро.

⁸ «Робітнича газета», 27 червня 1963 р.

⁹ «Робітнича газета», 3 серпня 1963 р.

Агітколлективи поповнювались переважно за рахунок теоретично підготовлених керівних та інженерно-технічних працівників. Закріплення агітаторів за окремими групами працівників сприяло підвищенню їх відповідальності за доручену справу. Вони вчасно інформували трудящих про важливі події в галузі політичного, економічного й культурного життя країни, міжнародного становища, пропагували й роз'яснювали актуальні рішення партії та уряду. Агітатори партійним словом і особистим прикладом сприяли розвитку ініціативи й трудової активності трудящих, сприяли розв'язанню конкретних виробничих завдань.

В проведенні масово-політичної роботи партійні організації промислових підприємств керувались ленінським принципом, що повсякденна пропаганда та агітація повинні мати справді комуністичний характер і ґрунтуватися на політичному досвіді соціалістичного будівництва¹⁰. Вони зосереджували увагу агітколлективів на вихованні в працівників комуністичного ставлення до праці, необхідності підвищення загальноосвітньої підготовки та професійної майстерності. Значних успіхів у цьому напрямі досягли партійні організації Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського, Ждановського ім. Ілліча, Дніпродзержинського коксохімічного та інших. На цих підприємствах тисячі робітників здобули середню освіту, закінчили вузи і середні спеціальні технічні заклади. Підвищення культурно-технічного рівня трудящих дозволило ефективніше вести роботу у справі прискорення науково-технічного прогресу, засвоєння сучасних технологічних процесів, сприяло підвищенню виробничих показників.

Раніше більшість агітаційно-масових заходів проводилась безпосередньо на виробництві. У досліджуваний період межі ідейно-виховної роботи розширились. На житлових масивах парторганізації організували постійно діючі агітпункти, літні агітмайданчики, при яких діяли спеціальні ради. До них входили активісти, лектори, працівники культурно-освітніх установ та будинкоуправлінь. Така форма роботи себе виправдала. Наприклад, 1966 р. на агітмайданчику заводу «Запоріжсталь» було проведено 47 різноманітних ідейно-виховних заходів — лекцій і бесід, зустрічей з делегатами партійних з'їздів, ветеранами партії, відповідальними працівниками партійних, радянських і господарських органів міста. До того ж, трудящі переглянули 41 кінофільм і відвідали 18 концертів художньої самодіяльності.

У вихованні робітників за місцем проживання активну участь брали кабінети масово-політичної роботи на громадських засадах Донецького металургійного заводу ім. В. І. Леніна. При них діяли лекторії з питань міжнародних відносин, клуби домогосподарок, проводились вечори цікавих зустрічей з передовиками виробництва, працювали консультації лікарів і вчителів. Донецький обком партії схвалив цей досвід роботи парткому заводу і поширив його в області.

Залучення керівних працівників до виховної роботи серед трудящих значною мірою сприяло підвищенню її ідейно-теоретичного рівня. Наприклад, у Запорізькій області набули поширення так звані «Ленінські п'ятниці». Щомісяця в кожен третю п'ятницю на промислових підприємствах, в будівельних організаціях близько 600 активістів міста виступали з доповідями і бесідами, інформували трудящих про розвиток народного господарства, радились з ними про шляхи дальшого поліпшення роботи промисловості, транспорту, підприємств торгівлі і громадського харчування, культурного обслуговування населення.

Питання про участь керівних кадрів у масово-політичній роботі

¹⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 175.

нерідко обговорювалося на пленумах, бюро міськкомів і райкомів партії. Так, Заводський райком партії м. Дніпродзержинська після вивчення стану масово-політичної роботи на металургійному заводі ім. Дзержинського поставив на бюро питання «Про організаційну і виховну роль керівного складу бессемерівського цеху». На його обговорення були запрошені керівники підприємств району. Незабаром райком організував на заводі семінар, під час якого начальники цехів обмінялися досвідом виховної роботи у виробничих колективах. На підприємстві утвердилася практика, що на оперативних нарадах начальники змін, майстри бригади звітували не лише про виконання виробничих завдань, але й про стан ідейно-виховної роботи в очолюваних ними колективах.

Партійні комітети, первинні парторганізації постійно вдосконалювали масово-політичну роботу, зокрема, діяльність агітколективів. При цьому вони виходили з конкретної обстановки, враховуючи зміни, що відбувалися у всіх сферах життя нашого суспільства. Активізація роботи агітаторів значною мірою сприяла їх спеціалізації. Наприклад, у серпні 1962 р. з ініціативи парткому Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. В. І. Леніна було створено 17 агітколективів. До них входило 617 чол.: 488 комуністів і 149 інженерно-технічних працівників, 177 з яких займалися загальнополітичними питаннями, 132 — атеїзмом, 160 — пропагандою морального кодексу, 148 — передових методів праці. Спеціалізація, як показав досвід, піднесла усю політичну агітацію на якісно новий ступінь, зробила її більш конкретною, змістовною і цілеспрямованою. Внаслідок цього підвищились її дійовість, вплив на зростання політичної свідомості трудящих.

Використовуючи набутий досвід, партійні організації виробничих колективів нині активно пропагують і роз'яснюють рішення та матеріали XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України. Наприклад, у Запорізькій області до пропагандистської та агітаційно-масової роботи залучено понад 60 тис. пропагандистів, лекторів, політінформаторів та агітаторів. Створено 856 постійно діючих лекторіїв, організовано близько 3 тис. циклів лекцій з актуальних питань теорії й практики комуністичного будівництва. Набули поширення теоретичні конференції, на яких обговорюються важливі питання, висунуті XXIV з'їздом КПРС.

В агітаційно-пропагандистській роботі особлива увага приділяється висвітленню висновків і положень XXIV з'їзду КПРС про зростання керівної ролі партії в будівництві соціалізму і комунізму, виховання нової людини, шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму, підвищення ефективності суспільного виробництва та вдосконалення управління народним господарством.

Партійні організації спрямовують ідейно-виховну роботу у виробничих колективах на виховання комуністичного ставлення до праці та соціалістичної власності. Важливе значення надається зміцненню організованості й дисципліни трудящих, їх мобілізації на боротьбу за підвищення продуктивності праці, прискорення науково-технічного прогресу, вмиле використання резервів виробництва, успішне виконання планів і соціалістичних зобов'язань першого року нової п'ятирічки.

З ІСТОРІЇ ПРОНИКНЕННЯ ІНОЗЕМНОГО КАПІТАЛУ В СУДНОБУДІВНУ ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ, Р. С. КАЦ

Росія наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. була одним з об'єктів експлуатації фінансового капіталу найбільших капіталістичних країн. В той же час російський імперіалізм боровся за остаточний поділ і переділ світу, за території для вивезення свого капіталу. Цим своєрідним станом був викликаний інтенсивний приплив іноземного капіталу в ті галузі промисловості Росії, що обслуговували армію і флот. Архівні джерела дають змогу дослідити історію проникнення іноземного капіталу в суднобудівну промисловість півдня України — відносно нового в той період індустріального району.

Початок іноземному суднобудуванню тут поклато засноване 1895 р. бельгійське «Анонімне товариство корабелень, майстерень та плавильень в Миколаєві» (Франсуа і Делуа)¹. Після укладення контракту з міською управою на оренду землі для «влаштування в Миколаєві корабельної верфі для спорудження і озброєння суден парових або парусних і всіх інших суден для плавання по морю, по ріках і каналах, для служби у військовому і торговому флоті»², товариство було допущено до діяльності в Росії 14 червня 1896 р.³

Вже в ході будівництва стало очевидним, що коштів для його завершення товариству не вистачить. Щоб не оформляти новий дозвіл на право діяти в Росії, бельгійські капіталісти, залучені до товариства, реорганізували його⁴ в «Анонімне товариство суднобудівних, механічних та ливарних заводів у Миколаєві»⁵. У Бельгії йому належав лише невеликий суднобудівний завод поблизу Шателіно, де працювало 200 робітників. Майже весь капітал — 12 млн. франків (4500 тис. крб.) було витрачено на спорудження суднобудівного заводу в Миколаєві.

9 січня 1897 р. завод став до ладу діючих. За свідченням спеціалістів, що склали опис заводу, підприємство було збудоване і обладнане «відповідно до останніх технічних удосконалень» і являло собою «найбільший з приватних суднобудівних заводів у Росії»⁶.

Водночас на сусідній ділянці виріс «Чорноморський механічний і котельний завод», що належав акціонерному «Товариству механічного виробництва в південній Росії». У 1897/98 р. (від жовтня до жовтня) при 3 тис. робітників на заводі «Анонімного товариства суднобудівних, механічних та ливарних заводів у Миколаєві» було виготовлено продукції на 7475 тис. франків (2800 тис. крб.), у 1898/99 р. при 2650 робітниках — на 9200 тис. франків (3450 тис. крб.)⁷.

Перші директори заводу, інженери, майстри, кваліфіковані робітники були іноземці. Вони не володіли російською мовою і всі розпорядження давали французькою. Так само велася звітна документація і фінансові операції. В народі за цим підприємством міцно закріпилася до самої революції назва «Французький суднобудівний завод». В офі-

¹ ЦДА ВМФ, ф. 512, оп. 1, спр. 53, арк. 114.

² Н. Е. Пушкин. Условия деятельности и доходности акционерных предприятий (Статистика акционерного дела в России. Вып. 3), Спб., 1898, стор. 608.

³ Собрание узаконений и распоряжений правительства, 1896, № 113, ст. 1283.

⁴ Собрание узаконений и распоряжений правительства, 1897, № 103, ст. 1883.

⁵ ЦДА ВМФ, ф. 512, оп. 1, спр. 53, арк. 114—115.

⁶ Н. И. Дмитриев, В. В. Колпичев. Судостроительные заводы и судостроение в России и за границей, Спб., 1909, стор. 798.

⁷ ЦДА ВМФ, ф. 512, оп. 1, спр. 1781, арк. 2, 2 зв.

ційних документах його іменували французьким словом «Наваль» (морський).

Заснування на Україні великого суднобудівного заводу було прогресивним явищем. Але за цифрами зростання його продукції і збільшенням кількості робітників стояло горе народу, його сльози і кров.

У 1908 р. завод «Наваль» об'єднався з «Чорноморським механічним заводом». Це було одним з виявів процесу концентрації металообробної промисловості, що посилювався в роки промислового застою на Україні (до 1910 р. великі підприємства цієї галузі, з кількістю робітників на кожному понад 500 чол., становили 7,6%, а працювали на них 61% від усієї кількості робітників, зайнятих на підприємстві металообробної промисловості)⁸.

На відміну від головних капіталістичних країн у Росії найбільшим замовником і покупцем була держава. Це було дуже важливим для розвитку основних галузей промисловості. Після поразки в російсько-японській війні на тривалий час припинилися казенні замовлення на суднобудування. Втративши їх, завод «Наваль» у 1908/09 р. дав акціонерам великі збитки⁹ і потрапив під контроль адміністрації кредиторів, встановлений Петербурзьким біржовим комітетом.

1910 р. морське відомство Росії, з огляду на зміцнення турецького флоту, вирішило збудувати 3 лінійних кораблі, 9 ескадрених міноносців і 6 підводних човнів для Чорноморського флоту¹⁰. Довгострокові казенні замовлення знову обіцяли величезні прибутки, і долею заводу зацікавилася фінансова група, до складу якої входили найбільші французькі та зв'язані з ними російські банки. 14 березня 1911 р. в Брюсселі за пропозицією французьких банкірів було укладено угоду з власниками акцій та облігацій «Анонімного товариства суднобудівних, механічних та ливарних заводів у Миколаєві», внаслідок якої завод «Наваль» став власністю французького товариства.

Французьке «Товариство Миколаївських заводів і верфей» виникло в Парижі в червні 1911 р. і дозвіл на діяльність у Росії дістало в січні 1912 р.¹¹. Заснували його 8 іноземних банків на чолі з «Сосьєте жєнераль» та 6 російських — на чолі з «Російсько-Азіатським банком». Частка французьких банків у створеному синдикаті складала 63%, російських — 37%¹².

Головою Паризького правління товариства став колишній міністр фінансів Франції (пізніше її президент) Поль Думер. Головну роль у правлінні товариства відігравав французький фінансист, господар одного з найбільших в Європі концернів «Віккерс і Максим» Базиль (Василь) Захаров. С.-Петербурзький комітет товариства очолював О. І. Путілов,¹³ голова правління Російсько-Азіатського банку і одночасно голова правління майже 50 зв'язаних з банком промислових і торговельних підприємств.

Фінансовий капітал у ті роки міцно зайняв панівне становище в економічному і політичному житті Росії. До банків пливла переважна більшість акцій найбільших капіталістичних підприємств і керівники банків все частіше ставали безпосередніми керівниками промислових підприємств і товариств.

⁸ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 80.

⁹ ЦДА ВМФ, ф. 512, оп. 1, спр. 1781, арк. 28.

¹⁰ С. П. Моисеев. Список кораблей русского парового и броненосного флота (с 1861 по 1917 г.), М., 1948, стор. 19—20.

¹¹ Собрание узаконений и распоряжений правительства, 1912, № 28, ст. 202.

¹² Г. К. Шацкило. Формирование финансового капитала в судостроительной промышленности Юга России.— Из истории империализма в России, М.—Л., 1959, стор. 34.

¹³ ЦДА ВМФ, ф. 512, оп. 1, спр. 53, арк. 116.

У 1911 р. III Державна дума погодилася надати кредити для посилення Чорноморського флоту. Питання про будівання лінійних кораблів розглядалося радою міністрів двічі — 14 липня і 4 серпня 1911 р., в результаті чого було прийнято постанову замовити заводу «Наваль» один корабель, а два — акціонерному «Російському суднобудівному товариству», що фінансувалось «Петербурзьким комерційним міжнародним банком». Завод «Наваль» мав будувати лінійний корабель «Екатерина II» за кресленнями «Російського суднобудівного товариства», але морський міністр погодився на креслення, розроблені заводом спільно з фірмою «Віккерс»¹⁴.

Заводу «Наваль» було доручено також виготовлення механізмів для лінійного корабля «Императрица Мария», що споруджувався «Російським суднобудівним товариством»¹⁵, замовлено чотири ескадрені міноносці, контракт на будівництво яких був підписаний 11 лютого 1912 р.¹⁶

Отже «Товариство Миколаївських заводів і верфей» мало у своєму розпорядженні кошти і замовлення, але сам завод не був готовим до негайного виконання великих замовлень морського відомства.

1912 р. за допомогою англійської фірми «Віккерс», що надіслала своїх інженерів, правління заводу розпочало швидке переобладнання стапеля для лінійного корабля, баштової, суднобудівної, турбінної, котельної майстерень, центральної електричної станції, компресорної, нової кузні, обрубної при чавуноливарній майстерні, гідравлічної станції для суднобудівного відділу, обладнувалась нова артилерійська технічна контора¹⁷.

Однак інтенсивне переобладнання не завжди давало бажані результати, бо англійські підприємці разом з новою технікою завозили й устаріле в Західній Європі устаткування. Представники англійських фірм, почувачи себе господарями становища, звільняли російських інженерів, що намагалися критикувати їхні дії, нібито за «відстоювання російських методів у роботі»¹⁸. Залежність від іноземного капіталу була справді кабальною.

Будівництво кораблів для Чорноморського флоту обіцяло величезний зиск. Боротьба за нього, що розгорнулася між «Сосьете женераль» і «Російсько-Азіатським банком», з одного боку, і «Петербурзьким міжнародним комерційним банком» та іноземними банками, що його підтримували, з іншого, закінчилась угодою, виробленою в Петербурзі у квітні 1912 р., за якою значна частина акцій французького «Товариства Миколаївських заводів і верфей» перейшла до «С.-Петербурзького міжнародного комерційного банку» та іноземних банків, що стояли за ним¹⁹. Міжнародний банк контролював 22 розкидані в різних кінцях країни найбільші підприємства з капіталом 272,9 млн. крб.²⁰, в тому числі й «Донецько-Юр'ївське металургійне товариство», «Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана в Луганську», «Російське суднобудівне товариство в Миколаєві», «Нікополь-Маріупольське гірничо-металургійне товариство». Утримуючи солідні пакети акцій, банк посів керівне місце у цих товариствах і вирішував долю багатьох вели-

¹⁴ ЦДА ВМФ, ф. 512, оп. 1, спр. 240, арк. 1—2.

¹⁵ Миколаївський обласний державний архів, ф. 297, оп. 1, спр. 156, арк. 1—33.

¹⁶ ЦДА ВМФ, ф. 512, оп. 1, спр. 289, арк. 1.

¹⁷ Там же, ф. 401, оп. 1, спр. 2219, арк. 168.

¹⁸ Там же, ф. 512, оп. 1, спр. 267, арк. 9.

¹⁹ Там же, спр. 3, арк. 31; спр. 387, арк. 1.

²⁰ П. Лавров. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910—1914 гг., К., 1966, стор. 24.

ких промислових підприємств. Нові господарі почали реорганізацію товариства.

У період створення «Російського суднобудівного товариства» верховоди міжнародного банку неодноразово підкреслювали, що замовлення на суднобудування повинні передаватися російським підприємствам, що «ображались і затискувались» «Французьким» Миколаївським заводом. Громадську думку підігрівала й преса, що фінансувалася цим банком. Тепер ця кампанія могла обернутися проти міжнародного банку, до якого перейшов вирішальний пакет акцій Французького товариства. Тому акціонери вирішували питання про перетворення французького товариства в російське. Головою С.-Петербурзького комітету «Товариства Миколаївських заводів і верфей» був обраний адмірал І. Ф. Бострем, колишній товариш міністра і начальник Чорноморського флоту, в 1911 р. звільнений за свавілля²¹.

Правління нового акціонерного товариства, що складалося з найбільших промислових ділків Росії (Авдаков), колишніх державних чиновників (Бострем, Боклевський), фінансистів (Блох, Яблонський, Троцький-Сенютович та інші), було блискучим прикладом типового для капіталістичного розвитку Росії в той період зрощування банківського і промислового капіталу та встановлення «особистої унії» фінансового капіталу з державним апаратом царської Росії.

Бострему і Авдакову було доручено оформити перетворення французького товариства у російське так, щоб «змінивши свою національну приналежність», зберегти «всіх колишніх власників»²².

6 листопада 1912 р. відбулася офіційна передача заводу новим власникам²³. Тепер вже не в Брюсселі, а в Парижі, на вулиці Віктуар, 65 представників правління доповідали акціонерам: «Панове, на вашому заводі в Миколаєві доцільно збудувати другий басейн для добування кораблів...», і акціонери вирішили спорудити його до весни 1913 р., щоб добувати кораблі і судна, загальною тоннажністю 45 тис. т: 1 лінійний корабель, 4 міноносці, 4 землечерпалки, 1 теплохід, 1 землесос, 1 буксир, 6 землевідвізних шаланд²⁴.

28 червня 1913 р. рада міністрів розглянула поданий Бостремом і Авдаковим статут російського акціонерного «Товариства Миколаївських заводів і верфей». Бажаючи уникнути повторної сплати великого мита при здійсненні нової купчої на завод, фундатори зазначили, що «все рухоме і нерухоме майно, з усіма активами і пасивами французького «Товариства Миколаївських заводів і верфей» переходить у власність нового товариства в силу цього статуту». Проти цього параграфу міністерство фінансів протестувало, і хоча французьке товариство безсоромно пояснило, що «перетворення в російське товариство є тільки формальним актом» і що «акціонери не можуть купувати завод самі у себе», йому довелося поступитися. Статут російського акціонерного «Товариства Миколаївських заводів і верфей» був затверджений 8 жовтня 1913 р.²⁵

Того дня відбулись і перші загальні збори акціонерів нового товариства у Петербурзі. На них були присутні представники «С.-Петербурзького міжнародного комерційного банку», що володів 2965 акціями, або 240 голосами, та ряд акціонерів, серед яких найбільше акцій — 2400 з 240 голосами, мав прибалтійський барон М. Є. Вран-

²¹ С. Ю. В и т т е. Воспоминания, т. 3, М., 1960, стор. 411.

²² ЦДА ВМФ, ф. 512, оп. 2, спр. 22, арк. 11.

²³ Т а м ж е, арк. 1—3.

²⁴ Т а м ж е, оп. 1, спр. 274, арк. 1.

²⁵ Т а м ж е, спр. 499, арк. 2; спр. 274, арк. 18.

гель²⁶. Левова частка прибутків, одержаних від каторжної праці тисяч робітників Миколаївського заводу, переходила тепер у власність тієї частини верхівки російської фінансової буржуазії, що в політичному і комерційному відношенні орієнтувалася на Францію.

«С.-Петербурзький міжнародний банк», який контролював роботу двох великих суднобудівних заводів у Миколаєві, ще до перетворення французького товариства в російське, почав дещо робити для об'єднання Миколаївського адміралтейства, що його орендувало «Російське суднобудівне товариство» і завод «Наваль». 3 липня 1912 р. головним керівником обох підприємств був М. Д. Дмитрієв і головним бухгалтером — А. А. Філіпович.

15 липня 1913 р. між товариствами «Миколаївських заводів і верфей» і «Російським суднобудівним» був укладений договір про передачу заводами один одному замовлень на виготовлення різноманітних типів суден та їх частин за собівартістю з додатком усіх накладних і загальних витрат плюс 10% прибутку²⁷.

На базі концентрації виробництва і зрощування промислового капіталу з банківським у роки передвоєнного промислового піднесення в результаті фактичного злиття «Російського суднобудівного товариства» і «Товариства Миколаївських заводів і верфей», що фінансувалися одним синдикатом банків на чолі з «С.-Петербурзьким міжнародним комерційним банком», у суднобудівній промисловості України виникла велика монополістична організація. В той же час завод «Наваль» був зв'язаний угодою і з іншими об'єднаннями: з «Продвагоном», з синдикатом мостобудівників і ще з кількома військово-промисловими монополіями²⁸.

Наприкінці XIX — початку XX ст. в суднобудівній промисловості України простежується характерна для російського імперіалізму еволюція форм проникнення іноземного капіталу у військову промисловість Росії. Розпочавши з створення «дочірнього» підприємства, іноземна буржуазія переходить в роки промислового піднесення, що передувало першій світовій війні, до створення іноземних підприємств на «російському статуті», з активною участю російських банків. Цей процес привів до подвійних результатів: посилення впливу монополій у суднобудівній промисловості і зрощення промислового капіталу з фінансовим, та до відпливу значних коштів з Росії за кордон у вигляді дивидендів і прибутків, до певної залежності розвитку військового суднобудування Росії від французької й англійської буржуазії.

²⁶ ЦДА ВМФ, ф. 512, оп. 1, спр. 387, арк. 1.

²⁷ Там же, спр. 312, арк. 16.

²⁸ Там же, спр. 199, арк. 2.

АГРАРНЕ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 20-х — 30-х РОКАХ XX ст.

І. К. ВАСЮТА

Однією з характерних рис сільського господарства Західної України першого етапу загальної кризи капіталізму є різко виражене перенаселення, що поєднувалося з гострими аграрними проблемами. Проявляючись у надлишку робочих рук на селі, в цілій армії безробітних

та напівбезробітних, воно особливо посилилося під впливом аграрної кризи кінця 20-х — початку 30-х років ХХ ст.

Буржуазні історики та економісти хоч і бралися за висвітлення цієї проблеми, але трактували її з позицій апологетики капіталістичного ладу, прагнули всіляко применшити гостроту перенаселення, його негативні економічні та соціальні наслідки.

Нині трудність дослідження проблеми в тому, що польська буржуазна статистика зовсім не відображала розмірів аграрного перенаселення. Тільки в 1934—1935 рр. Інститут суспільного господарства Польщі провів анкетне обстеження сільського населення з метою виявлення розмірів прихованого безробіття на селі. Вибірково були охоплені 53 села країни, в тому числі 11 — на західноукраїнських землях¹.

За даними цього анкетування польські буржуазні економісти Ландау, Панський і Стшелецький підраховали, що в східних воєводствах (Волинь, Західна Білорусія й Віленщина) було 30,2% селянських господарств, які мали зайву робочу силу, позбавлену зайнятості у власних господарствах та побічного приробітку.

У Галичині (ступінь пролетаризації і пауперизації селян був найвищий у Польщі) попит на робочі руки, внаслідок нагромадження капіталу та циклічного розширення виробництва, не перекривав пропонування робочої сили на ринку праці, а тому спостерігалась гострота аграрного перенаселення. У південних воєводствах (Східній і Західній Галичині) анкетування 13 сіл виявило 38,5% дворів з надлишком робочої сили. Питома вага господарств з прихованим безробіттям серед сільських пролетарів з парцелою менше 2 га тут дорівнювала 49,8%, 2—5 га — 36,1%, 5—10 га — 19,3%². Ці дані показують закономірний зв'язок між землеволодінням селянських господарств і ступенем надлишку в них робочих рук: чим більші за площею господарства, тим менший процент часткового безробіття серед них, і навпаки. Якщо в групі середніх селян і дрібних землеробів-бідняків безробіття було, як правило, сезонного характеру, то в найдрібніших господарствах воно наближалось часто до повного.

З даних Інституту суспільного господарства хоча й видно ступінь безробіття серед західноукраїнського селянства, проте вони не дають повної уяви про справжні масштаби аграрного перенаселення в Західній Україні. Зростання явного і прихованого надлишку робочих рук у селянських господарствах визначено буржуазними економістами вузько статистично, без висвітлення його соціальної природи. Тому загальна картина безробіття на селі не є повною.

Доповнюють її інші джерела. Так, наприклад, у Львівському воєводстві, за даними сільськогосподарського відділу воєводського управління, було 79% господарств, власники яких мали роботу тільки півроку. Ці господарства не могли прогодувати селянської родини. З тих же даних помітно, що 65% селянських господарств не могли проіснувати з власної землі. «Швидкий приріст населення, найбільший у країні після Полісся,— означалось у звіті названого відділу в 30-х роках,— погіршує цю ситуацію, приводить до дальшого подрібнення власності, зростання безробіття і зубожіння, що проявляється у бурхливому спаді життєвого рівня»³.

Важливо не тільки встановити розміри безробіття в сільському господарстві, а й простежити вплив його на процес пауперизації й про-

¹ L. Landau, J. Pański, E. Strzelecki. Bezrobocie wśród chłopów, Warszawa, 1939, стор. 138—139.

² L. Landau, J. Pański, E. Strzelecki. Назв. праця, стор. 43.

³ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 1, оп. 10, спр. 1302, арк. 9, 19—20.

летаризації на селі. Через відсутність прямих статистичних відомостей про сільське безробіття, його масштаби і форми простежуються за кількістю і становищем напівпролетарських, бідняцьких прошарків сільського населення, за станом їх господарств, питомою вагою несільськогосподарських заробітків, ступенем батрацтва та за іншими ознаками аграрного перенаселення.

К. Маркс указував, що розміри аграрного перенаселення проявляються повністю лише тоді, коли промисловість має широкий попит на робочу силу із села⁴. Однак на Західній Україні «відводні канали» для відселення з села були вкрай обмежені внаслідок промислової відсталості краю і наявності масової армії безробітних у місті. Гострота аграрного перенаселення тут посилювалась тривалим колоніальним пануванням іноземців, що гальмували економічний розвиток краю, і великими залишками феодальних відносин на селі. Тому трудящі західноукраїнського села злидарювали через недорозвиненість сільського господарства і від недостатнього розвитку економіки краю в цілому. Саме цією особливістю Західної України передусім пояснюються незрівняно більші, ніж в інших районах Польщі, розміри безробіття і земельного голоду серед трудящого селянства.

Для західноукраїнського села з його масовою пауперизацією дрібних селян характерним було не стільки явне, скільки приховане безробіття. Тут тільки безземельні наймані робітники, що не мали зайнятості, вважалися безробітними. Напівбезробітні з найдрібніших і дрібних господарств, як правило, тимчасово ділилися роботою з іншими членами сім'ї. Часткова зайнятість їх у власному господарстві лише маскувала, приховувала безробіття у сільському господарстві.

В загальному ладі капіталізму, — вказував В. І. Ленін, — до резервної армії безробітних належать не тільки робітники, що не мають роботи, а й «...селяни» або «дрібні господарі», які не можуть існувати з того, що дає їм мізерне господарство, які *мусять* добувати собі засоби до життя головним чином роботою по найму»⁵.

У західноукраїнському селі до резервної армії безробітних належали, насамперед, напівпролетарі з парцелою до 2 га, для яких господарювання на власному шматку землі було лише «підсобним промислом». Їх налічувалося близько 500 тис.⁶

Значною була і частка несільськогосподарських заробітків у доходах дрібних землевласників з площею землі від 2 до 10 га. Так, за даними Пулавського сільськогосподарського інституту, середньорічні побічні заробітки в 1926—1935 рр. у селян-бідняків, що господарювали на площі від 2 до 5 га, дорівнювала чверті їх загальних доходів, а в середньоземельних господарів (5—10 га) — 12,8%⁷. В цілому ж «побічних» господарств, що не давали їх власникам основного заняття, налічувалося 1931 р. 135,2 тис. у групі господарств від 2 до 5 га і 95,5 тис. у групі від 5 до 10 га. Основна маса цих господарів, володіючи ділянками землі, що не забезпечували повної зайнятості всім працездатним членам їх сімей, перебивалась випадковими заробітками за межами свого господарства. У групі середняцьких господарств побічні заробітки здебільшого пов'язувалися з візникуванням, а також з виконанням інших робіт.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 609.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 386.

⁶ І. К. Васюта. Наемный труд в сельском хозяйстве Западной Украины в 20—30-х годах XX века.— Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964 год, Кишинев, 1966, стор. 739.

⁷ Badania nad opłacalnością gospodarstw włościańskich w roku gospodarczym 1934/35. Biblioteka Puławska, N 67, Warszawa, 1936, стор. 157—158.

За підрахунками автора, проведеними на основі даних загального перепису населення в 1931 р. та Інституту економіки східних земель Польщі про структуру селянського землеволодіння, на початку 30-х років у Західній Україні всього налічувалося понад 730 тис. селянських господарств. У більшості їх (53%) власники мали «побічний» промисел. Ці господарства не забезпечували повного використання робочого часу дрібних землеробів. Отже, безробіття у них було прихованим.

Характерним проявом аграрного перенаселення були також великі нерациональні витрати праці й низька її продуктивність у дрібних та середніх селян. Дані анкетного обстеження 1934—1935 р.⁸, наприклад, показують, що дрібні господарства бідняків і середняків (2—10 га) витрачали у 2—3 рази, а напівпролетарські — у 4,5 рази більше людино-днів на один гектар сільськогосподарської площі, ніж великі селянські господарства. Це явище буржуазні економісти намагалися просто приховати. Якщо порівняти продуктивність праці різних груп господарств, то це твердження не витримує ніякої критики. Переконливими є дані Пулавського сільськогосподарського інституту за 1933/34 господарський рік, що показують досить велику різницю ефективності праці у різних господарствах, що вели рахівництво. Виявляється, що на один людино-день ручної праці у господарствах розміром 30—50 га припадало в 1,5—2 рази більше доходу, ніж у господарстві з площею від 2 до 10 га⁹. А це означає, що у куркулів витрати на одиницю продукції були значно менші, ніж у дрібних сільськогосподарських виробників. Господарства бідняків і середняків були менш рациональні, ніж куркулів, і під час аграрної кризи терпіли збитки і масово розорявались, що привело до зростання резервної армії безробітних і напівбезробітних на селі, загострення відносного перенаселення в цілому.

Безвихідне становище безземельних і малоземельних селян Західної України приводило до того, що певна їх частина йшла із сільського господарства в кустарне ремесло і промисловість. Внаслідок цього питома вага населення, зайнятого у сільському господарстві, за даними польської офіційної статистики, протягом 1921—1931 рр. зменшилась майже на 2%.

У результаті цього зростала кількість неземлеробської бідноти, яка, як правило, жила випадковими заробітками поза сільським господарством і її, очевидно, можна віднести до категорії неповністю зайнятих. Недозайнятість такого населення в статистичному обліку приховувалась під виглядом «невизначених видів занять» та інших, і за переписом 1931 р. воно становило 78 798 чол. Особливо персповнювалась дешевою робочою силою із села сфера обслуговування. Того ж року, наприклад, було враховано 85 910 чол. домашньої прислуги¹⁰. Ці категорії, по суті, «зайвих» робочих рук на Західній Україні становили 18,2% всього професійно зайнятого поза сільським господарством населення.

Однак переміщення частини сільського населення в міста, збільшення «невизначених професій» та зайнятих у сфері обслуговування не могли вирішити проблему аграрного перенаселення, а тільки збільшували чисельність прихованого безробіття в інших його формах. На це вказував В. І. Ленін: «...дрібні виробники, що розоряються, робітники, що не знаходять заняття, перетворюються (іноді на час) у дрібних

⁸ L. Landau, J. Pański, E. Strzelecki. Назв. праця, стор. 207.

⁹ Там же, стор. 236.

¹⁰ Statystyka Polski. Serja C, zesz. 62, стор. 66.

торговців, рознощиків, здавальників квартир і кутків (теж «підприємства», що їх статистика реєструє нарівні з усякими іншими підприємствами!) і т. п. Переповнення цих професій вказує ніяк не на життєвість дрібного виробництва, а на зростання злиднів у капіталістичному суспільстві»¹¹.

У Західній Україні з її слабо розвинуеною промисловістю пауперизовані й пролетаризовані прошарки населення, що витіснялися з сільськогосподарства, рідко знаходили застосування своїм робочим рукам на промислових підприємствах і тому бралися за примітивне кустарне виробництво і дрібну торгівлю. У 1928 р., наприклад, ремісництвом було зайнято 249 200 працюючих¹², або кожний 28-й чоловік населення краю. Під гнітом монополій основна маса ремісників ледь животіла і в разі погіршення господарської кон'юнктури розорювалась. Внаслідок економічної кризи кількість ремісничих підприємств Східної Галичини в 1928—1937 рр. скоротилась з 66 500¹³ до 43 600, тобто на 34%. Число ж зайнятих у них працівників, відповідно, зменшилось з 195,1 тис. до 123 тис., або на 37%. Не витримавши конкуренції з великою промисловістю, багато ремісників розорились і перетворилися у низькооплачуваних підсобних робітників капіталістичних фірм, а більшість їх поповнили ринок праці і «зайве населення». Розорення маси ремісників загострювало проблему відносного перенаселення не тільки в місті, а й на селі.

Щоб не вмерти з голоду, зубожілі дрібні ремісники і селяни шукали сезонних робіт або займались домашніми промислами. Кустарництво охопило багатьох безземельних та малоземельних селян. У Східній Галичині, наприклад, за даними Львівської ремісничої палати, налічувалось близько 10 тис. кустарів, які виробляли кошки. Поширилося кустарництво в бондарній справі, у виготовленні колес, у шкіряному, взуттєвому, швейному виробництві й т. д.¹⁴ Здебільшого непатентовані кустарі на селі були «зайвими» людьми, які не могли знайти постійної роботи і тому виконували низькооплачувану працю в домашніх промислах. Різновидністю останніх у деяких галузях промисловості була надомна праця, що на західноукраїнських землях поширилася у виробництві килимів. У середині 30-х років у Косівському, Коломийському, Надвірнянському й Снятинському повітах налічувалось понад 500 таких виробництв, до яких сезонно наймалися 7 тис. надомників, переважно безземельних та малоземельних селян. Порівняно з 1928 р. число таких килимників на Покутті збільшилось у 120 разів. Це відображає збільшення розмірів аграрного перенаселення і водночас — особливий зиск від експлуатації підприємцями селян-надомників. Працювали вони в дуже тяжких, антисанітарних умовах не менш як 14 годин на добу, а одержували мізерну платню від 75 грошів до 1,25 злота в день. Жертвами експлуатації були не тільки дорослі селяни, а й діти. Начальник фінансового управління Косівського повіту 17 березня 1937 р. повідомляв, що «...надомником є переважно молодий гуцул або гуцулка, які після 2—3-річної праці на ткацькому верстаті, вдихаючи пил пряджі та їдких хімічних барвників, хворіють на туберкульоз. Повсюдним явищем у Косівському повіті є те, що школи не можуть затримати 10-річних дітей, бо в цьому віці вони починають уже працювати на верстатах. Тому нема нічого див-

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 174.

¹² Bilans gospodarczy dziesięciolecia Polski odrodzonej, t. 1, Poznań, 1929, стор. 528.

¹³ Bilans gospodarczy dziesięciolecia Polski odrodzonej, t. 1, стор. 528.

¹⁴ Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 2, оп. 2, спр. 758, арк. 5, 11, 32.

ного, що в цій найбільш здоровій частині краю загрозливо високий процент хворих на туберкульоз»¹⁵.

Внаслідок сезонного характеру багатьох видів надомної праці в житті кустарів нерідко випадали періоди, коли вони повністю позбавлялися засобів до існування. Наприклад, весною 1939 р. 80% усіх надомників-килимників у Косівському повіті були безробітними і тільки частина мала тимчасовий заробіток¹⁶.

Тяжке становище надомників погіршувалося ще й тим, що це була не організована у профспілки, беззахисна частина трудящого населення.

Щоб утримати свою сім'ю, багато кустарів, сільськогосподарських робітників і малоземельних селян рік у рік ходили на пошуки сезонної роботи. Поширення відходництва, як і домашніх промислів,— яскравий прояв аграрного перенаселення.

Відходні промисли особливо поширились у гірських та передгірських повітах Галичини. 1935 р. на вирубці лісу, звезенні дерева, а також на лісопильних заводах Прикарпаття сезонно зайнято було близько 30 тис. безземельних і малоземельних селян. У Долинському повіті, наприклад, 90% населення — дрібні землероби й робітники — жили здебільшого за рахунок відходних промислів. Майже 60% населення повіту влітку виїжджало на сезонні землеробські роботи до інших повітів краю, частина відходників — у деревообробну промисловість. «Це населення,— доповідав Станіславському воеводському управлінню повітовий староста,— в цілому бідне, тяжко працює, живе в поганих умовах і погано харчується, внаслідок чого захворювання й випадки смерті дуже часті»¹⁷.

Під час економічної кризи поміщики та куркулі, використовуючи безвихідне становище та нужду бідняків, давали перевагу дешевшій праці сезонників. Отже, безробіття сільськогосподарських робітників зростало (на початку 30-х років їх налічувалося понад 320 тис. чол.). За становищем і умовами праці вони поділялись на ряд категорій. Статистики за даними перепису 1931 р. виділили в Західній Україні як окрему категорію 2711 ремісників — ковалів, слюсарів, стельмахів та інших спеціалістів, що працювали у великих господарствах і становили найкраще оплачуваний прошарок сільськогосподарських робітників.

Типовими серед постійних наймитів у поміщицьких господарствах були ординарії, які разом із своїми сім'ями проживали у службових приміщеннях на фільварку і тому називалися ще дворовими. Цих робітників налічувалося 26,7 тис., а разом з членами сімей їх було 71,1 тис.¹⁸ Більшу частину заробітної плати ординарії одержували натурою: зерном, шматком землі під картоплю. Відробляли вони також за квартиру, паливо тощо¹⁹.

На західноукраїнських землях було 88,7 тис. наймитів-столовників, що проживали разом з роботодавцями-куркулями і утримувались ними²⁰. Вони набиралися переважно з неодружених синів і незаміжніх дочок малоземельних та безземельних селян. «Заробітки сільськогосподарських робітників, що працювали у заможних сільських господарів,— зазначав польський економіст,— тримались на рівні загальних

¹⁵ ІФОДА, ф. 58, оп. 1, спр. 96, арк. 17, 51—52; спр. 81, арк. 16.

¹⁶ Там же, ф. 2, оп. 2, спр. 757, арк. 9.

¹⁷ ІФОДА, ф. 58, оп. 1, спр. 81, арк. 15; ф. 41, оп. 1, спр. 57, арк. 9; ф. 92, оп. 1, спр. 125, арк. 40.

¹⁸ Statystyka Polski. Serja C, zesz. 62, стор. 63.

¹⁹ Statystyka pracy, roczn. VI, zesz. 2, стор. 236—238.

²⁰ Statystyka Polski. Serja C, zesz. 62, стор. 63.

заробітків сільськогосподарських робітників, але умови їх праці були тяжчі, ніж умови праці постійних фільваркових робітників»²¹.

Польською статистикою з професійного складу сільськогосподарського пролетаріату Західної України в 1931 р. окремо виділено 72,2 тис. чол., так званих комірників, або халупників, які мали власне житло²². Ці робітники існували переважно за рахунок непостійних заробітків у поміщицьких, куркульських господарствах і входили до категорії не повністю зайнятих. Дехто з них володів ділянками землі або орендував їх за відробітки²³.

Решту сільськогосподарських робітників статистики згрупували в категорію з «невизначеними заняттями». За переписом 1931 р. в Західній Україні їх налічувалося 120 тис. чол., а разом з утриманцями 245 тис.²⁴ За цими цифрами приховувалась найчисленніша і найбідніша верства сільських пролетарів — поденників і сезонників, для яких тимчасова наймана праця у землеробстві становила основне джерело існування, що мала заробітки «найчастіше тільки сезонно, у цегельнях, тартаках, лісах, на будівництві доріг і т. д.». Річні заробітки їх коливалися від кількох десятків до кількох сот злотих на рік²⁵. Дві останні категорії (робітники з власним житлом і робітники з невизначеними заняттями) жили за рахунок випадкових заробітків, а їх недозайнятість наближалась до повного безробіття. Повністю безробітних сільськогосподарських робітників у Західній Україні переписувачі зафіксували в грудні 1931 р. тільки 14 575 чол.²⁶

Отже, підрахунки показали, що число зайвих робочих рук тільки у сільському господарстві краю становило понад 1600 тис., або 30% всього землеробського населення. Якщо при цьому врахувати, що неземлеробське сільське населення мало приблизно таку ж питому вагу безробітних і напівбезробітних, як і сільськогосподарські робітники (64,6%), то надлишок робочих рук у західноукраїнському селі на початку 30-х років орієнтовно дорівнював 1900 тис.

Масове безробіття на селі дуже впливало на становище трудящого селянства. Наприклад, 1927 р. їх заробітки за 12—14-годинний робочий день становили 2—3 злотих під час жнив, а восени і зимою — від 80 грошів до 1 злотого²⁷. Поміщики та куркулі знижували заробітну плату сільськогосподарським робітникам. З 1923/24 по 1927/28 господарські роки заробітна плата ординаріїв знизилась у Львівському воеводстві на 22,5%, Тернопільському — на 23,4%, Станіславському — на 23,7%²⁸. У 1928/29 господарському році внаслідок страйкової боротьби сільськогосподарські робітники добилися деякого підвищення зарплати, але її рівень був значно нижчим ніж у 1923/24 році. При цьому ординарії заробляли значно більше за поденників та сезонників, але менше за некваліфікованих фабрично-заводських робітників²⁹.

Невелика платня наймитів Західної України була водночас найнижчою в Польщі. Якщо взяти середню винагороду сільськогосподарського робітника всієї Польщі у 1926/27 році за 100, то зарплата постійного наймита у Львівському воеводстві дорівнювала 82,1%, Стані-

²¹ R. Jabłonowski. Wiejska ludność bezrolna, Warszawa, 1938, стор. 33.

²² Statystyka Polski. Serja C, zesz. 62, стор. 63.

²³ R. Jabłonowski. Назв. праця, стор. 29.

²⁴ Statystyka Polski. Serja C, zesz. 62, стор. 63.

²⁵ R. Jabłonowski. Назв. праця, стор. 33.

²⁶ Statystyka Polski. Serja C, zesz. 62, стор. 63.

²⁷ «Сельроб», 23 жовтня 1927 р.

²⁸ Statystyka pracy, roczn. IX, zesz. 4, стор. 355.

²⁹ R. Jabłonowski. Назв. праця, стор. 38.

славському — 78,9%, Тернопільському — 76,8% цього рівня. Різниця дуже велика порівняно з західними воєводствами Польщі, де сільськогосподарські робітники одержували заробітну плату на 60,7% більше, ніж у Західній Україні³⁰.

Умови праці та рівень заробітної плати сільськогосподарських робітників Галичини формально регулювались колективними договорами. Однак великі землевласники частіше самі диктували умови праці, передусім сезонникам, а на Волині до 1927/28 господарського року взагалі не поширювалося право сільськогосподарських наймитів укладати трудові договори з наймачами³¹.

Поміщики й куркулі широко використовували кабальні форми найому та оплати праці. Наприклад, у куркульських господарствах Західної України, за даними Пулавського сільськогосподарського інституту, наймит одержував у докризисні роки пересічно 2,57 злотого на день, з них 54,9% — харчування за рахунок наймача, 9,3% платні видавалось натурою і 35,8% — готівкою³². Натуральні форми оплати робітника становили 64,2% і були дуже вигідні наймачам. Вони давали змогу куркулям і поміщикам тримати сільську бідноту в кабальній залежності.

Становище найманців і незаможників різко погіршало під час світової економічної кризи, що позбавила масу сільських бідняків побічних заробітків і вкрай загострила відносно перенаселення. Ось що, наприклад, повідомляв у лютому 1935 р. радник Волинського воєводського управління: «З настанням господарської кризи землероб Волинського Полісся, позбавлений нормальних доходів, був приречений на мізерні засоби для існування, які йшли тільки з господарства на шматку землі. З цього часу ця земля стала єдиним джерелом для покриття усіх життєвих потреб господаря і його сім'ї, а також для виплати усіх податків. Покриття цих потреб при сучасних цінах на сільськогосподарські продукти... стало неможливим, і господарство дрібного землероба не покриває його життєвих потреб, внаслідок чого господарі... перед жнивнами голодують разом із своїми сім'ями. Ці умови примушують їх шукати хоч би найгіршого заробітку, однак здебільшого заробітків вони не знаходять»³³.

Катастрофічно падала і заробітна плата зайнятої частини робітників. За даними польської статистики зарплата ординарів у поміщицьких господарствах Галичини в 1932/33 господарському році зменшилася порівняно з 1928/29 роком на 53%³⁴. Заробітки найманих робітників у куркульських господарствах у 1934/35 р. знизилися на 40% проти рівня 1926—1930 рр. і становили за один світловий день у Львівському воєводстві 1,02, Волинському — 1,12, Станіславському — 1,15, Тернопільському — 1,22 злотого³⁵.

Затяжна аграрна криза викликала масову втечу сільськогосподарських робітників і особливо бідняцької молоді до міста. У зв'язку з цим інспектор праці 46-ї (Станіславської) округи повідомляв 1933 р., що молодь із малоземельних господарств масами «пливла до

³⁰ Statystyka pracy, roczn. V, zesz. 4, стр. 236.

³¹ A. Ajnenkiel. Położenie prawne robotników rolnych w Polsce (1918—1939), Warszawa, 1962, стр. 250.

³² Badania nad opłacalnością gospodarstw włościańskich w roku gospodarczym 1928/29, część I, Warszawa, 1931, стр. 156.

³³ ІФОДА, ф. 2, оп. 2, снр. 446, арк. 18—19.

³⁴ Mały rocznik statystyczny, 1934.

³⁵ Badania nad opłacalnością gospodarstw włościańskich w roku gospodarczym 1934/35, Warszawa, 1936, стр. 94.

міст на заробітки, щоб потім одержати допомогу з фонду безробіття»³⁶.

Маси розорених і витіснених із сільського господарства трудящих селян переповнювали ринок низькооплачуваної, некваліфікованої робочої сили в містах і ставали причиною зниження заробітків промислових робітників.

Тяжкі наслідки масового безробіття в Західній Україні польські панівні класи перекладали насамперед на плечі трудящих українців. 1927 р. IV з'їзд КПП у своєму рішенні підкреслив, що «безробіття з особливою силою спрямовується на пролетарів пригноблених народів»³⁷, які за однакових умов першими позбавлялись роботи як у промисловості, так і в сільському господарстві. При прийомі на роботу, яку в Західній Україні було знайти нелегко, також мала місце дискримінація. Від сільськогосподарського робітника наймач вимагав не тільки професійної кваліфікації, але й посвідчення з поліції про політичну благонадійність, довідки від священника про сповідання і т. д.³⁸

Тисячі розорених селян і сільськогосподарських робітників, що місяцями, а часто й роками не знаходили постійного заробітку, шукали порятунку в тому, що кидали рідний край і емігрували за кордон. Еміграційний рух із Західної України правлячі кола Польщі підпорядкували завданням їх колонізаторської аграрної політики. До середини 20-х років економічної еміграції із Західної України майже зовсім не було. Міністерство праці й соціального забезпечення Польщі, наприклад, аж до 1924 р. при комплектуванні емігрантів на сезонні роботи до Франції, надаючи перевагу західним польським землям, не враховувало Східну Галичину³⁹. Саніційний уряд Пілсудського відкрив клапан для руху емігрантів з українських і білоруських земель, підпорядкувавши його буржуазній перебудові сільського землекористування. За даними польської офіційної статистики⁴⁰, із чотирьох воєводств Західної України в 1925—1938 рр. емігрувало 373 287 чол., переважно працездатного населення села. Протягом 1929—1938 рр. з Західної України емігрували 225 тис. чол., в тому числі 109,5 тис. працездатних селян. Емігранти направлялися здебільшого у Францію, Канаду, США, Аргентину. Крім того, чимало трудящих виїжджало щороку на сезонні роботи до Німеччини: усього 1927—1937 рр.— 19,8 тис. чол.⁴¹

У міжвоєнний період масштаби еміграції скоротилися внаслідок виникнення в усіх капіталістичних країнах масової армії безробітних. Це стало причиною рееміграції. Так, у 1918—1937 рр. з Польщі до Європи і за океан емігрувало 1912 тис. чол., а повернулося назад 49%⁴².

Таким чином, аграрне перенаселення в Західній Україні характеризувалося тими ж основними формами, що і в усіх слаборозвинених країнах,— велике недовикористання робочого часу дрібних селян і сільськогосподарських робітників, часткове або повне безробіття їх протягом значних періодів часу; надзвичайно низький рівень життя бідніших прошарків сільського населення, пауперизація й пролетари-

³⁶ ІФОДА, ф. 2, оп. 2, спр. 522, арк. 12.

³⁷ ЛОДА, ф. 200, оп. 2, спр. 200, арк. 25.

³⁸ J. Michałowski. Wieś nie ma pracy, Warszawa, 1935, стор. 75.

³⁹ ІФОДА, ф. 2, оп. 4, спр. 60, арк. 2.

⁴⁰ Rocznik statystyki (1925/26—1929 rr.); Statystyka pracy (1932—1938 rr.).

⁴¹ Mały rocznik statystyczny, 1938, стор. 57.

⁴² ІФОДА, ф. 2, оп. 4, спр. 88, арк. 30; Wiadomości statystyczne, rok XV, zes. 33, стор. 705.

зація трудящих мас села і переповнення вихідцями з сіл низькооплачуваних неземлеробських професій; поширення несільськогосподарських заробітків та відходних промислів, необхідних для забезпечення засобами існування бідняцьких сімей; значна еміграція, що супроводжувалася зворотним рухом емігрантів на батьківщину у зв'язку з масовим безробіттям в усіх капіталістичних країнах.

Тривалий процес розкладу феодальних форм виробництва, великі масштаби обезземелення й пауперизації, загальна економічна відсталість краю, національно-колоніальний гніт — все це причини того, що аграрне перенаселення в Західній Україні виступало значно гостріше, ніж у високорозвинених капіталістичних країнах. Велика гострота аграрного перенаселення тут пов'язувалася не стільки з розвитком капіталізму в сільському господарстві, скільки з його недорозвиненістю і створювала панівним класам практично необмежені можливості для збільшення ступеня експлуатації трудящих мас.

Оскільки в сільському господарстві Західної України була зайнята переважна частина населення, загострення проблеми аграрного перенаселення тут означало загострення проблеми відносного перенаселення в цілому.

МАТЕРІАЛЬНА ДОПОМОГА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУХУ ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН У 1876—1877 рр.

Ю. Ю. Ф О М І Н

Південнослов'янські народи у боротьбі за своє визволення з-під гніту Оттоманської імперії в середині 70-х років XIX ст. спиралися на активну підтримку і допомогу братніх народів Росії. В радянській історіографії є ряд монографій та статей про підтримку російською громадськістю визвольного руху південних слов'ян¹. Проте ще не написано праць, де б широко висвітлювалося ставлення різних верств населення України до боротьби південних слов'ян проти чужоземного ярма.

Автор цієї статті прагнув на підставі неопублікованих архівних матеріалів і свідчень тогочасної періодичної преси коротко висвітлити одне з питань даної проблеми, а саме — подання українським народом матеріальної допомоги південним слов'янам під час сербо-чорногоро-турецької війни 1876 р. і до початку російсько-турецької війни 1877—1878 рр.² Історики досі торкалися лише деяких аспектів цього питання³.

¹ С. А. Никитин. Славянские комитеты в России в 1858—1876 гг., М., 1960; И. В. Козьменко. Русское общество и апрельское болгарское восстание 1876 г.— «Вопросы истории», 1947, № 5; Т. Г. Снытко. Из истории народного движения в России в поддержку борьбы южных славян за свою независимость в 1875—1876 гг.— Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии, М., 1957; Н. Н. Яковлев. Участие русского народа в освободительной борьбе балканских славян в 1875—1878 гг. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, М., 1964, та ін.

² Допомога української громадськості боснійсько-герцеговинському повстанню у 1875—1876 рр., а також участь українських добровольців у сербо-турецькій війні 1876 р. висвітлювалися у статтях автора, опублікованих в «УІЖ» (1965, № 8; 1968, № 3).

³ А. Д. Бачинский, М. Д. Дихан. Помощь ученых Новороссийского университета освободительному движению на Балканах (1875—1877).— Славянский архив, М., 1962; Г. Д. Десница. Сербско-турецкая война (1876 р.) і українська громадськість.— «УІЖ», 1962, № 5.

Український народ, як й інші народи Росії, всебічно підтримував національно-визвольний рух південних слов'ян. З України на Балкани надсилалися гроші, одяг, продовольство. В поданні допомоги слов'янам брали участь різні соціальні верстви населення, але вирішальну роль відігравали трудящі, хоча їх матеріальне становище у 1876 р. значно погіршилось у зв'язку із застоєм у промисловості, різким скороченням вивозу хліба за кордон через чорноморські порти, низькими цінами на нього на внутрішньому ринку тощо⁴.

Найбільшого розмаху матеріальна допомога південним слов'янам набула влітку і восени 1876 р. Кошти для них збирались у переважній більшості українських сіл. За свідченням тогочасної преси, селяни віддавали останню зароблену копійку на користь братів-слов'ян⁵. Так, у Сквирському повіті Київської губернії жодне село не пожертвувало менше 20 крб.⁶ У Макіївській волості на Катеринославщині з 15 серпня по 20 вересня 1876 р. було зібрано 522 аршини полотна, 18 чоловічих і 5 жіночих сорочок, 16 хусток і 25 крб.⁷ Багато пожертв, зокрема білизною та полотном, зібрано на Чернігівщині⁸. Нерідко на сільських або волосних сходах ухвалювалися рішення про колективну матеріальну допомогу. Наприклад, селянський сход Бережівської волості Прилуцького повіту на Полтавщині 1 серпня 1876 р. вирішив пожертвувати герцеговинцям, боснякам і болгарам по 5 коп. від кожного двора, або загалом 45 крб. 65 коп.⁹

У зв'язку з тим, що у відомостях про збір коштів не зазначалися різні соціальні верстви населення, зараз неможливо встановити загальний розмір допомоги, яку подали українські селяни національно-визвольному рухові на Балканах. Проте наявні відомості свідчать, що селянські пожертви були значними. За неповними даними, лише в селянських дворах Київської губернії до листопада 1876 р. було зібрано 5944 крб., тобто 37,5% всіх грошових пожертв. Крім того, вони дали велику кількість полотна, білизни та інших речей¹⁰. Аналогічні факти мали місце і в інших губерніях¹¹.

Влітку 1876 р. все активніше почали допомагати боротьбі південних слов'ян робітники різних галузей промисловості, транспорту, будівництва. Зокрема, в липні—серпні 1876 р. у Миколаївському порту було зібрано 568 крб., розмір окремих пожертв становив 10—50 коп.¹² Робітники Михайлівського порохового заводу (Чернігівська губернія) 27 липня 1876 р. вирішили зібрати по 1 крб. на користь слов'ян. Ці гроші мали відраховуватися з їхнього заробітку протягом двох місяців¹³.

Кошти збиралися серед ковалів, слюсарів та інших категорій робітників Київського арсеналу, механічного і чавуноливарного заводу Ф. Доната, головних майстерень Одеської залізниці, багатьох цукро-

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 422, оп. 56, спр. 331, арк. 1, 2, 17, 18.

⁵ «Киевлянин», 28 серпня 1876 р.

⁶ «Киевлянин», 16 жовтня 1876 р.

⁷ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. 3, оп. 265, спр. 139, арк. 68, 69.

⁸ Чернігівський обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 142, оп. 1, спр. 10, арк. 19, 39, 65.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1475, оп. 1, спр. 235, арк. 4 і зв., 10 і зв.

¹⁰ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 2, оп. 192, спр. 469, арк. 2, 5, 7—9, 16—18, 20.

¹¹ ХОДА, ф. 3, оп. 265, спр. 139, арк. 84; Кримський обласний державний архів (далі — КРОДА), ф. 26, оп. 1, спр. 26527, арк. 99, 151; «Полтавские губернские ведомости», 16 жовтня 1876 р.

¹² «Николаевский вестник», 3, 5, 14, 17 серпня, 14 вересня 1876 р.

¹³ «Киевлянин», 19 серпня 1876 р.

вих заводів тощо¹⁴. За бажанням робітників на деяких підприємствах регулярно — щомісяця або щотижня — відраховувалися певні суми від їхнього заробітку. Так, у Крюківській майстерні Харківської залізниці щомісяця протягом сербо-турецької війни «не лише робітники і майстри, але навіть учні погодилися виділяти частину свого заробітку (1%). В цій майстерні видається щомісяця близько п'яти тисяч карбованців..., отже, цифра пожертви досить значна»¹⁵.

Гроші на допомогу південним слов'янам вносили службовці і дрібні чиновники. Крім одноразових пожертвувань, багато з них відраховувало щомісяця певну частку (1—5%) жалування. Регулярні внески у цей фонд робили службовці Києво-Брестської залізниці, Одеського заводу товариства пароплавства і торгівлі, багатьох поштових контор і телеграфних станцій, а також медичний персонал ряду лікарень і госпіталів¹⁶.

Визвольну війну сербів і чорногорців гаряче підтримували учні та викладачі різних учбових закладів України. Так, учні 7 і 8 класів, вчителі та службовці Кам'янець-Подільської гімназії з серпня по жовтень 1876 р. надіслали 473 крб.¹⁷ Гроші надходили з гімназій, прогімназій і реальних училищ Києва, Харкова, Одеси, Житомира, Херсона та інших міст, а також з багатьох міських і сільських народних училищ.

У поданні матеріальної допомоги активну участь брали професори, викладачі та студенти вищих учбових закладів. 16 вересня 1876 р. 52 викладачі і службовці Новоросійського університету (Одеса) прийняли рішення відраховувати для сімей балканських слов'ян щомісяця один процент від свого жалування. Серед них були відомі вчені, професори І. І. Мечников, О. О. Ковалевський, В. І. Григорович та інші. За рік було здано понад 1000 крб.¹⁸ У Київському університеті до початку російсько-турецької війни зібрано 1274 крб.¹⁹ Аналогічні рішення схвалили викладачі та студенти Харківського університету і ветеринарного інституту²⁰.

Отже, влітку і восени 1876 р. все ширші кола громадськості України підтримували національно-визвольний рух на Балканах. Якщо на першому етапі (друга половина 1875 — початок 1876 р.) кошти збирали переважно у містах, то після початку сербо-турецької війни вже і більшість селянства прагнула допомогти слов'янам у боротьбі проти турецького ярма.

В той час, як трудящі віддавали останні копійки для поліпшення становища південнослов'янських народів, дворяни, поміщики, великі торговці, що на словах ратували за активну підтримку сербів та чорногорців, насправді намагалися розширити вплив царської Росії на Балканському півострові і одержати там нові джерела прибутків. Панивні та заможні верстви суспільства ухилялися від пожертвувань на

¹⁴ «Киевлянин», 27 липня, 7, 14, 28 серпня, 9 вересня 1876 р.; «Одесский вестник», 8 серпня, 30 грудня 1876 р.

¹⁵ «Николаевский вестник», 21 серпня 1876 р.

¹⁶ «Киевлянин», 22 липня, 5, 10 серпня, 14 вересня 1876 р.; «Одесский вестник», 2 вересня 1876 р.; «Новоросийский телеграф», 25 липня, 17 грудня 1876 р.; «Харьковские губернские ведомости», 12 грудня 1876 р.

¹⁷ Хмельницький обласний державний архів (далі — ХМОДА), ф. 319, оп. 1, спр. 766, арк. 2, 4, 5.

¹⁸ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 45, оп. 11, спр. 9, арк. 1—8.

¹⁹ Київський міський державний архів (далі — КМДА), ф. 16, оп. 315, спр. 91, арк. 1—22; «Киевлянин», 25 вересня, 21 жовтня, 6 листопада 1876 р.

²⁰ «Харьковские губернские ведомости», 26 серпня, 12 грудня 1876 р.

користь слов'ян або вносили невеликі кошти порівняно з їх прибутками²¹.

Визвольному рухові на Балканах сприяли не лише українці та росіяни, але й представники інших національностей, що мешкали на території України (поляки, євреї тощо). Це свідчило про солідарність людей праці та їхнє співчуття боротьбі проти деспотизму і насильства²².

Які суспільні кола очолювали і організовували подання матеріальної допомоги південним слов'янам і як це впливало на її масштаби та ефективність? Відомо, що частина революційних народників, а також членів організацій української демократичної і ліберальної інтелігенції — «громад» — роз'яснювала громадськості пекучі потреби сербів та чорногорців, що боролися за свободу, і збирала для них кошти. Так, студент Новоросійського університету П. Г. Дзюбинський — член гуртків Є. Й. Заславського і І. М. Ковальського в Одесі — під час поїздки по Херсонській і Київській губерніях (1876 р.) вів серед селян революційну агітацію і збирав кошти для південних слов'ян. Внаслідок цього за ним було встановлено таємний нагляд поліції, а 1879 р. за участь в революційному русі заслано до Східного Сибіру²³.

Активний діяч київської «громади» український етнограф Ф. К. Вовк та його дружина Х. І. Вовк підтримували тісні зв'язки з народниками. Коли про це дізналися жандарми, Ф. К. Вовку вдалося виїхати в Женеву, де він допомагав М. П. Драгоманову видавати журнал «Громада», а його дружину з малолітніми дітьми було заслано у Вятку під нагляд поліції. Подружжя Вовк обвинувачувались також у тому, що вони під виглядом допомоги сербам збирали гроші для відправки Драгоманову. На наш погляд, насправді йшлося про те, що зібрані гроші, замість передачі слов'янському комітету, вони надсилали Драгоманову, який підтримував зв'язки з сербськими радикалами²⁴.

Між революційними народниками, як відомо, не було єдності поглядів щодо національно-визвольного руху балканських слов'ян: одні виступали за активну допомогу йому, інші недооцінювали його соціального значення. Це перешкоджало революційно-демократичній громадськості Росії, зокрема й Україні, очолити кампанію підтримки південних слов'ян. Керівництво збиранням та відправкою коштів на Балкани взяли в свої руки представники дворянсько-буржуазних кіл. Цьому сприяла й влада, яка всіляко намагалась усунути революційно-демократичні елементи від участі в поданні матеріальної допомоги Сербії та Чорногорії²⁵.

На Україні прийомом добровільних пожертв та їх використанням займались Одеський і Київський слов'янські комітети, в яких керівну роль відігравали дворянсько-буржуазні слов'янофільські кола. З кінця 1875 р. до початку російсько-турецької війни Одеський комітет одержав на користь слов'ян 95 157 крб., з яких 35 330 крб. витратив на спорядження добровольців у Сербію і 31 923 крб. — на закупку і

²¹ Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. 1, М., 1961, стор. 507; «Одесский вестник», 12 вересня 1876 р.; «Николаевский вестник», 22 липня, 19 серпня, 12 жовтня 1876 р.

²² ЧОДА, ф. 142, оп. 1, спр. 3, арк. 89; КрОДА, ф. 26, оп. 1, спр. 26527, арк. 56—59, 72—77; «Киевлянин», 19 жовтня 1876 р.

²³ ХмОДА, ф. 228, оп. 1, спр. 5779, арк. 159, 160, 170, 174, 189; Славянский архив, стор. 248, 255.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, опис таємної частини, 1879 р., спр. 79 б, арк. 210—213.

²⁵ ЧОДА, ф. 142, оп. 1, спр. 3, арк. 61, 62; Миколаївський обласний державний архів, ф. 231, оп. 2, спр. 26, арк. 198.

відправку в Чорногорію хліба²⁶. За цей же період до Київського комітету надійшло 46 248 крб.²⁷

У збиранні коштів на Україні брали участь також Московський і Петербурзький слов'янські комітети, які часто надсилали сюди бланки спеціальних підписних листів і одержували зібрані суми. Крім того, комітети призначали своїх уповноважених в окремі губернії²⁸.

Позитивне значення для організації матеріальної допомоги південним слов'янам мала діяльність редакцій деяких газет, що видавалися на Україні. Вони закликали громадськість підтримати своїми коштами боротьбу сербів, болгар та чорногорців проти турецького гніту, а також нагромаджували пожертвування, що надходили з місць, і публікували про них повідомлення. Так, редакцією газети «Одесский вестник» до початку російсько-турецької війни було прийнято від населення міст і сіл 14 651 крб., «Новороссийским телеграфом» до січня 1877 р.— 10 340 крб., а «Киевлянином» з 10 липня 1876 р. по 1 січня 1877 р.— 23 400 крб.²⁹

Значну роль в організації збирання коштів відіграли місцеві управління, відділи та комітети товариства піклування про поранених і хворих воїнів. Вони проводили підписки і одержували гроші для лікування поранених та хворих слов'ян, що воювали проти турків. Наприклад, до Одеського управління цього товариства надійшло за станом на 22 вересня 1876 р. 14 531 крб., Харківського з жовтня 1875 р. по жовтень 1876 р.— 13 764 крб., Чернігівського по січень 1877 р.— 3863 крб.³⁰

Крім згаданих вище організацій і редакцій газет, добровільні пожертви від населення приймали тимчасові комітети та гуртки, створені влітку 1876 р. за ініціативою громадськості в деяких містах України. До їх складу входили представники дворянсько-буржуазних кіл, ліберальної інтелігенції, чиновництва. Вони діяли незалежно від слов'янських комітетів, але під контролем місцевої царської адміністрації. Так, у липні 1876 р. у Харкові було організовано комітет допомоги балканським слов'янам (очолюваний лікарем Є. М. Костенком), що займався збиранням коштів, організацією та відправкою в Сербію санітарних загонів для подання пораненим і хворим медичної допомоги³¹. Комітети і гуртки були створені також у Катеринославі, Миколаєві, Ялті³².

Хоча збиранням коштів та їх використанням керували в основному представники дворянсько-буржуазних кіл, це не змінювало характеру допомоги, що подавалася південним слов'янам. Адже головним її джерелом були трудові кошти широких народних мас України, які

²⁶ Отчет о деятельности Одесского славянского благотворительного общества им. св. Кирилла и Мефодия за время с 21 ноября 1875 по 26 марта 1877 г., Одесса, 1877, стор. 58, 128.

²⁷ Записка о состоянии кассы Киевского отдела славянского благотворительного комитета, К., 1877, стор. 1—7; Отчет Киевского славянского благотворительного общества за 1877 г., К., 1878, стор. 16—19.

²⁸ ЧОДА, ф. 142, оп. 1, спр. 3, арк. 32—33; «Особое прибавление к «Черниговским губернским ведомостям», 13, 27 лютого 1877 р.

²⁹ «Одесский вестник», 1 травня 1877 р.; «Новороссийский телеграф», 31 грудня 1876 р.; «Киевлянин», 4 січня 1877 р.

³⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 55, спр. 267, арк. 37; КОДА, ф. 2, оп. 192, спр. 469, арк. 5, 7, 20, 22 та ін.; ЧОДА, ф. 142, оп. 1, спр. 7, арк. 11—15, 37, 39, 40, 49—51; спр. 8, арк. 12; ХОДА, ф. 3, оп. 265, спр. 139, арк. 84.

³¹ ХОДА, ф. 3, оп. 265, спр. 139, арк. 28—30; «Харьковские губернские ведомости», 3, 4 серпня 1876 р.

³² «Николаевский вестник», 3 серпня 1876 р.; «Одесский вестник», 16, 19 вересня 1876 р., 18 січня 1877 р., 6 січня 1878 р.; КрОДА, ф. 114, оп. 1, спр. 37, арк. 91, 92.

підтримували боротьбу братніх слов'янських народів проти турецьких загарбників. Часто пожертвування збиралися навіть без дозволу царських властей та участі слов'янських комітетів³³.

Головними формами залучення громадських коштів для допомоги балканським слов'янам були підписка на одноразові або регулярні пожертвування і карнаваковий збір. Широко використовувалися для цієї ж мети народні гуляння, музичні і літературні вечори, концерти та вистави, які періодично влаштовували слов'янські комітети, учбові заклади та органи міського управління. Так, 27 липня 1876 р. в Одесі пройшло «слов'янське свято» за участю близько 10 тис. чол., під час якого здано 3500 крб. на користь слов'ян³⁴. За пропозицією групи професорів Київського університету 21 серпня того ж року в міському ботанічному саду було організоване гуляння, збір від якого — 1931 крб. — передано на допомогу слов'янам³⁵.

Активну участь у згаданих аматорських і професійних концертах та виставах брала українська прогресивна громадськість. У жовтні 1876 р. в Києві відбувся концерт, на якому створений визначним українським композитором і піаністом М. В. Лисенком великий хор аматорів виконав сербські та чеські пісні³⁶. Інколи, всупереч забороні царських властей, вистави виконувалися українською мовою. Наприклад, 16 січня 1877 р. солдати розквартированої у Тульчині Подільської губернії 3-ї стрілецької бригади поставили українською мовою п'єсу І. П. Котляревського «Москаль-чарівник». Кошти від цієї вистави призначалися на користь чорногорців³⁷.

Вчені та інші представники української інтелігенції читали платні публічні лекції, збір від яких віддавали для підтримки національно-визвольного руху на Балканах. Так, видатний мікробіолог І. І. Мечников 15 листопада 1876 р. прочитав в Одесі публічну лекцію «Нарис поглядів на людську природу». Кошти від неї — 115 крб. — він пожертвував на користь потерпілих балканських слов'ян³⁸. Відомий український філолог О. О. Потебня також передав для допомоги болгарам, сербам та чорногорцям гроші від прочитаної ним публічної лекції³⁹.

Після початку сербо-турецької війни зібрані кошти використовувалися, в основному, на спорядження і відправку на Балкани воїнів-добровольців, лікарів і медичного персоналу, утримання і лікування поранених та хворих у Сербії і Чорногорії, допомогу потерпілим слов'янським сім'ям. Восени 1876 р. у зв'язку з воєнними діями і прибуттям великої кількості біженців з сусідніх слов'янських земель Чорногорія відчувала гостру потребу в хлібі. Враховуючи це, правління Одеського слов'янського комітету розпочало збирання коштів на закупку і відправку в Чорногорію продовольства. За короткий час було пожертвувано 3500 крб., а також 984 четв'єрти кукурудзи і 80 мішків борошна. Слов'янський комітет взяв на себе витрати, пов'язані з відправкою хліба в Каттаро для передачі представникам цієї країни⁴⁰. Південнослов'янський громадський діяч Г. С. Веселитський-Божидаро-

³³ «Киевлянин», 27 липня, 7 серпня 1876 р.

³⁴ «Одесский вестник», 29 липня 1876 р.

³⁵ КМДА, ф. 16, оп. 315, спр. 94, арк. 1, 4, 5.

³⁶ Архів Михайла Драгоманова, т. 1. Листування кнївської «Старої громади» з М. Драгомановим (1870—1895 рр.), Варшава, 1938, стор. 148; «Киевлянин», 7 жовтня 1876 р.

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 392, спр. 32, арк. 1—4.

³⁸ Там же, ф. 385, оп. 1, спр. 97, арк. 97.

³⁹ «Харьковские губернские ведомости», 20 жовтня 1876 р.

⁴⁰ Отчет о деятельности Одесского славянского благотворительного общества... с 21 ноября 1875 по 26 марта 1877 г. стор. 4, 5.

вич у листі до редакції «Одесского вестника» висловив щиру подяку одеситам за допомогу⁴¹.

У грудні 1876 р. Одеський слов'янський комітет одержав від Московського комітету 25 тис. крб. для закупки хліба для чорногорців. 15 лютого 1877 р. з Одеси в Каттаро було відправлено пароплавом 348 мішків пшеничного борошна, жита і кукурудзи, а також 7 ящиків з різними речами⁴². На кошти Київського слов'янського комітету було надіслано в Чорногорію 192 четвєрти кукурудзи вартістю 1752 крб.⁴³

Крім того, за рахунок асигнувань, виділених царським урядом на прохання чорногорського князя, з грудня 1876 р. по лютий 1877 р. на Україні та в Бессарабії закупили і відправили з Одеси до Чорногорії близько 600 тис. пудів кукурудзи⁴⁴. Командир пароплава «Азов» Г. Ярмерштедт, який брав участь у перевезенні кукурудзи, був нагороджений чорногорським орденом⁴⁵.

З наближенням зими південнослов'янським воїнам та їх сім'ям не вистачало теплого одягу. За ініціативою групи жінок — в основному членів Київського слов'янського комітету — наприкінці вересня 1876 р. була створена комісія, яка приймала від населення грошові пожертвування, теплі речі та тканини. У жовтні і грудні 1876 р. з Києва відправлено три транспорти з одягом — два в Белград, а один — на адресу Одеського болгарського настоятельства для жителів Філіппопільського округу в Болгарії. За приблизними даними, в Белград надіслано близько 700 пудів одягу і взуття, які були роздані найбільш нужденним сербським сім'ям⁴⁶. Жіночий гурток при слов'янському комітеті в Одесі організував пошиття білизни з тканини, яку здавало населення⁴⁷. Цю білизну надсилали до Чорногорії.

На розмірах та ефективності матеріальної допомоги південним слов'янам негативно позначилися недоліки, що мали місце в організації прийому і використання народних коштів. Слов'янські комітети та інші органи дворянсько-буржуазних кіл, а також духовенство мало дбали про створення необхідних умов для активної участі широких мас населення у поданні допомоги національно-визвольному руху на Балканах, не залучали їх до контролю за використанням зібраних коштів. В деяких місцях взагалі не було проведено збирання пожертвувань. Газети дорікали діячам слов'янських комітетів за їхню пасивність, неорганізованість, а іноді й бездіяльність⁴⁸. Як визнавав керівник Московського слов'янського комітету І. С. Аксаков, «весь майже західний край Росії в другий період жертвувань (з липня 1876 р.— Ю. Ф.) обійшовся без участі слов'янського комітету і київського відділу, якого приход порівняно невеликий»⁴⁹.

Збільшенню допомоги народних мас Росії південним слов'янам значною мірою перешкоджала політика царського уряду, спрямована на врегулювання східної кризи шляхом угоди із західноєвропейськи-

⁴¹ «Одесский вестник», 20 жовтня 1876 р.

⁴² ООДА, ф. 2, оп. 11, спр. 168, арк. 83.

⁴³ «Киевлянин», 1, 15 січня 1877 р.

⁴⁴ ООДА, ф. 2, оп. 2, спр. 1529, арк. 2, 3, 5—7; оп. 11, спр. 168, арк. 7, 22 зв., 23.

⁴⁵ «Одесский вестник», 4 лютого 1877 р.

⁴⁶ «Киевлянин», 25 вересня, 9, 19 жовтня, 2, 20 листопада 1876 р., 4, 11 січня 1877 р.

⁴⁷ Отчет о деятельности Одесского славянского благотворительного общества... с 21 ноября 1875 по 26 марта 1877 г., стор. 6, 7; «Одесский вестник», 3 квітня 1877 р.

⁴⁸ «Николаевский вестник», 10 липня 1876 р.

⁴⁹ И. С. Аксаков. Сочинения, т. I. Славянский вопрос (1860—1886), М., 1886, стор. 227.

ми державами та Туреччиною. Крім того, царизм, боячись масового руху всередині країни, обмежував ініціативу широких кіл громадськості щодо підтримки сербів та чорногорців в їх справедливій боротьбі, а інколи взагалі забороняв збирати кошти⁵⁰. Незважаючи на це, загальна сума пожертвувань в Росії на користь слов'ян, за приблизними даними слов'янських комітетів, у жовтні 1876 р. досягла 3,5 млн. крб.⁵¹ Загальний розмір матеріальної допомоги, яку одержували серби, чорногорці та болгар з Росії, зокрема з України, під час сербо-турецької війни, важко встановити, бо слов'янські комітети, товариство піклування про поранених, редакції газет та інші організації самостійно вели облік одержуваних ними коштів і не визначали їх загальної кількості. Деякі організації не публікували даних про одержувані гроші, а документальні матеріали з цього питання не збереглися. Крім того, не був налагоджений необхідний облік речових пожертвувань та їх вартості. Частина зібраних на місцях коштів і речей безпосередньо відсилалася в Сербію та інші південнослов'янські землі і тому не враховувалася.

На підставі вивчення документів, що зберігаються в державних архівах Української РСР, а також аналізу даних, що містяться в опублікованих звітах Київського та Одеського слов'янських комітетів і матеріалах тогочасної періодичної преси, нами зроблена спроба підрахувати загальну суму грошових пожертвувань слов'янам у кожній з дев'яти українських губерній. За неповними даними, з липня 1876 по квітень 1877 р., тобто під час війни Сербії і Чорногорії проти Туреччини і до початку російсько-турецької війни, населення України пожертвувало сербам та болгарам близько 600 тис. крб. До цієї суми не входить значна кількість хліба, одягу, білизни тощо.

Якщо на першому етапі руху солідарності з боротьбою балканських слов'ян — після початку повстання в Боснії та Герцеговині влітку 1875 р. — українська громадськість збрала приблизно 80—90 тис. крб., то під впливом Квітневого повстання 1876 р. у Болгарії і сербо-чорногоро-турецької війни та завдяки зростанню співчуття широких мас України до національно-визвольного руху сербів і болгар масштаби матеріальної допомоги останнім зросли щонайменше у 7 разів. Ця допомога відіграла значну роль у дальшому зміцненні братерської дружби трудящих Росії, зокрема України, з південнослов'янськими народами.

⁵⁰ КОДА, ф. 2, оп. 190, спр. 409 б, ч. 1, арк. 106, 107; ООДА, ф. 2, оп. 1, спр. 950, арк. 43, 44, 56.

⁵¹ И. С. Аксаков. Сочинения, т. I, стор. 228.

Записки

М. В. ТРАФ'ЯК
ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКИХ
КОМСОМОЛЬСЬКИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
ПО ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОМУ
ВИХОВАННЮ МОЛОДІ
(1966—1970 рр.)

Діяльність комсомольських організацій України між XXIII і XXIV з'їздами КПРС була спрямована на формування у молоді марксистсько-ленінського світогляду, виховання її в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. «Завдання Спілки молоді,— говорив В. І. Ленін на III з'їзді

РКСМ,— поставити свою практичну діяльність так, щоб, навчаючись, організуючись, згуртовуючись, борючись, ця молодь виховувала б себе і всіх тих, хто в ній бачить вождя, щоб вона виховувала комуністів»¹. Ленінські настанови розвинуті в ряді партійних документів² та у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, де, зокрема, вказується, що «центральною завданням комсомолу були і лишаються виховання молоді в дусі комуністичної ідейності, відданості нашій Радянській Батьківщині, в дусі інтернаціоналізму, активна пропаганда норм і духовних цінностей нашого суспільства»³.

Питання ідейно-політичного виховання юнаків і дівчат всебічно розглядалися на XV (1966 р.) і XVI (1970 р.) з'їздах ВЛКСМ, XX (1966 р.) та XXI (1970 р.) з'їздах ЛКСМУ. На них значна увага приділялась ідейному загартуванню сільської молоді, бо молодь — «це майбутнє нашого села»⁴.

У досліджуваний період активний помічник партії тричі орденоносний комсомол України нагромадив значний досвід роботи щодо ідейно-політичного виховання підростаючого покоління. Цікавий матеріал з питань комуністичного виховання молоді узагальнено в книгах члена Політбюро ЦК КПРС першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста «Історичне покликання молоді» та «Ідеї Леніна перемагають», в колек-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 254.

² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 73—75, 183—184; О работе Красноярской краевой партийной организации по руководству комсомолом.— «Партийная жизнь», 1968, № 10, стор. 3—7; Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді. Постанова ЦК КПРС від 3 жовтня 1968 р.— «Радянська Україна», 6 жовтня 1968 р.; Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомольськими організаціями республіки. Постанова Пленуму ЦК КП України.— «Радянська Україна», 26 вересня 1968 р. та ін.

³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 91.

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 302.

тивній монографії «Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» та інших працях⁵.

Від комсомольців і молоді села значною мірою залежало успішне виконання завдань, поставлених ХХІІІ з'їздом КПРС та наступними Пленумами ЦК партії перед сільським господарством країни. У промові на ХХ з'їзді ЛКСМУ П. Ю. Шелест зазначав, що перед комсомольськими організаціями стоять великі і почесні завдання, що «на всі вирішальні ділянки колгоспного і радгоспного виробництва комсомольці повинні висувати кращих своїх товаришів, здібних вести за собою молодь на трудові звершення»⁶.

1970 р. понад 40% працюючих у сільському господарстві становила молодь⁷. У всіх колгоспах і радгоспах України діяли первинні комсомольські організації, в яких налічувалося близько 500 тис. чол. Серед них було 119 тис. механізаторів, 92 тис. тваринників, близько 25 тис. спеціалістів інших галузей сільського господарства, понад 12 тис. очолювали бригади, ферми та ланки⁸.

Конкретні шляхи дальшого піднесення рівня ідейного загартування молоді села визначені в постанові ЦК ЛКСМУ від 31 березня 1967 р. «Про завдання комсомольських організацій республіки по посиленню ідейно-виховної роботи серед сільської молоді в світлі рішень ХV з'їзду ВЛКСМ і ХХ з'їзду ЛКСМУ»⁹. В ній наголошувалося на необхідність виховання у сільських юнаків і дівчат високої комуністичної свідомості, класового підходу до оцінки суспільних явищ, громадсько-політичної і трудової активності.

Втілюючи в життя рішення центральних партійних і комсомольських органів, комітети ЛКСМУ під керівництвом партійних організацій посилили ідейне виховання сільської молоді. Вони приділяли велику увагу навчанню юнаків та дівчат у системі комсомольської політичної освіти. У досліджуваній період остання була значно вдосконалена. У серпні 1965 р. ЦК ВЛКСМ ухвалив постанову «Про організацію політичної освіти комсомольців у 1965/66 навчальному році», в якій наголошувалося на формування в молоді марксистсько-ленінського світогляду та її політичне загартування¹⁰. Згідно з рекомендаціями ЦК ВЛКСМ були створені спеціалізовані тематичні гуртки і семінари «Кругозір», «Наш Ленінський комсомол», «Молодь і суспільний прогрес», політичні клуби, університети молодого марксиста. В наступні роки мережа політосвіти поповнилася такими гуртками і семінарами, як «Біографія В. І. Леніна», «Бесіди про партію», «Бесіди про виробничий колектив»,

⁵ П. Ю. Шелест. Історичне покликання молоді, К., 1968; його ж. Ідеї Леніна перемагають, К., 1971; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1971; А. І. Падало. З досвіду роботи парторганізацій України по підвищенню ролі комсомолу в ідейно-політичному вихованні сільської молоді (1961—1966 рр.).— УІЖ, 1969, № 6; його ж. Комсомол України— активний помічник партії в ідейно-політичному вихованні сільської молоді (1961—1966 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 29, К., 1969; Л. О. Кашуба. Діяльність ЛКСМУ по трудовому вихованню сільської молоді (на матеріалах Одеської, Кримської, Миколаївської і Херсонської областей).— УІЖ, 1968, № 10; його ж. Виховання сільської молоді на трудових традиціях у період будівництва комунізму (на матеріалах Одеської, Кримської, Миколаївської, Херсонської областей).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 31, К., 1969.

⁶ ХХ з'їзд ЛКСМУ України, К., 1966, стор. 29.

⁷ ХХІ з'їзд ЛКСМУ України. Документи і матеріали, К., 1970, стор. 65.

⁸ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Протокол і стенограма ІІІ пленуму ЦК ЛКСМУ від 16 грудня 1970 р., стор. 16—17; ХVІ съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи. Стенографический отчет, т. 1, М., 1971, стор. 95.

⁹ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Протокол № 11 засідання бюро ЦК ЛКСМУ від 31 березня 1967 р., стор. 8—11.

¹⁰ «Комсомольская правда», 14 серпня 1965 р.; Об организации политической учебы комсомольцев в 1965/66 учебном году, Кишинев, 1965, стор. 2.

«Теоретичні семінари з актуальних проблем ленінізму»¹¹ та ін. Особливістю нової структури комсомольської політмережі було те, що вона враховувала рівень підготовки, вік та інтереси слухачів.

Нові форми комсомольського політичного навчання швидко поширювалися в республіці. Якщо в 1965/66 навчальному році діяло 30 405 гуртків і семінарів, то в 1969/70 р.— 60 163, а кількість слухачів у них за період між XX і XXI з'їздами ЛКСМУ зростає з 2 до 2,5 млн. чол.¹² Значно більше сільської молоді підвищувало свій ідейно-політичний рівень. 1969/70 навчального року в колгоспах і радгоспах республіки працювало 14 673 гуртків і семінарів, в яких навчалося 466 618 чол. У гуртках комсомольської політосвіти багато уваги приділялося вивченню життя і діяльності В. І. Леніна, його теоретичної спадщини, партійних і комсомольських документів. Так, 1969/70 навчального року 65 514 юнаків і дівчат села вивчали біографію Володимира Ілліча, 44 681 — навчався в гуртках «Бесіди про партію», 21 426 — в гуртках «Наш Ленінський комсомол»¹³.

Навчання в системі комсомольської політичної освіти сприяло формуванню у сільської молоді марксистсько-ленінського світогляду, ідейної переконаності, відданості справі комунізму.

Виходячи з ленінських вказівок про те, що ідейний зміст занять визначається «цілком і виключно *складом лекторів*»¹⁴, партійні організації республіки подали практичну допомогу комітетам ЛКСМУ в справі поліпшення підготовки і добору керівників комсомольської політмережі. Партійний прошарок серед них зріс з 54% (1966 р.) до 70% (1970 р.). З вищою і незакінченою вищою освітою 1966 р. працювало 65% пропагандистів, а 1970 р.— 76%¹⁵. Якісний склад керівників комсомольської політмережі в колгоспах і радгоспах наприкінці 1970 р. характеризувався такими даними: 77% членів КПРС, 75% мали вищу і незакінчену вищу освіту¹⁶.

Приділялася увага навчання і виховання пропагандистських кадрів. Крім постійно діючих семінарів, організовувалися курси, проводилися теоретичні та методичні конференції, зльоти, дні пропагандистської майстерності, при вечірніх університетах марксизму-ленінізму діяли факультети комсомольського пропагандиста. Так, 1970 р. заочний факультет комсомольських пропагандистів для сільських районів при Дніпропетровському університеті марксизму-ленінізму закінчило 50 чол.¹⁷

Серед керівників комсомольських політгуртків і семінарів виросло багато справжніх вихователів молоді. Хорошим пропагандистом зарекомендувала себе керівник гуртка «Наш Ленінський комсомол» с. Павлівка Погребищенського району на Вінниччині М. К. Олійник. Крім лекцій і семінарів, вона організовувала теоретичні конференції, тематичні вечори, зустрічі з ветеранами партії і комсомолу. Всі слухачі гуртка працювали агітаторами на фермах, в бригадах і ланках. З їх ініціативи було проведено недільник, під час якого комсомольці споруджували будинок культури, заклали парк. Їх девізом було: «Кожний слухач —

¹¹ «Молодь України», 9 вересня 1966 р., 30 червня 1967 р., 12 червня 1968 р., 1 жовтня 1969 р., 30 травня 1970 р.

¹² XXI з'їзд ЛКСМ України, стор. 78, 79; XX з'їзд ЛКСМ України, стор. 71.

¹³ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Статистичні дані по політичному навчання сільської молоді в 1969/70 навчальному році, стор. 1.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 418.

¹⁵ XXI з'їзд ЛКСМ України, стор. 79.

¹⁶ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Протокол і стенограма III пленуму ЦК ЛКСМУ від 16 грудня 1970 р., стор. 34.

¹⁷ «Комсомольское знамя», 17 грудня 1970 р.

передовик виробництва»¹⁸. На високому ідейно-теоретичному та методологічному рівні проводили заняття пропагандисти гуртків «Біографія В. І. Леніна» Б. Г. Маленький з коровинецького радгоспу Чуднівського району Житомирської області, «Бесіди про партію» колгоспу «Перемога» Борщівського району на Тернопільщині Я. В. Боднарчук¹⁹ та багато інших.

Вдосконалення системи комсомольської політосвіти, кращий добір і підготовка пропагандистів сприяли глибшому засвоєнню молоддю марксистсько-ленінської теорії, підвищенню трудової і громадсько-політичної активності юнаків та дівчат.

Значне місце в ідейно-виховній роботі комсомолу серед молодих трудівників села посідали такі ефективні форми масово-політичної пропаганди, як Ленінські уроки, Ленінські читання, теоретичні конференції по працях В. І. Леніна. У досліджуваний період часто проводилися республіканські та всесоюзні Ленінські уроки. Зокрема, на честь 50-річчя Великого Жовтня пройшов Ленінський урок «Заповітам Леніна вірні», п'ятдесятиріччя виступу вождя революції на III з'їзді РКСМ — «По-ленінськи вчитися комунізму», в якому взяли участь 7983 тис. юнаків і дівчат²⁰. Заслуговує на увагу досвід проведення Ленінського уроку в комсомольській організації колгоспу ім. Воровського Полтавського району на Полтавщині. Для його підготовки створили комісію, виділили пропагандиста-консультанта. Вивчивши праці В. І. Леніна «Завдання спілок молоді» і «Великий почин», його учасники проаналізували стан справ у своєму колективі і взяли конкретні зобов'язання щодо виконання ленінських заповітів. Урок закінчився суботником²¹. Ленінські уроки сприяли поглибленню теоретичних знань юнаків і дівчат, формували у них високі моральні якості, підвищували їх активність у боротьбі за побудову комунізму.

Складовою частиною діяльності комсомольських організацій України у справі ідейно-політичного загартування молоді було виховання її в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, чому сприяло ознайомлення підростаючого покоління з революційними, бойовими і трудовими традиціями партії та народу. В. І. Ленін з приводу цього писав, що традиції революційної боротьби робітничого класу повинні служити маяком у справі виховання нових поколінь борців²². Велика увага цим питанням була приділена на XXIII і XXIV з'їздах партії. Так, у рішеннях XXIII з'їзду КПРС вказувалося, що «виховання комсомолу, молоді на революційних, трудових і бойових традиціях радянського народу, Комуністичної партії — одне з найважливіших завдань»²³.

Дійовою формою виховання юнаків і дівчат став Всесоюзний похід комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової та трудової слави нашої Батьківщини, високо оцінений у Звітній доповіді ЦК

¹⁸ Поточний архів Вінницького обкому ЛКСМУ. Інформація про підсумки навчання в мережі комсомольської політосвіти у Вінницькій області в 1968/69 навчальному році, стор. 7—8.

¹⁹ Поточний архів Житомирського обкому ЛКСМУ. Протокол і стенограма VI пленуму Житомирського обкому ЛКСМУ від 21 червня 1969 р., стор. 15; Поточний архів Тернопільського обкому ЛКСМУ. Стенограма XIV обласної комсомольської конференції від 26 січня 1968 р., стор. 67.

²⁰ «Молодь України», 14 жовтня 1967 р.; Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Інформація про участь комсомольців і молоді Української РСР у всесоюзному Ленінському уроці «По-ленінськи вчитися комунізму», 19 жовтня 1970 р., стор. 1.

²¹ Поточний архів Полтавського обкому ЛКСМУ. Протокол і стенограма IX пленуму Полтавського обкому ЛКСМУ від 21 листопада 1969 р., стор. 30—31.

²² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 46.

²³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, стор. 183.

КПРС XXIV з'їздові партії²⁴. В 1965—1970 р. відбулося п'ять його етапів. Лише у п'ятому етапі, присвяченому 100-річчю від дня народження В. І. Леніна та 25-річчю перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною, взяло участь 4,5 млн. юнаків і дівчат України. На основі зібраних матеріалів створено 8,5 тис. музеїв, кімнат і куточків революційної, бойової та трудової слави, споруджено близько 4,4 тис. пам'ятників, обелісків і меморіальних дощок, встановлено 35 тис. прізвищ рідше невідомих героїв²⁵.

Значний досвід проведення походів нагромадили комсомольські організації Дніпропетровської, Івано-Франківської, Кримської, Сумської, Вінницької та інших областей. Так, у 1969—1970 рр. у Томашпільському районі на Вінниччині за активною участю райкому ЛКСМУ організовано понад 400 походів, під час яких встановлено 217 імен героїв, відкрито 12 пам'ятників і обелісків. Пам'ятник комсомольцям 20-х років, споруджений в районному центрі на кошти, зароблені юнаками та дівчатами під час недільників, був відзначений першою премією на п'ятому всесоюзному зльоті переможців походу по місцях слави в м. Ульяновську²⁶. На XXIV з'їзді партії перший секретар ЦК ВЛКСМ Є. М. Тяжельников відзначив, що походи стали «важливим засобом виховання моральних якостей громадянина, патріота, борця, класового загартування молоді»²⁷.

У досліджуваній період великого поширення набули зустрічі представників різних поколінь, що мало важливе значення для патріотичного виховання молоді. Зокрема, в Черкаській області стало традицією проведення свят і зльотів трьох поколінь²⁸. У Хмільницькому районі Вінницької області за шість місяців 1968 р. відбулося 55 таких зустрічей, 100 — з учасниками Великої Вітчизняної війни²⁹. На одній з них, у с. Висока Вакулівка Козельщинського району на Полтавщині, з спогадами про подвиги радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни перед молодими трудівниками виступив кавалер трьох орденів Слави Д. Ф. Вітер. Комсомолец М. Кармазін від імені сільських юнаків і дівчат запевнив ветерана, що молодь гідно продовжуватиме справу своїх батьків і дідів³⁰.

Первинні організації виховували юнаків і дівчат на героїчних традиціях Ленінського комсомолу. Вони писали історію комсомольських організацій, провадили теоретичні і читацькі конференції, зльоти і зустрічі з членами КСМ 20—30-х років, встановлювали героям-комсомольцям пам'ятники, навечно заносили їх імена до списків комсомольських організацій. Вказані форми і методи роботи часто застосовували комітети ЛКСМУ Полтавської, Вінницької, Кіровоградської, Житомирської областей³¹.

²⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 96.

²⁵ «Молодь України», 5 серпня, 23 грудня 1970 р.

²⁶ Поточний архів Вінницького обкому ЛКСМУ. Інформація «Деякі питання роботи комсомольських організацій Вінницької області по військово-патріотичному вихованню», 18 лютого 1971 р., стор. 1—2.

²⁷ «Молодь України», 4 квітня 1971 р.

²⁸ «Черкаська правда», 23 травня, 13 червня 1967 р.; «Молодь Черкащини», 15 жовтня 1968 р.

²⁹ «Червоний прапор» (орган Хмільницького районного комітету КП України і районної Ради депутатів трудящих Вінницької області), 29 червня 1968 р.

³⁰ «Зоря Полтавщини», 10 вересня 1969 р.

³¹ Партійний архів Полтавського обкому КП України, ф. 82, оп. 8, од. зб. 42, арк. 35; «Молодь України», 11 листопада 1967 р.; Партійний архів Вінницького обкому КП України, ф. 361, оп. 5, од. зб. 57, арк. 89; «Колгоспна правда» (орган партійної організації і правління колгоспу «Шлях Леніна» с. Лип'ятин Хмільницького району Вінницької області), 28 жовтня 1968 р.; «Патріот Батьківщини», 7 вересня 1969 р.; «Радянська Житомирщина», 21 квітня 1967 р., 19 листопада 1968 р.

Постійна увага приділялася вихованню молоді села на трудових традиціях колгоспного селянства. Комітети комсомолу проводили урочисті посвячення юнаків і дівчат у колгоспники, вшановували переможців змагання і ветеранів праці тощо. Так, у колгоспі ім. Леніна Бершадського району Вінницької області під час свята прийняття молоді до хліборобської сім'ї ветерани праці вручили молодим трударям скриньки із землею та трудові книжки, дали батьківський наказ любити рідну землю. Молодь поклялася виконувати настанови старших, боротися за високу врожаї і примножувати хліборобську славу³².

У досліджуваній період комсомол України посилив інтернаціональне виховання сільської молоді. Зміцнювалися контакти між комітетами ЛКСМУ та молодіжними організаціями братніх соціалістичних країн. Регулярно проводилися фестивалі, тижні, дні та вечори дружби молоді, розширився обмін делегаціями і туристами. Великий досвід інтернаціонального виховання нагромадили комітети комсомолу Кіровоградської області, які підтримували зв'язки з юнаками та дівчатами Толбухінського округу НРБ. Під час підготовки до святкування 100-річчя від дня народження В. І. Леніна розгорнулося соціалістичне змагання між комсомольсько-молодіжними колективами тракторних бригад області і округу. Згодом був створений міжнародний клуб молодих механізаторів, членами якого наприкінці 1970 р. стали 40 колективів³³.

Велике значення для патріотичного та інтернаціонального виховання молоді мали Всесоюзні Ленінські заліки. Перший Всесоюзний Ленінський залік комсомол складав на честь 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Лише в Черкаській області в ньому взяло участь близько 144 тис. комсомольців і молоді, з яких 2890 достроково виконали завдання п'ятиріччя³⁴. На Всесоюзному Ленінському заліку «Ми справі Леніна і партії вірні», присвяченому XXIV з'їзду КПРС, звітувало понад 8 млн. юнаків і дівчат республіки³⁵. Заліки сприяли посиленню трудової та політичної активності молоді.

Внаслідок величезної ідеологічної діяльності комсомольських організацій України молоді трудівники усвідомлювали свою роль у прискоренні темпів піднесення сільського господарства, боролися за зміцнення зернового господарства, підвищення врожайності всіх культур, розвиток громадського тваринництва, меліорацію земель, впровадження комплексної механізації процесів виробництва. Успішному виконанню цих завдань сприяла участь сільської молоді в соціалістичному змаганні, яке набрало широкого розмаху в зв'язку з відзначенням ювілейних дат та підготовкою до з'їздів партії. Масовим був рух під девізом: «Ювілею Ілліча — трудові подарунки молоді України». У змагання на честь XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України під девізом: «З'їздам партії — комсомольський фонд економії, надпланова продукція!» включилося 17 тис. комсомольсько-молодіжних колективів республіки³⁶.

У розв'язанні виробничих завдань, трудовому вихованні підрастаючого покоління важливу роль відіграють комсомольсько-молодіжні ко-

³² «Молодь України», 14 травня 1969 р.

³³ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Протокол № 8 засідання секретаріату ЦК ЛКСМУ від 27 серпня 1970 р. Додаток № 2, стор. 3; Протокол № 16 засідання секретаріату ЦК ЛКСМУ від 25 лютого 1971 р. Додаток № 3, стор. 4; «Молодий комунар» (орган Кіровоградського обкому ЛКСМУ), 25 березня 1970 р.

³⁴ Поточний архів Черкаського обкому ЛКСМУ. Протокол № 5 засідання бюрос Черкаського обкому ЛКСМУ від 29 квітня 1970 р. Додаток № 1, стор. 1—3.

³⁵ О. С. Капто. Промова на XXIV з'їзді Комуністичної партії України.— «Радянська Україна», 19 березня 1971 р.

³⁶ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, стор. 665.

лективи. З їх ініціативи виникають патріотичні починання. За період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС комсомольські організації домоглися значних успіхів у справі кількісного та якісного поліпшення їх складу. Якщо 1966 р. у колгоспах та радгоспах України працювало 15 170 комсомольсько-молодіжних колективів, то 1970 р.— 17 246. Кількість механізованих колективів за цей же час зросла з 5685 до 7382³⁷.

Комітети ВЛКСМ активно залучали молодь до змагання за високу культуру землеробства, поліпшували організацію професійно-технічного навчання юнаків і дівчат, поширювали передовий досвід. Це сприяло тому, що рік у рік збільшувалася кількість колективів, які досягли високих показників у роботі. Так, у 1970 р. 1208 комсомольсько-молодіжних бригад і ланок виростили по 40—50 і більше центнерів зерна кукурудзи, 472 — по 400—500 і більше центнерів цукрових буряків з кожного гектара³⁸.

За роки восьмої п'ятирічки в молодіжних колективах виросло багато досвідчених майстрів землеробства, свідомих будівників комунізму. Наприклад, комсомольсько-молодіжна тракторна бригада колгоспу «Зоря комунізму» Новоархангельського району Кіровоградської області, очолювана В. Моторним, виконала п'ятирічний план ще в 1969 р., а 1970 р., включившись у передз'їздивське змагання, збрала врожай ранніх зернових за 7 днів. На кожному гектарі вирощено по 44,5 ц озимої пшениці, 45,1 ц ячменю, 79 ц зерна кукурудзи, 460 ц цукрових буряків. Всі механізатори закінчили школу високої культури землеробства, підвищували свій загальноосвітній і професійно-технічний рівень. Характерним щодо цього є життєвий шлях бригадира В. Моторного. Починав він трудове життя причіплювачем, згодом закінчив училище механізації сільського господарства, здобув середню освіту, заочно закінчив технікум, навчався в інституті. В. І. Моторний став першим серед молодих хліборобів України лауреатом премії Ленінського комсомолу³⁹.

Комсомольці подавали значну допомогу колгоспам і радгоспам республіки у піднесенні громадського тваринництва, зміцненні його кадрів за рахунок юнаків і дівчат, направлених на ферми за комсомольськими путівками. В 1969 р. направлено 22 тис. чол., а в 1970 р.— понад 25 тис.⁴⁰ Молоді тваринники успішно впроваджували досягнення науки та передовий досвід. 1970 р. близько 5,5 тис. молодіжних колективів України були учасниками всесоюзного огляду культури виробництва, умов праці на комсомольсько-молодіжних фермах⁴¹. Понад 400 молодіжних колективів — учасників змагання за гідну зустріч XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України одержали понад 4 тис. кг молока від кожної корови⁴². Серед них комсомольсько-молодіжна ферма колгоспу «Дружба» Дунаєвецького району Хмельницької області (групкомсорг Н. Дзісь), молоді доярки колгоспу «Росія» Теплицького району Вінницької області на чолі з М. Трохименко⁴³ та ін.

³⁷ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Інформація «Діяльність сільських комсомольських організацій України за міжз'їздивський період», стор. 1.

³⁸ «Комсомольское знамя», 17 грудня 1970 р.

³⁹ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Протокол і стенограма VII пленуму ЦК ЛКСМУ від 13—14 січня 1969 р., стор. 357—358; «Молодь України», 30 липня 1970 р., 22, 27 січня 1971 р.

⁴⁰ XXI з'їзд ЛКСМ України, стор. 71; Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Інформація «Основные направления деятельности сельских комсомольских организаций Украины в пятилетке», стор. 2.

⁴¹ XXI з'їзд ЛКСМ України, стор. 71.

⁴² Ленінський гарт. Випуск перший, К., 1971, стор. 11.

⁴³ «Корчагінець» (орган Хмельницького обкому ЛКСМУ), 1 квітня 1971 р.; Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Інформація «Діяльність сільських комсомольських організацій України за міжз'їздивський період», стор. 3.

У досліджуваний період проведена комплексна механізація багатьох тваринницьких ферм. Якщо на початку п'ятирічки на Україні їх було лише кілька, то наприкінці 1970 р.— 3300⁴⁴. Вагомий внесок у цю справу внесла молодь. Лише в Нікопольському районі Дніпропетровської області за активною участю комсомольсько-молодіжних бригад будівельників і молодих механізаторів комплексно механізовано 17 ферм⁴⁵.

Комсомол України залучав юнаків та дівчат до здійснення програми меліорації земель. За роки п'ятирічки на ударних комсомольських будовах введено в дію зрошувальні системи площею 159 тис. га. На їх спорудженні працювало за комсомольськими путівками понад 5 тис. чол. Більшість з них перевиконувала встановлені норми. На будівництві Північно-Кримського каналу комсомольсько-молодіжна бригада скреперистів на чолі з Л. Дузенком виконала завдання двох п'ятирічок. В півтора рази перевиконували змінні норми молодіжні бригади скреперистів управління «Укрводбуд», очолювані В. Ігнатєвим та В. Павлюком⁴⁶.

Однією з важливих ділянок роботи комсомольських організацій було професійно-технічне навчання сільської молоді. Комсомольці республіки сприйняли як почесне і відповідальне завдання заклик партії розгорнути «рух молоді за оволодіння сільськими технічними професіями»⁴⁷. Для організації масового технічного всеобучу юнаків та дівчат при ЦК ЛКСМУ, обкомах і райкомах комсомолу були створені штаби, серед сільської молоді оголошено республіканський конкурс на краще оволодіння технічними професіями, регулярно проводилися рейди-перевірки працевлаштування випускників курсів та училищ⁴⁸. В результаті здійснення цих заходів 1970 р. 105 тис. юнаків і дівчат закінчили короткотермінові курси механізаторів, майстрів машинного доїння, 66 тис. направлено в сільські професійно-технічні училища⁴⁹.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили самовіддану працю трудівників села, в тому числі юнаків і дівчат, відзначивши тисячі передовиків урядовими нагородами. Кращим з кращих присвоєне високе звання Героя Соціалістичної Праці. Серед них бригадир комсомольсько-молодіжної тракторної бригади колгоспу «Зоря комунізму» Новоархангельського району Кіровоградської області В. Моторний, ланкова молодіжної ланки буряководів колгоспу ім. Петровського Заліщицького району Тернопільської області М. Середа, бригадир комплексної комсомольсько-молодіжної механізованої бригади радгоспу «Дніпровський» Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області І. Махов⁵⁰ та ін.

Отже, діяльність сільських комсомольських організацій України між XXIII і XXIV з'їздами сприяла підвищенню громадсько-політичної активності молодих трудівників села. Це високо оцінив XXIV з'їзд Компартії України. «Нинішнє молоде покоління,— вказується у Звітній доповіді Центрального Комітету КП України,— це покоління ідейно переконаних,

⁴⁴ «Молодь України», 19 січня 1971 р.

⁴⁵ «Комсомольское знамя», 17 грудня 1970 р.

⁴⁶ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Інформація «Діяльність сільських комсомольських організацій України за міжз'їздівський період», стор. 4.

⁴⁷ Торжество ленинского кооперативного плана. Материалы Третьего Всесоюзного съезда колхозников. Ноябрь 1969 г., М., 1969, стор. 32.

⁴⁸ «Під прапором лєнінізму», 1970, № 16, стор. 22.

⁴⁹ Поточний архів ЦК ЛКСМУ. Інформація «Діяльність сільських комсомольських організацій України за міжз'їздівський період», стор. 5.

⁵⁰ «Молодий комунар», 10 квітня 1971 р.; «Ровесник» (орган Тернопільського обкому ЛКСМУ), 10 квітня 1971 р.; «Комсомолец Запоріжжя», 13 травня 1971 р.

працелюбних, наполегливих людей, справжніх радянських патріотів»⁵¹. Нагромаджений у міжз'їздівський період досвід ідейно-політичного та трудового виховання молоді є основою, на якій комсомольські організації під керівництвом партійних комітетів розгортають боротьбу за втілення в життя накреслень XXIV з'їзду КПРС.

⁵¹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 66.

О. В. ПОЛЯКОВ

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ
АРМІЙСЬКИХ ПАРТІЙНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ В ПЕРІОД
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Одним з найважливіших факторів перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні була міцна згуртованість усіх народів нашої країни, їх братерська співдружність і пролетарський інтернаціоналізм. Якщо, відзначає 8 травня

1965 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв, говорити про головного героя Великої Вітчизняної війни, то цим безсмертним героєм є вся дружна сім'я народів, що населяють нашу країну і спаяні неперушними узами братерства. Росіяни, українці, білоруси, узбеки, казахи, грузини, азербайджанці, литовці, молдаване, латиші, киргизи, таджики, вірмени, туркмени, естонці, словом, сини всіх народів Радянського Союзу стали грудьми на захист своєї Батьківщини. Ленінська національна політика витримала випробування війною. Фашизму не вдалося вбити клин між соціалістичними націями. Їх братерський союз показав всю силу й життєздатність, став одним з найголовніших джерел перемоги над фашистськими загарбниками¹.

Мудрим вождем, організатором і керівником радянського народу в суворі роки Великої Вітчизняної війни була славна Комуністична партія. Мобілізація всіх сил багатонаціональної Радянської держави на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників потребувала посилення виховання радянських воїнів у дусі дальшого зміцнення братерської дружби та пролетарського інтернаціоналізму. На цій найважливішій ділянці діяльності партії важливу роль відігравали армійські партійні організації.

Всі частини та з'єднання, що брали участь у визволенні Радянської України від німецько-фашистських загарбників, як і взагалі всі наші Збройні Сили, мали яскраво виражений інтернаціональний характер. Так, наприклад, у 112-й стрілецькій дивізії 1-го Українського фронту нараховувалося до 18 національностей, у тому числі росіян — 6743 чол., узбеків — 609, українців — 538, киргизів — 349, казахів — 313, татар — 188, білорусів — 103, туркменів — 85, євреїв — 83, башкирців — 73, таджиків — 69, комі — 69, азербайджанців — 58, мордвинців — 24, вірмен — 22, марійців — 6. Аналогічне становище було й в інших арміях Українських фронтів. У 38-й армії по дивізіях і полках національний склад характеризувався таким чином: у 107-й стрілецькій дивізії понад 25 національностей, у 305-й близько 30, у 183-й Харківській дивізії — 27, в 151-й стрілецькій дивізії — понад 25².

¹ Див. Л. І. Брежнєв. Ленінским курсом. Речи и статьи. Т. 1, М., 1970, стор. 137.

² Архів МО СРСР, ф. 361, оп. 6092, спр. 11, арк. 19; ф. 393, оп. 9023, спр. 13, арк. 245, 248, 252, 612.

Керуючись ленінськими принципами пролетарського інтернаціоналізму, враховуючи національний склад військ Радянської Армії, армійські партійні організації виявляли постійне піклування про розширення масштабів, поглиблення змісту і вдосконалення форм і методів інтернаціонального виховання бійців і командирів. Органічно сполучаючи національні інтереси воїнів, призваних з різних радянських республік, з інтересами країни в цілому, вони приділяли величезну увагу насамперед вихованню їх у душі радянського патріотизму. У цій своїй діяльності політоргани та партійні організації використовували лекції, доповіді й бесіди, теоретичні конференції та співбесіди, збори особового складу та мітинги, політінформації, радіо, кіно. Велике значення мали й такі нові форми, як виховна робота під час допомоги воїнів трудящим у відбудові народного господарства, зруйнованого гітлерівцями, листування фронтовиків з трудящими тилу. Ці форми, яскраво відображуючи інтернаціональний і народний характер Радянських Збройних Сил, справляли великий вплив на бійців і командирів, підвищували їх почуття особистої відповідальності перед народом і всією країною.

Широко використовувалася друкована пропаганда та агітація рідною мовою солдатів. Газети, плакати, брошури, бойові листки, листівки рідною мовою впливали найсильніше і буквально зачитувалися до дірок. Мовами народів СРСР в Радянській Армії загалом видавалося понад 56 газет. Ця література розповсюджувалася з таким розрахунком, щоб роботою навколо газети були охоплені всі бійці відповідної національності. Наприклад, у 307-й стрілецькій дивізії 13-ї армії налічувалося 100 примірників газет узбецькою мовою, 125 — казахською, 100 — азербайджанською, 100 — вірменською та ін. У 38-й армії тільки газета «За честь Родины» доставлялася в такій кількості: українською мовою — 150 примірників, узбецькою — 20, казахською — 20, татарською — 25. Безперервно зростав випуск брошур, листівок, плакатів мовами національних республік. З 1 січня по 22 квітня 1943 р. лише в 148-у стрілецьку дивізію 13-ї армії 1-го Українського фронту надійшло брошур 17 553 примірники, листівок — 28 980, плакатів — 1597, лозунгів — 2000³.

Використовуючи багатющий арсенал ідеологічної зброї, комуністи армійських парторганізацій вміло проводили виховну роботу серед воїнів різних національностей. У донесенні політвідділу 13-ї армії з питань використання агітаційної літератури, плакатів і лозунгів начальник політвідділу 148-ї дивізії відзначав, що у вільні години бійці та командири всіх національностей відвідують ленінські землянки (ленінські куточки), де займаються не лише індивідуальним, але й колективним читанням книг, брошур і газет. Ініціаторами цієї роботи були комуністи. Так, наприклад, у 654-му стрілецькому полку у 2-му батальйоні комуніст Перепросов, відповідальний за роботу в ленінській землянці, щоденно організовував голосне читання книг, брошур і газет; тільки протягом тижня він провів 5 колективних читань по книгах «Разгром немцев под Москвой», «Сталинградская бить», «Март — апрель». Таку ж плідну роботу проводили комуністи, заступники командирів батареї 326-го артполку старші лейтенанти Семенов і Анискевич⁴.

Партійні організації постійно вдосконалювали форми та методи агітаційної роботи по інтернаціональному вихованню радянських воїнів. При цьому вони виходили з вказівок В. І. Леніна, який вимагав від пар-

³ Архів МО СРСР, ф. 395, оп. 9153, спр. 6, арк. 16; ф. 361, оп. 6092, спр. 35, арк. 146, спр. 43, арк. 182; ф. 393, оп. 9023, спр. 15, арк. 18.

⁴ Архів МО СРСР, ф. 361, оп. 6092, спр. 43, арк. 182.

тійних керівників, командирів і політпрацівників, всіх комуністів особистої участі в агітаційній роботі, зазначаючи, що «особистий вплив і виступ на зборах у політиці надзвичайно багато значить»⁵, вчив підходити до мас «...особливо терпеливо і обережно, щоб уміти зрозуміти особливості, своєрідні риси психології...»⁶.

Для активізації роботи насамперед з бійцями, призваними з республік Середньої Азії та Закавказзя, партійні організації в усіх частинах і підрозділах виділили агітаторів з числа бійців і командирів даних національностей, які добре володіли як рідною мовою, так і російською. Наприклад, у 151-му стрілецькому полку 8-ї дивізії 13-ї армії з 162-х агітаторів рот і батареї було 19 казахів, 9 узбеків, 5 татар. В 229-му з 215-ти агітаторів було 46 казахів, 14 узбеків, 8 вірмен і грузин. Таке ж становище було й в інших з'єднаннях Українських фронтів. Агітатори вели читання листівок рідною мовою, допомагали бійцям писати листи на батьківщину, випускали разом з редакторами «Бойові листки», в яких писали замітки мовами відповідної національності, вивішували лозунги також рідною мовою солдатів з національних республік, що мобілізували їх на краще виконання свого воїнського обов'язку, закликали на якнайшвидше знищення ворога, навчали солдатів майстерно володіти зброєю⁷.

В частинах 47-ї бригади Київської артдивізії, у складі якої фашистів громили воїни 25 національностей, для організації та проведення агітаційно-пропагандистської роботи з числа комуністів і комсомольців були виділені агітатори-перекладачі, які робили доповіді, провадили читання та бесіди, навчали бійців, які не володіли російською мовою, знання та розумінню команд і наказів. Так, комуністи Алескеров, Джакупов і Рахмедов узбецькою та казахською мовами прочитали лекції на теми «Всенародна допомога фронту», «Військова присяга— закон життя радянських воїнів», «Дружба народів зміцнюється в боротьбі за Батьківщину» тощо⁸.

Велике значення в інтернаціональному вихованні радянських воїнів належить ініціативі партійних організацій по розвитку дружби й товариської взаємодопомоги бійців різних національностей. Так, в 1023-му стрілецькому полку 307-ї стрілецької дивізії в одній з землянок 2-го батальйона жили разом українці Казубов, татарин Юсупов, казах Улманов, узбек Абдурахманов. Їх бойова дружба була прикладом для всіх їх товаришів⁹. Почуття дружби й бойової спайки допомагало бійцям в ратних справах. Нерідкісні були випадки, коли сини різних народів готові були віддати життя за бойового товариша. В 141-й стрілецькій дивізії червоноармієць Носков в одному з боїв, незважаючи на сильний вогонь противника, виніс з поля бою пораненого казаха Ахпанова. Цей приклад ще більше зміцнив дружбу солдатів у цьому з'єднанні¹⁰.

Сила й життєвість партійних організацій, зростання їх ролі в інтернаціональному вихованні та в мобілізації на самовіддану боротьбу за визволення української землі від ворога досягалася великою копіткою роботою політorganів щодо забезпечення припливу в ряди партії нових сил. Слід відзначити, що потяг воїнів у партію посилювався в періоди найтяжчих випробувань, у ході найвідповідальніших битв.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 34, стор. 275.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 162.

⁷ Архів МО СРСР, ф. 361, оп. 6092, спр. 35, арк. 132, 167; спр. 43, арк. 1, 4.

⁸ Там же, ф. 393, оп. 9023, спр. 13, арк. 107.

⁹ Там же, арк. 146.

¹⁰ Там же, ф. 395, оп. 9153, спр. 6, арк. 17.

Під час наступальних боїв у серпні 1943 р., що поклали початок основним операціям по визволенню Радянської України від німецько-фашистських загарбників, ряди партійної організації 112-ї стрілецької дивізії 13-ї армії протягом березня—серпня 1943 р. поповнилися у кількісному відношенні таким чином: у члени партії було прийнято в березні 17 чол., в квітні—22, в травні—28, в червні—35, у липні—35 і в серпні—72, всього—209 чол. Особливо характерним було те, що партійні організації зростали на інтернаціональній основі. Так, кількість воїнів різних національностей, прийнятих у партію, зростала, відповідно, таким чином: в березні—4, квітні—6, травні—11, червні—13, липні—11, серпні—11 чол. За цей же період було прийнято 112 кандидатів у члени партії з числа бійців і командирів цих національностей¹¹.

Комуністи-воїни, представники різних народів особистою відвагою, кров'ю серця вписували славні сторінки в історію своїх полків і дивізій, особистим прикладом запалювали товаришів на героїчні подвиги в ім'я Батьківщини. Воїни 112-ї стрілецької дивізії, наприклад, з правом пишалися іменами комуністів—старших лейтенантів Богданова, Карамушка, Чубінідзе, Дризовського, капітана Шулєпова, майора Зінченка, молодшого лейтенанта Литвинова, старшого сержанта Сущева, сержанта Митова, яким серед 17 інших солдатів та офіцерів цього з'єднання було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У 183-й Харківській стрілецькій дивізії 38-ї армії з 805 членів і кандидатів у члени партії 520 чол. було нагороджено орденами та медалями, що становило 43,3% до загальної кількості нагороджених по дивізії¹².

У бою за село Лески командир взводу 507-го полку 148-ї стрілецької дивізії, вірний син узбецького народу старший сержант Шакіров, командуючи кулеметною обсерваторією, показав хоробрість і військову майстерність. Оточена ворогами, обслуга його кулемета, відбивши атаки фашистів, знищила понад 25 гітлерівців. Мужній командир особисто взяв у полон двох солдатів противника. У 74-й стрілецькій дивізії славилася 1-ша стрілецька рота, якою командував кандидат у члени партії лейтенант Сагімбаєв. Нев'янучою славою вкрили себе 67 героїв-моряків, учасників десанту в Миколаєві. Вони ціною своїх життів виконали наказ командування і за свій подвиг всі були удостоєні звання Героїв Радянського Союзу, при чому 55 посмертно. Це були представники багатьох народів Радянського Союзу: А. Д. Абдулмеждидов, А. Ф. Головлєв, В. І. Кипенко, Г. І. Ковтун, А. С. Лютий, М. В. Коновалов, А. А. Мамєдов, К. Ф. Ольшанський, А. М. Хайрутдінов, М. К. Хакімов та ін.¹³

Неоціненну роль в інтернаціональному вихованні радянських воїнів відіграли листи українського, узбецького, казахського, таджицького, татарського та інших народів до своїх синів на фронт і відповіді фронтовиків. Листи трудящих надихали воїнів на подвиги, зігрівали їх теплом народної любові. Партійні організації використовували ці листи для інтернаціонального виховання, для зміцнення моральної стійкості та бойової співдружності воїнів; ці листи були одним з найдійовіших засобів виховання радянського патріотизму в воїнів Радянської Армії.

У листах-відповідях своїм народам воїни клялися нещадно громити ворога, зміцнювати інтернаціональну згуртованість, гаряче любити свою Батьківщину. «Війна,—писали узбеки,—розширила поняття про Бать-

¹¹ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 197, арк. 6, 9; спр. 75, арк. 47; ф. 361, оп. 6092, спр. 11, арк. 19.

¹² Архів МО СРСР, ф. 361, оп. 6092, спр. 11, арк. 37, 38.

¹³ Там же, спр. 43, арк. 55, спр. 35, арк. 63; Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945. Краткая история, М., 1970, стор. 334; «Военно-исторический журнал», 1968, № 9, стор. 8.

ківщину — найсвятішу з усіх святинь. Ми не могли і не можемо уявити собі великої Батьківщини — Радянського Союзу без нашого сонячного Узбекистану. Але тепер ми з особливою гостротою відчуваємо, що Батьківщина незрівняно більше й ширше, ніж тільки Узбекистан. Немає нам Батьківщини та життя без ясного московського неба. Батьківщина для нас — це й волзькі береги, й степи України, й землі Білорусії, щедро политі нашою кров'ю»¹⁴.

У дивізіях і полках 13-ї армії пройшли мітинги бійців-казахів у зв'язку з опублікуванням листа казахського народу. Всі виступи бійців і командирів на таких мітингах свідчили про нерозривну пролетарську єдність радянських воїнів, про їх палке бажання найшвидше розгромити ненависного ворога. Так, боєць-кулеметник 676-го стрілецького полку казах Джусупов сказав: «Я разом з росіянами, українцями, білорусами, казахами та іншими народами знищу підступного ворога. Хай знає мій народ, що я вірний його син і моя рука в бою не здригнеться, і хай тремтять фашистські головорізи. Година відплати настала. Нас не зупинити!»¹⁵.

Листування між трудівниками тилу й героїчними воїнами-фронтівиками свідчило про непорушну єдність братніх народів СРСР, яка стала запорукою перемоги радянського народу та його Збройних Сил над ненависним ворогом.

Досвід інтернаціонального виховання радянських воїнів у роки Великої Вітчизняної війни має неоціненне значення й в сучасних умовах для виховання Радянських Збройних Сил, які стоять на сторожі завоювань соціалізму. Радянська Армія, заявив на XXIV з'їзді КПРС Міністр Оборони СРСР Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко, це армія пролетарського інтернаціоналізму, яка подає допомогу всім, хто бореться проти імперіалізму, за свободу й соціалізм¹⁶.

Рішення XXIV з'їзду КПРС, які з усією рішучістю спрямовані на виховання непримиренності до буржуазної ідеології, вірності інтернаціональному обов'язку, формування комуністичної переконаності, відданості соціалістичній Батьківщині, є найважливішим засобом активізації роботи по інтернаціональному вихованню радянських воїнів у сучасний період.

¹⁴ Письма с фронта. Ташкент, 1965, стор. 99.

¹⁵ Архів МО СРСР, ф. 361, оп. 6092, спр. 40, арк. 52.

¹⁶ «Правда», 3 квітня 1971 р.

Ф. Й. СТРЕЛЬЧЕНКО
РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО
АПАРАТУ НА УКРАЇНІ
В 1921—1925 рр.

Останнім часом Комуністична партія приділяє багато уваги проблемам наукової організації управління. І це не випадково. В процесі розгорнутого будівництва комунізму завдання, що їх має вирішувати державний апарат, ускладнюються швидше, ніж удосконалюється система державних органів. Наукова організація управління дасть змогу успішно керувати створенням матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалювати радянські суспільні відносини і виховувати активних будівників комуністичного суспільства.

Радянська наука про управління базується на марксистсько-ленінській методологічній основі, творцями якої були Комуністична партія

і В. І. Ленін. Відразу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Володимир Ілліч закликав перебудувати роботу державного апарату на основі найновіших досягнень вітчизняної та зарубіжної науки й революційної практики. В працях «Чергові завдання Радянської влади», «Начерк правил про управління радянськими установами», «Про єдиний господарський план» та багатьох інших він розробив важливі проблеми наукової організації управління.

Після переможного закінчення громадянської війни, коли необхідність перебудови всієї системи державного управління відчувалася дедалі більше, вождь революції в «Звіті про політичну діяльність ЦК РКП(б)» Х з'їздові РКП(б), у «Наказі від РПО (Ради Праці і Оборони) місцевим радянським установам» виробив принципи побудови і роботи апарату установ та відомств, закликав вивчати і застосовувати все цінне, що «зробила сучасна наука... в справі постановки найкращої роботи службовців усякого роду»¹. Необхідно було не сліпо копіювати методи управління у західноєвропейських країнах та США, а на основі їх досвіду створити новий апарат, що відповідав би завданням пролетарської держави.

У відповідь на заклик В. І. Леніна в країні розгорнувся масовий рух за оволодіння знаннями, впровадження принципів наукової організації праці на промислових підприємствах, транспорті, в Червоній Армії, навчальних закладах, в державному апараті тощо. Виникли організації НОП — комісії, кабінети, осередки, лабораторії, науково-дослідні інститути. Вивчалися системи організації праці та управління, створені Тейлором, Файолем, Черчем, Емерсоном, Майо. Великими тиражами видавалися російською мовою праці американських, англійських, німецьких і французьких учених з цих питань. Був налагоджений випуск радянської літератури про вдосконалення техніки управління, раціоналізацію управлінської праці. Найбільшу популярність здобули книги Н. К. Крупської, В. В. Куйбишева, П. М. Керженцева, А. К. Гастева та ін.² На полицях книгарень з'явилися спеціальні журнали, інструкції, довідники, положення, в яких широко висвітлювалися питання наукової організації роботи державного апарату³.

Важливу роль у розвитку наукової організації праці й управління відіграли створені 1921 р. Центральний інститут праці (ЦІП), Казанський інститут праці, Таганрозький інститут наукової організації виробництва Донбасу й Південного Сходу, Всеукраїнський інститут праці (Харків). Вони допомагали налагоджувати діловодство в установах, скорочувати штати службовців, готувати калькуляторів та адміністраторів, організовували обмін досвідом, координували діяльність усіх установ, що займалися науковою організацією праці і управління. Для узагальнення й розширення досліджень з цих проблем у січні 1921 р. була проведена І Всеросійська конференція НОП. Після вивчення досвіду формування державного апарату за кордоном і в дореволюційній Росії Комісія по перегляду радянських установ УРСР, створена в березні 1921 р. при ВУЦВК, визначила норми комплектування установ допоміжними праців-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 42, стор. 384.

² Н. Крупская. Система Тейлора и организация работы советских учреждений, Харьков, 1921; В. Куйбышев. Задачи ЦКК—РКИ по рационализации госаппарата в плане работ на 1925/26 г., М., 1925. Праці П. М. Керженцева, А. К. Гастева та ін. ввійшли до збірника «Организация и управление (вопросы теории и практики)», М., 1968.

³ «Техника управления», «Производство, труд, управление», «Карточная система делопроизводства для центральных и губернских учреждений» та ін.

никами. За її пропозицією до 1 листопада 1921 р. було скорочено майже вдвоє (з 21398 до 12846 чел.) апарат службовців центральних установ України⁴.

Крім інститутів праці і комісій, питаннями поліпшення роботи державного апарату займався наркомат РСІ. За порівняно короткий час відділ нормалізації, створений на початку 1922 р. для раціоналізації управління і структури державного апарату, запропонував уніфікувати діловодство в установах, розробив проекти постанов про контроль за виконанням рішень колегіальних органів, використання в роботі довідкових столів тощо⁵. Проте загалом у 1921—1922 рр. у цій справі не було досягнуто значних успіхів.

Геніальний план поліпшення діяльності державного апарату розробив В. І. Ленін у написаних на початку 1923 р. працях «Лист до з'їзду», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію» і «Краще менше, та краще». Спочатку, писав Володимир Ілліч, необхідно створити зразковий апарат Робсельінспекції — зразковий в розумінні глибокої партійності і високої культури організації управлінської праці. В ЦКК — РСІ, цьому особливому органі, вождь революції запропонував провести «злиття найавторитетнішої партійної верхівки з «рядовим» наркоматом»⁶, щоб останній мав «стратегічно вироблені норми роботи», прийнятні в інших відомствах, визначити, що можуть зробити працівники радянських установ різних галузей народного господарства за тиждень тощо. В. І. Ленін писав: «Я думаю, що найкраще висловлю свою думку, якщо порівняю мій план з установами академічного типу». Він вважав, що «до розряду їх (співробітників РСІ.— Ф. С.) робіт належатимуть заняття теорією, тобто теорією організації тієї роботи, якій вони мають намір себе присвятити, і практичні заняття під керівництвом або старих товаришів, або викладачів вищих інститутів організації праці»⁷.

XII з'їзд РКП(б) прийняв пропозицію В. І. Леніна про об'єднання ЦКК з РСІ та зосередження в руках нового органу розробки питань наукової організації управління. В постанові Раднаркому СРСР від 6 вересня 1923 р. говорилося: «Створити при колегії НК РСІ під головуванням наркома РСІ СРСР, а в союзних республіках — наркомів союзних республік як дорадчий плановий орган постійно діючі Ради наукової організації праці, виробництва та управління»⁸. До них ввійшли представники ЦКК — НК РСІ, ВЦРПС, ЦК профспілки, Держплану, ЦСУ, ВРНГ, НКФ, ряду інших наркоматів, деяких підприємств та інститутів. Організаційне оформлення Рад НОП було завершено в жовтні 1923 р. 11 липня 1924 р. при них створено бюро стандартизації, а 11 грудня 1924 р. — бюро організаційного будівництва (оргбуд), які мали допомагати вдосконалювати апарат установ і підприємств, раціоналізувати управління, діловодство та звітність. Згодом такі ж органи створювалися на місцях. У другій половині серпня 1923 р. розпочалася реорганізація апарату наркомату РСІ УРСР. «Завданням відділу щодо поліпшення держапарату, зазначалося на Політбюро ЦК КП(б)У 13 липня 1923 р., є вироблення раціональних прийомів трудових процесів та прийомів роботи апаратів державних, адміністративних, господарських і громадських установ, визначення раціональної структури держапарату, вироблення раціональних методів адміністрування, встановлення в радустановах

⁴ «Коммунист», 15 грудня 1921 р.

⁵ Научная организация техники управления. Сборник статей, М., 1923, стор. 41.

⁶ В. І. Л е н і н. Твори, т. 33, стор. 443.

⁷ Т а м ж е, стор. 435.

⁸ Научная организация труда и управления, М., 1966, стор. 39.

більш досконалих форм діловодства й звітності, калькуляції, балансів і т. д.»⁹

У листопаді 1923 р. при НК РСІ УРСР створено відділ поліпшення держапарату (Держапарат) з підвідділами праці і виробництва, бухгалтерії і звітності, техніки управління. Його співробітники мали розробляти і втілювати в життя наукові системи організації виробництва, заходи щодо раціоналізації діловодства, управління та ведення канцелярських справ у господарських органах, організовувати дослідні станції, а також перевіряти діяльність інститутів, які вирішували проблеми наукової організації праці, виробництва та управлінської техніки¹⁰.

Для спрощення та здешевлення державного апарату в серпні—листопаді 1923 р. комісія наркомату РСІ УРСР обстежила деякі центральні, губернські, повітові, волосні та сільські радянські установи у Катеринославській, Київській, Донецькій та Одеській губерніях. На підставі зібраних матеріалів вона дійшла висновку, що необхідно приділяти більше уваги волвиконкомам та сільським Радам — центрам роботи на селі: уточнити їх компетенції, виділити самостійний волосний бюджет, зміцнити волосні земельні комісії, переглянути виборчий закон з тим, щоб дрібні сільради склалися не менш ніж з трьох депутатів, зобов'язати ці органи вести акти громадянського стану, видавати та завірювати посвідчення¹¹.

Ширшому впровадженню наукової організації праці у діяльності державного апарату сприяла II Всеросійська конференція з питань НОП, яка відбулася 10—16 березня 1924 р. у Москві. Вона рекомендувала органам НК РСУ вдосконалювати структуру установ, канцелярську працю тощо¹².

9 квітня 1924 р. Колегія НК РСІ УРСР ухвалила постанову про створення Ради наукової організації праці при НК РСІ УРСР для вивчення і систематизації досягнень науки і практики в галузі піднесення продуктивності праці, розробки методик і застосування принципів НОП у державному будівництві, координації діяльності відповідних установ¹³.

На Україні перші губернські Ради НОП виникли в листопаді—грудні 1923 р. у Києві, Одесі, Катеринославі. Навколо них групувався актив ентузіастів НОП. Ці дорадчі органи виконували певну роботу щодо раціоналізації державного апарату. Наприклад, Одеська Рада перевірила діяльність губернського комунального відділу. Вивчався стан діловодства, бухгалтерський облік, листування, прийом орендної плати, причини утворення черг, розгляд скарг тощо. Водночас впроваджувалися наукові методи праці. В результаті цього було значно прискорено прийом плати від орендарів та розрахунки з ними. Апарат відділу скорочено на 57%, процес діловодства прискорено в 16 разів, щомісячна економія становила 2,5 тис. крб.¹⁴ Після вивчення структури губернських відділів Донецька губерньська РСІ запропонувала об'єднати господарські та фінансові частини губземуправління, губвно, губвідділу охорони здоров'я, що дало значну економію коштів¹⁵.

У 1923—1925 рр. органи РСІ допомагали впорядкувати діловодство. Так, було встановлено, що в райвиконкомах велося багато зай-

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145а, од. зб. 21, арк. 97.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 2, спр. 305, арк. 19, 35, 47.

¹¹ «Коммунист», 13 листопада 1923 р.

¹² Материалы Второй всероссийской конференции по научной организации труда, М., 1965, стор. 57.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 2, спр. 374, арк. 2; спр. 6, арк. 58.

¹⁴ «Коммунист», 11 січня 1924 р.

¹⁵ НОТ в СССР. Справочник, М., 1924, стор. 244—295, 326.

вих записів, наприклад, зміст різних протоколів переписувався у книги і т. д.¹⁶ Розроблена НК РСІ УРСР інструкція для низового апарату щодо ведення діловодства дала змогу 1926 р. зменшити кількість документів на 30%, а штати співробітників наполовину¹⁷.

Крім загальної інструкції, для окремих діловодств (адміністративного, податкового, земельного, комунального та ін.) було вироблено спеціальні. У 1923—1925 рр. розроблено комплекс заходів для спрощення канцелярської роботи, зокрема журнально-книжкову систему реєстрації паперів замінено картковою. 1925 р. на нову систему переведено діловодство ВРНГ УРСР і наркоматів: РСІ, зовнішньої торгівлі, охорони здоров'я, праці, юстиції, землеробства та ін. В результаті цього лише у ВРНГ УРСР штат діловодів скоротився на 4,5%, а навантаження на кожного працівника збільшилося на 18%, у наркоматах державної і зовнішньої торгівлі щоденна норма на 1 співробітника зросла з 9,5 до 13 паперів, наркоматі юстиції — на 25%, наркоматі охорони здоров'я — на 11% тощо¹⁸.

Важливе значення мало налагодження в державних установах обліку й звітності, форми яких часто були громіздкими¹⁹.

З весни 1924 р. НК РСІ почав поліпшувати структуру державного апарату, звернувши основну увагу на центральні установи УРСР, зокрема на постійні комісії Раднаркому і ВУЦВК. До квітня 1924 р. було складено проекти постанов РНК і ВУЦВК про розформування деяких комісій, існування яких було визнано недоцільним²⁰.

Всебічно вивчивши закордонний досвід і наукові системи формування структури державного апарату, НК РСІ дійшов висновку вважати ідеальною пропорцією наявність одного обслуговуючого працівника на трьох оперативних. Обслуговуючий персонал, що становив на той час 50—60%, не повинен перевищувати 33% загального штату службовців. Однак до кінця відбудовного періоду процес поліпшення структури радянських установ ще не був завершений, на що наголошувалося в звіті ЦКК ІХ з'їзду КП(б)У²¹.

НК РСІ вживав заходів і щодо скорочення штатної номенклатури керівного складу установ. Він виробив тверду номенклатуру посад, встановивши для всіх відомств і установ однотипні назви²². Внаслідок цього тільки у наркоматах фінансів і торгівлі було ліквідовано 230 структурних підрозділів та 188 відповідальних посад²³.

Діяльність створених за ініціативою В. І. Леніна органів ЦКК—НК РСІ щодо раціоналізації державного апарату дала позитивні наслідки. Поліпшилась його структура, були ліквідовані паралелізм, зайві ланки, уточнені функції кожного працівника, налагоджено діловодство, облік, звітність, контроль за виконанням рішень партії та уряду, директив керівних органів, налагоджувалися тісні зв'язки з трудящими. Все це сприяло підвищенню ролі державного апарату в господарському і культурному будівництві, у зміцненні диктатури пролетаріату.

¹⁶ «Производство, труд, управление», 1925, № 6 (8), стор. 35—36.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 374, оп. 1, спр. 301, арк. 145.

¹⁸ «Производство, труд, управление», 1925, № 3 (5), стор. 78—79.

¹⁹ Д. Лебедь. Рабкрин и перестройка советского аппарата, Харьков, 1925, стор. 19.

²⁰ «Вестник РКЦИ УССР», 1924, № 1, стор. 52.

²¹ «Коммунист», 12 грудня 1925 р.

²² «Техника управления», 1925, № 1, стор. 23—24.

²³ Пятнадцатый съезд ВКП(б). Стенографический отчет, т. 1, М., 1961, стор. 451.

О. І. УТКІН

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ М. П. БАЛЛІНА

В історії соціального руху значну роль зіграв відомий український громадський діяч, публіцист-демократ 60—70-х років XIX ст. М. П. Баллін.

Микола Петрович Баллін (1829—1904 рр.) початкову освіту здобув дома, в талановитого педагога, перекладача Ірїнарха Івановича Введенського¹, який прагнув прищепити своїм учням прогресивні погляди. З дитячих років Баллін особливо цікавився російською, античною та західноєвропейською літературою². Згодом він вступив до Петербурзького училища права, де проявив великий інтерес до вивчення суспільних наук.

Значний вплив на формування його світогляду справили лекції з політекономії В. І. Уткіна, в яких викладались основні положення утопічного соціалізму. «Курс політичної економії був для мене дуже цікавий. Він виявляв нові ідеї, але я не міг орієнтуватися. Справжнього учителя в мене ще не було. Я знайшов його потім в особі Чернишевського»,— згадував М. П. Баллін в своїх мемуарах³. В училищі Баллін ознайомився з працями соціалістів-утопістів Кабе, Дезамі, Луї Блана, Сен-Сїмона, Фур'є, Оуена.

Значний вплив на формування суспільних поглядів молоді, в тому числі й Балліна, мали революційні події 1848 р. в Європі.

На формування поглядів молодого Балліна також вплинули члени гуртка Петрашевського, колишні випускники училища права Н. Барановський та В. Головінський. Баллін часто зустрічався з Ф. Достоевським, М. Філіпповим та іншими прогресивними інтелігентами⁴.

Закінчивши училище 1849 р., Баллін став служити у карному департаменті Сенату. Після смерті батька відмовився від спадщини. «Я був повністю соціаліст, бо визнавав, що в принципі не маю права на спадщину і зрікся її з задоволенням»,— писав він⁵.

Незабаром Баллін переїхав до Симбірська, де організував літературний гурток, члени якого на вечорах читали й обговорювали твори Гете, Байрона, Міцкевича, захоплювались Герценом, переписували заборонену літературу і пересилали її своїм знайомим. Тут же Баллін познайомився з відомими літераторами П. Анненковим, М. Огарьовим, професором політекономії К. Бабстом⁶.

Після короткого перебування в Петербурзі Микола Петрович 1855 р. переїхав до Катеринослава, де став активним громадським діячем. За його ініціативою в місті розгорнув діяльність гурток самовдосконалення, члени якого збиралися по суботах і обговорювали реферати з літератури, мистецтва, науки, політики⁷. Пізніше гурток одержав назву «Піквіцького клубу», листувався з демократичними гуртками Києва і Харкова. Одним з правил «півківів» було — критика зла. Це виявлялось у їхніх друкованих творах, зокрема у «Записках скупого», що з'явилися на сторінках журналу «Отечественные записки». Член клубу В. Єлагін вміщував свої твори в журналах «Русское слово», «Современник». Критичні

¹ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, І—20778, Н. П. Баллін. 50 лет моей жизни, т. I, стор. 5; Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. I, М., 1939, стор. 362.

² ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, І—20778, Н. П. Баллін. 50 лет моей жизни, т. I, стор. 8.

³ Там же, стор. 17.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 30.

⁶ Там же, стор. 31, 51.

⁷ Там же, стор. 63, 74.

замітки М. П. Балліна часто друкувалися в «Московских ведомостях», «Колоколе» О. І. Герцена. Царські жандарми звинувачували М. П. Балліна в поширенні викривальної антикріпосницької літератури. Згадуючи про діяльність «п'іквіків», М. Баллін писав: «Ми не були дурниками-ідеалістами, збожеволілими на моралі. Ми багато крові у декого попусували. Без втрат революцію зробити неможливо...»⁸

Критика кріпацтва, чиновників і поміщиків влучно була по місцевій аристократії. Дії клубу непокоїли останню. В ІІІ відділення сипались доноси, що в Катеринославській губернії з'явились пропагандисти, які їздять по селах і підбурюють селян на повстання проти поміщиків⁹. «П'іквіки» хотіли організувати журнал «Новороссийская летопись», але правлячі кола на чолі з губернатором не дозволили.

Після того, як стало відомо про листування Балліна з Харківським таємним студентським товариством, губернатор встановив за ним таємний нагляд¹⁰. Проте Баллін не припинив своєї діяльності; заснував у Катеринославі громадську бібліотеку, а переїхавши до Костроми, організував літературний гурток, виступив ініціатором у створенні громадської бібліотеки і приватного університету. Бібліотека була відкрита, а проект університету залишився нездійсненим¹¹.

Соціальні погляди Балліна формувалися в період перебування його в Харкові, куди він був переведений за клопотанням художника Айвазовського в 1861 р. Там він організував «Клуб чесних і благородних людей»¹², члени якого вважали своїм духовним батьком Чернишевського. В клубі діяли гуртки: поширення книг і організації недільних шкіл, політичний, літературний, естетики Чернишевського. Члени клубу стали «хороші люди» — демократично настроєні викладачі й професори Харківського університету, а також колишні члени харківсько-київського таємного товариства: І. Оптовцев, О. Лебедев, А. Шимков, Л. Зеленський. М. Баллін згадував, що в ті роки вів жваве листування з «хорошими людьми», ототожнюючи це поняття з борцями проти самодержавства і кріпосництва¹³, підтримував зв'язки з організатором «Землі і волі» О. О. Слєпцовим, що приїздив до Харкова для пропаганди своїх поглядів. Баллін брав активну участь в організації і роботі недільних шкіл. За допомогою місцевої інтелігенції відкрив своє видавництво. На свої кошти відкрив книгарню. З метою вивчення книжкової справи поїхав до Петербурга, де познайомився з Чернишевським, Салтиковим-Щедріним, Помяловським, Костомаровим, братами Серно-Соловйовичами. Глибоке і яскраве враження справили на нього бесіди з Чернишевським про соціальні проблеми, літературу та її роль у суспільстві¹⁴. Підтримуючи тісні зв'язки з Чернишевським, Римаренком, М. Серно-Соловйовичем М. Баллін знав про існування цього таємного товариства, допомагав йому матеріально¹⁵. Маючи тісні зв'язки з його керівниками, добре

⁸ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, І—20778, Н. П. Балліна. 50 лет моей жизни, т. I, стор. 33.

⁹ Г. Новополни. Эпигоны петрашевцев.— «Пути революции», 1926, № 5—6, стор. 46.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 екс. 1862, спр. 230, ч. 24, арк. 115; 1860, спр. 26, ч. 1, арк. 120.

¹¹ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, І—20778, Н. П. Балліна. 50 лет моей жизни, т. II, стор. 18.

¹² Там же, стор. 31.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1 екс. 1860, спр. 26, ч. 7, арк. 48.

¹⁴ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, І—20778, Н. П. Балліна. 50 лет моей жизни, т. II, стор. 59, 62.

¹⁵ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, І—20778, Н. П. Балліна. 50 лет моей жизни, т. II, стор. 109; Р. А. Таубин. Революционер-демократ, С. С. Рымаренко.— «История СССР», 1959, № 1, стор. 140; М. Н. Слєпцова. Штурманы грядущей бури.— Звенья, т. 2, М.—Л., 1933 стор. 447.

знаючи демократичну інтелігенцію Полтави і Курська, М. Баллін міг бути посередником між товариством і українськими місцевими організаціями. Його книгарня була одним з головних легальних пунктів землевольців¹⁶.

Правлячі кола бачили в суспільно-політичній діяльності М. Балліна підриг основ самодержавства. Йому вдалося уникнути арешту влітку 1862 р. завдяки стійкості товаришів, зокрема М. Серно-Соловйовича. Після закриття властями видавництва, бібліотеки і книжкового магазину М. Баллін розгорнув енергійну роботу в товаристві письменності, почав вивчати кооперативні ідеї. 1869 р. виїхав за кордон, щоб ознайомитися з кооперативним рухом, де зустрівся з Огарьовим, Бакуніним, вів дискусії з питань революційних перетворень у Росії¹⁷. Він вважав, що майбутнє людства належить кооперативному рухові, час торжества кооперації, цього прояву солідарності, добра, любові й справедливості, у всесвітньому масштабі наближався, бо розвиток суспільства йшов до цього. Виникнення і розвиток робітничих союзів, міських і земських установ, об'єднання кустарних промислів в артілі — все це являло собою ланцюг фактів у розвитку суспільного прогресу по шляху кооперації. Різні процеси об'єднання і концентрації він називав недосконалими кооперативними установами.

Розвиток виробництва матеріальних благ Баллін пов'язував з підготовкою і вихованням кооперативних кадрів. Він гадав, що першим кроком у цій справі може бути кооперативний університет, програму якого повинна скласти міжнародна кооперативна літературна асоціація. Баллін був переконаний, що капіталісти, якщо вони розумні, самі сприятимуть обмеженню своєї влади і таким чином підготують своє зречення влади¹⁸.

Перетворення соціальних процесів у суспільстві в спланованому людиною напрямку значною мірою залежить від того, як скоро інтелігенція завоює народні маси, зробить їх «аристократами розуму»¹⁹. На думку Балліна, буржуазний лад у Росії мав скоротечний характер, тому люди повинні були виробити моральні правила самовдосконалення, що спромоглися б впливати на об'єктивні соціальні процеси²⁰.

На думку Балліна, в новому суспільстві священне право власності мусить не тільки залишитися недоторканим, але й розвиватися, що дасть змогу успішно користуватися предметами виробництва і простим робітникам і «трудівникам вищого порядку»²¹.

Знаходячи спільну мову з українськими різночинцями в розвитку письменності, організації кооперації й поширенні ідей утопічного соціалізму, Баллін не бачив у жодному з класів російського суспільства самостійних творців історії, не розумів суті класової боротьби, новий суспільний лад мріяв побудувати через кооперацію шляхом соціальної еволюції. Він намагався організувати кооперативні товариства з метою перетворення антагоністичного ладу в суспільство рівності і свободи, приділяв велику увагу пропаганді «кооперативного соціалізму». Харків-

¹⁶ И. Е. Баренбаум. Мемуары Н. П. Баллина и общественное движение в конце 50-х — начале 60-х годов XIX в.— Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг., М., 1970, стор. 319.

¹⁷ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, І—20778, Н. П. Баллин. 50 лет моей жизни, т. I, стор. 38.

¹⁸ Там же, І—20001, Н. П. Баллин. Экономические идеи Л. Н. Толстого, стор. 19.

¹⁹ Там же, І—20222, Н. П. Баллин. В редакцию «Сибирской газеты», стор. 1.

²⁰ Там же, І—20007, Н. П. Баллин. О значении развития собственности на жилища в городе Харькове, стор. 6.

²¹ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, І—20007, Н. П. Баллин. О значении развития собственности на жилища в городе Харькове, стор. 4.

ський губернатор звинувачував його в пропаганді комунізму. М. Баллін був знайомий з ученням К. Маркса і Ф. Енгельса, але не зрозумів його.

Життя показало, що кооперація — тільки один з моментів суспільного розвитку. В. І. Ленін дав критичну оцінку кооперативного соціалізму: «У мріях старих кооператорів багато фантазії. Вони смішні часто своєю фантастичністю. Але в чому полягає їх фантастичність? В тому, що люди не розуміють основного, корінного значення політичної боротьби робітничого класу за повалення панування експлуататорів»²². Володимир Ілліч критикував ідею буржуазної кооперації та її роль у планах соціалістів-утопістів, а при переході політичної влади і засобів виробництва до рук трудящих, одним із завдань побудови соціалізму ставив кооперування населення. «...Ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торговельного інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів», — писав В. І. Ленін²³.

Позитивним в ідейній спадщині Балліна можна визнати критику капіталістичного ладу та пропаганду необхідності його заміни, ідеї визволення праці від експлуатації й перетворення її в насолоду, ліквідацію різниці між розумовою і фізичною працею, між містом і селом. І хоч Баллін не зумів відповісти на корінні питання епохи, його теорія утопічного соціалізму була певним явищем в історії українського соціального руху. Його діяльність сприяла підвищенню свідомості народних мас.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 412.

²³ Там же. стор. 412—413.

А. Д. СТОЛЯР

АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ АНІМАЛІСТИЧНОГО МИСТЕЦТВА

Визначне місце серед великої, нічим невимірної культурної спадщини минулого займає мистецтво. Виконавши спочатку особливу роль у процесі становлення «людини розумної», воно і зараз є важливою

умовою розвитку людського прогресу.

Тяжким був шлях науки до відкриття пам'яток найдавнішого мистецтва. Перші малюнки людини існують уже 10—30 тис. років. Викопна людина епохи палеоліту, що займав сотні тисяч років історії, вважалася первісним «троглодитом» і незмінно характеризувалася, як твариноподібна істота, позбавлена начал соціальної свідомості й суспільної творчості. Таке вчення наперед виключало можливість існування у цієї людини мистецтва, ігноруючи зображення четвертинних, давно померлих тварин на скельних стінах печер.

Лише на початку ХХ ст. під тиском нових сенсаційних відкриттів, які вже ніяк не можна було оголосити підробкою чи пізнішими зображеннями, прибічники таких поглядів змушені були, наперекір своїм догмам, визнати факт існування «великого» (монументального чи наскельного) мистецтва верхнього палеоліту. Разом з цим у науку ввійшла одна з найбільших загадок минулого: проблема походження мистецтва, його соціальної ролі протягом усієї історії людства.

Що спонукало найдавнішу людину зображувати явища природи? Як дикун, всі думки якого, здавалося б, обмежувались турботами про їжу

і захист від холоду, в своєму невибагливому житті, сповненому постійною боротьбою за існування з суворою льодовиковою природою, залишив для майбутнього чудові зразки давнього мистецтва?

За 70 років, що пройшли з часу виникнення проблеми походження палеолітичного мистецтва, вчені, особливо палеолітознавці Франції, зробили багато значних відкриттів художніх пам'яток льодовикової доби, але, незважаючи на це, завіса над таємницею виникнення тисячорічних шедеврів, які зберегли свою естетичну цінність до наших днів, не піднялася.

Немало гіпотез — подекуди майже фантастичних — було висловлено з цього приводу. Природно, що вони не залишили суттєвого сліду в науці. Жодне з цих припущень не витримало перевірки ні з боку безперервного потоку нових фактів, ні з теоретичної точки зору. І вони, по суті, становлять лише історіографічний інтерес, характеризуючи перші кроки науки в цьому питанні, що не дали позитивних результатів.

Безпорадність у поясненні зародження мистецтва, яка гостро відчута у буржуазному мистецтвознавстві, спричинилася до панування у західній літературі «модного» твердження про те, що палеолітичне мистецтво — надісторичний феномен, породжений раптовим «осяянням», надприродне диво, яке не підлягає будь-яким законам розвитку тощо.

Зрозуміло, що для дійсно матеріалістичної науки біблейська по духу версія абсолютно недопустима. Науково-матеріалістичне пояснення проблеми походження мистецтва обов'язково передбачає розкриття всього конкретного ходу цього складного і довгого процесу на основі врахування всіх наявних фактів. Інакше кажучи, необхідне документальне моделювання поступових шаблів генезису образотворчої діяльності, починаючи з її зародкових проявів.

Аналіз археологічних джерел дає підстави твердити, що найдавніші відомі науці малюнки звірів відносяться до початку верхнього палеоліту і мають вік майже 30 тис. років. Вони — ровесники «людини розумної», і цей факт знаменний як свідчення високих теоретичних можливостей інтелекту кроманьйонців. Ці ранньоріньякські малюнки суворо підкорюються загальному правилу: обмежуються тільки зовнішнім контуром, що впевнено окреслює профіль (статично) звичайно «двоногої» фігури тварини.

Технічна простота особливо виразна у виконанні малюнків, виконаних пальцем на глині, не шкодить втіленню глибоко узагальнюючих образів, створених титанічною для примітивного розуму роботою. Це ніяк не могло бути результатом перших же спроб. Їм неминуче повинна була передувати тисячолітня практика більш простих дослідів. Отже, сама природа і рівень ранньооріньякських малюнків логічно обов'язково ведуть до передбачення зародкових форм анімалістичної творчості в культурі попередників «людини розумної» — палеоантропів (неандертальців), які жили у кінці нижнього палеоліту (приблизно 40—120 тис. років тому).

Але в літературі утвердилася думка вчених, що неандертальці не залишили ніяких слідів творчості, наслідком якої було б зображення тварин. Отже, наперекір усій історії, ранньооріньякські малюнки виникають мовби «з нічого». Однак аналіз особливих груп неандертальських пам'яток спростовує думку про те, ніби люди льодовикової епохи не створювали зображень звірів. Протягом довгих тисячоліть неандертальці віддавали багато сил прагненню створити малюнок звіра і робили це з граничною простотою і наївністю, притаманною їм найпримітивнішій свідомості. Доказом цього є відомі мустьєрські так звані ведмежі печери, відкриті вченими в багатьох країнах Європи. Класичними серед них є місцезнаходження у швейцарських Альпах (Драхенлох, Вільденманнліс-

лох). Знайдені такі печери й на Україні під Одесою. Ведмежі печери мали особливе призначення. Багато поколінь неандертальців після кожного успішного полювання приносили сюди голову і кінцівки вбитого ведмедя — великого і небезпечного хижака тієї пори. Такі природні символи спеціально виставляли і зберігали тут, інколи споруджуючи для цього спеціальні конструкції з каменю («кам'яні скриньки» тощо).

В подібних печерах протягом століть зібрались величезні нагромодження кісток печерного ведмедя, що і зараз вражають нашу увагу.

Символічний зміст мустьєрських печер зараз уже остаточно підтверджений новими переконливими і точно зафіксованими відкриттями (печера Регурду у Франції). Отже, їх з повним правом можна назвати своєрідними виставками, на яких представлена найпростіша образотворча діяльність найдавнішими первісними «музеями».

Ведмежі печери мають особливе значення, бо вони дають поняття про найпростіші способи зображення звіра, якими користувались неандертальці. Вбитий печерний ведмідь позначався примітивним малюнком його голови і кінцівок. Можна стверджувати, спираючись на деякі факти (череп зубра на Ільській стоянці на Кубані та ін.), що аналогічним способом «натурально» зображувалися й інші великі звірі, що були основними об'єктами мустьєрського полювання. Ці зображення зроблені просто неба; оскільки «звірі» не були печерними, зрозуміло, піддавались дуже сильному руйнуванню і дійшли до нас у надзвичайно фрагментарному вигляді. Неандертальські «звірині виставки» — виключно новий, важливий бік первісної культури. З повним правом ці постійні «творчі» спроби людей льодовикового періоду можна назвати найпростішою образотворчою діяльністю, або, що ще точніше, натуральною образотворчою працею, яка зародилася в лоні самого полювання і ніби продовжувала його в уяві. Історичне значення цієї форми творчої діяльності навіть важко переоцінити. Воно полягає в тому, що натуральна образотворча праця, яка, безумовно, ще не була мистецтвом, але стала його попередником, створила могутній, плідний ґрунт, завдяки якому й змогли народитися з часом художні пам'ятки верхнього палеоліту як закономірний підсумок всього попереднього прогресу.

В міру вивчення пам'яток «натуральної творчості» неандертальців, яке лише зараз розпочате наукою, доводиться переконуватися в тому, що в мустьєрську епоху «натуральне мистецтво» мало вже досить розвинутий характер. Коріння цієї творчості йде до більш давнього минулого — до верхнього (печери Лазаре у Франції і Кударо I на Кавказі) і, навіть, до нижнього ашелья (стійбище Торральба і Амброня в Іспанії), сягаючи давнини приблизно 200 тис. років.

Образотворча діяльність неандертальців, нерозривно зв'язана з самим процесом тривалої праці, висловлювала їх спільні думки й почуття, водночас служила найважливішим засобом інтелектуального прогресу. Це відтворення образу дикої тварини, яке «називається натуральним макетом», підтверджується такими пам'ятками:

1. Печера Базау (Північна Італія). Знайдений тут глибинний зал розташований на відстані 400 м від входу, дав специфічний неандертальський комплекс виняткової цілості. У залі розташований сталагміт нечіткої зооморфної форми. До нього були спрямовані залишені на глиняній долівці сліди ніг неандертальців. На стінці печери, за фігурним сталагмітом, були знайдені сліди ліпних глиняних кульок, діаметром від 3 до 7 см. Ці кульки метали мисливці у напрямку до стіни. Крім того, у різних кінцях залу зустрічались кістки печерного ведмедя.

Усі особливості цієї пам'ятки приводять до єдиної думки: природна форма сталагміта приблизно подібна до тулуба тварини, верхня його

частина увінчувалася головою ведмедя. У таку ціль неандертальці метали глиняні кульки, що умовно заміняли камінь під час мисливських ігрищ.

2. Печера Пеш-Мерль (Франція) відкрита у 1920 р. На відстані понад півкілометра від входу до одного з важкодоступних і давніх залів поруч із сховищами кісток були відкриті глиняні горбики, виліплені руками людини початку верхнього палеоліту, на кожному з яких лежав череп ведмедя. Такий витвір хоча і грубо, а все ж нагадував форму тіла тварини.

Отже, і в цьому випадку конструкція базувалася на поєднанні «мертвого» фігурного об'єму з натуральною головою звіра. Але творчий прогрес у Пеш-Мерлі позначається тим, що тут уже використовується не дане природою будь-яке каміння, а предмет потрібної форми, створений руками людини.

3. Печера Монтеспан (Франція). У 1923 р. спелеолог Н. де Кастере на відстані понад кілометр від входу відкрив глибинну галерею, що зараз носить його ім'я. Тут знаходився цілий музей ліпних витворів, центральне місце серед яких займав нині всевітньо відомий «монтеспанський ведмідь» — велика болванка, яка передавала форму тіла ведмежати майже в натуральну величину і не мала глиняної голови. На долівці поруч лежав череп, що, без сумніву, в минулому приєднувався до тулуба. Крім того, на поверхні глиняного тіла збереглися сліди від шкіри; в неї була одягнена вся фігура тварини.

Відновлення первісного вигляду монтеспанського ведмедя не викликало ніяких труднощів навіть під час його відкриття. Це був макет чи манекен тварини, що складався з ліпної глиняної основи і одягався у звірячу шкіру, а завершувався справжньою головою тварини.

Набагато складніше питання про вік цього визначного людського витвору. В науці зразу ж затвердилася безпідставна думка про належність монтеспанського ведмедя до кінця верхнього палеоліту (тобто, до мадлену). Аналіз усієї галереї Кастере та ряду інших фактів приводить до зовсім іншого висновку, а саме: цей витвір стосується до початкових фаз оріньяка, а може, навіть, до того рубежу, який відділяє нижній палеоліт від верхнього. Таке визначення віку знахідки переконливо доводиться відкриттям біля Базау, яке дозволяє схематично уявити весь цикл розвитку натурального макета — від використання, як основи, природного об'єму (Базау) до досить майстерного моделювання з глини.

Натуральна образотворча діяльність, що виникла в надрах нижнього палеоліту, в етнографічних культурах дожила до наших днів. Те ж стосується й перехідної форми «натурального макета», що ніби утворює місточок між давнім минулим і сучасним. Такі макети існували протягом усього палеоліту і наступних первісних культур аж до сучасності.

Протягом століть макети виконувались сотні разів. При цьому глиняна основа ставала більш точною і виразною. Одночасно пробуджувалась фантазія, народжувалась здібність мислити. Всі ці процеси привели до того, що відпала потреба одягати в шкіру глиняний тулуб тварини. Макети перетворювалися в статуї.

Спочатку така скульптура, напевно, зображувала дику тварину в розмірах, близьких до натуральних. Проте незабаром на основі постійного збагачення фантазії з'явилися «малі» форми об'ємної творчості.

У той час, коли з'явилися перші «малі» форми або статуетки звірів, продовжувала існувати і велика глиняна скульптура. Масивні фігури з сирої глини дуже швидко руйнувались під дією атмосферних явищ і своєї власної ваги. Тому доцільно було будувати скульптури поблизу скелі, яка б могла дати їм добру підтримку. Одночасно звільнилася площа перед глиняним звірем, що дозволяло групі верхньопалеолітичних «відвідувачів» вільніше виконувати всі обряди.

Скульптура з опорою на поверхню скельної стіни в свою чергу відкрила технічну можливість сплющення фігури. Таким чином, повнооб'ємна статуя ніби січеться впродовж, внаслідок чого вона стає з часом барельєфною. А пізніше, внаслідок сплющення барельєфу зображувальним засобом стає контур. Так з'явилися ранньооріньякські малюнки, про які йшлося на початку статті. Контурні зображення — не диво і не феномен, а переконливий доказ того, як час і праця долали перешкоди, які б, здавалося, були зовсім недоступними для примітивного розуму.

З винайденням площинного малюнка головні труднощі залишились позаду. Незабаром малюнок був перенесений з глиняного полотна на камінь і кістку. Графічне зображення втратило свій схематизм, пожвавішало. Все це свідчило про те, що мистецтво увійшло в життя людини. А потім, через декілька тисячоліть, з'явилися і багатокольорова фреска на скелі і перші спроби композиції. Мистецтво палеоліту досягло свого zenіту, збагативши культуру світу вічно живими шедеврами.

Отже, археологічні джерела дозволяють відзначити такі основні ступені генезису палеолітичної образотворчої діяльності:

Період натуральної творчості

Епізодичне експонування символічних частин звіра (ашель).

Створення особливих сховищ натуральних символів звіра певного виду (мустьє).

Найпростіша форма «натурального макета» (використання природної фігурної основи) (перехід до верхнього палеоліту).

Натуральний макет з обробленою глиняною основою (початок верхнього палеоліту).

Період глиняної творчості

Повнооб'ємна узагальнена глиняна скульптура (початок верхнього палеоліту).

Глиняний барельєф (початок верхнього палеоліту).

Ранньооріньякський малюнок на глиняному полотні (ранній оріньяк).

Розглянуті вище матеріали розбивають вщент всю ілюзорність і неспроможність тверджень про раптову появу верхньопалеолітичного мистецтва, до перших пам'яток якого вів шлях постійних образотворчо-трудових зусиль, тривалістю понад 150 тис. років.

Повертаючись до надрукованого

СТАВЛЕННЯ КИЇВСЬКИХ КНЯЗІВ ДО ДРЕВЛЯНСЬКОЇ ЗЕМЛІ В 946—988 рр.

В дореволюційній і сучасній історичній радянській літературі недостатньо уваги приділялося вивченню політики київських князів щодо окремих руських земель. В цьому аспекті заслуговує на увагу стаття А. М. Членова¹.

Київська держава за часів Ігоря, Ольги і Святослава фактично представляла собою штучно об'єднані окремі феодальні землі древлян, полян, сіверян, кривичів, та ін., кожна з яких до певної міри зберігала свою автономію, мала свого князя, що в своїй діяльності спирався на феодальну знать. І місцеві князі, і феодальна знать здебільшого виростили з родоплемінної знаті цих же племен. В результаті утворення Київської Русі місцеві князі та феодальна знать перетворились у васалів київських князів. Про це яскраво свідчить договір Олега з греками, за яким візантійці зобов'язувалися платити данину на руські міста Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов, Любеч «... и на прочаа города по тем бо городам сидяху велиции князи под Олгом суще»². Ця ж думка звучить і в остаточному варіанті договору, вміщеному в літописі від 912 р. Тут йде мова про те, що послі Русі прибули до Візантії від Олега, великого князя руського і від усіх «...иже суть под рукою его светлых и великих князь и его великих боярь...»³.

Хто ж вони, ці світлі князі й бояри, що були «під рукою Олега», тобто його васалами? Без сумніву — це місцеві князі древлян, сіверян, кривичів та інших. Цілком зрозуміло, що «світлі князі та бояри», потрапивши під владу київських князів, прагнули до незалежності. Це підтверджують перш за все взаємини Києва з древлянською знаттю в X ст.

Боротьба між полянами й древлянами за першість велася й раніше, про що свідчить автор «Повести временных лет» у недатованій частині свого твору: «...древляни живяху зверинским образом, живуще скотски, убиваху друг друга, ядыху вся нечисто и браке у них не бываше...»⁴. Таке ставлення до древлян з боку літописця пояснюється давньою боротьбою між знаттю Полянської й Древлянської земель. Не випадково він з прикрістю говорить, що після смерті Кия та його братів поляни були ущемлені древлянами й іншими племенами⁵. Якби давня ворожнеча між сусідніми землями вже припинилась і забулась, навряд чи так писав би автор «Повести временных лет», тим більше, що він був переконаним прихильником єдності Руської землі. Отже зрозуміло, що і в часи літописця /початок XII ст./ древляни прагнули до відокремлення від Київської землі. Про це свідчить розповідь про повстання древлян у 945 р. і більш ранні розповіді літопису про те, що саме древляни 913 р. не визнали Ігоря своїм князем. Той придушив їх повстання 914 р. і наклав на них більшу данину⁶. Проте Ігор залишив місцевих князів своїми васалами. Саме вони та їх бояри були носіями сепаратистських ідей того часу.

Але не тільки прагнення до відокремлення помітне в поведінці древлянської знаті. Вона хотіла підкорити своїй владі й Київ. Це була боротьба за першість серед руських земель, про що й повідомляє літописець у розповіді про помсту Ольги: «Реша же древляне се князя убихом русского, поимем жену его Вольгу за князь свой Мал и Святослава и створим ему якоже хоцем и прислаша древляне лучшие

¹ «УІЖ», 1970, № 9, стор. 102—105; № 10, стор. 110—113; № 11, стор. 108—114.

² Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), М., 1962, т. 1, ствп. 31.

³ Там же, ствп. 33.

⁴ Там же, ствп. 13.

⁵ Там же, ствп. 16—17.

⁶ Там же, ствп. 42.

мужи числом 20 в людья к Ользе»⁷. Отже дані слова старовинної легенди, записаної літописцем, передають обстановку тієї напруженої боротьби, що точилася тривалий час між древлянськими та полянськими феодалами за першість, а пізніше — за незалежність Древлянської землі від Києва.

Зрозуміло, що київські князі не бажали переходу керівної ролі Києва до древлянської знаті. Не могли вони погодитись на утворення сусідньої могутньої держави, здатної загрозувати їхній владі. Саме цим і визначилася політика Ольги та Святослава щодо древлянської знаті після повстання 945 р.

Основною ідеєю статті А. М. Членова⁸ є думка про те, що Малуша, мати Володимира, була дочкою древлянського князя Мала і законною дружиною князя Святослава. Ольга ніби свідомо, для примирення древлянської знаті з Києвом, погодилась на цей шлюб. Саме цей крок Ольги, на думку автора, й примирив древлянських та київських князів, зробив древлян вірними союзниками Києва. Якби так було, то це справді мало б велике значення для зміцнення Київської держави. Але ж Ольга та її син Святослав щодо Древлянської землі дотримувались іншої політики — придушення силою зброї. Про це й свідчать літописи.

З певними застереженнями й сумнівами можна приєднатися до думки автора названої статті, що Малк Любечанин і Мал Древлянський — одна й та ж особа, хоча прямих доказів у джерелах про це не знайдено. Але ж ніяк не можна погодитися з тим, що Малуша була законною жінкою князя Святослава. Якщо це так, то чому всі літописи однак називають її ключницею Ольги, а Володимира, устами Рогніди, — «робичичем»? Не можна погодитися і з тим, що Добриня належав до вищої аристократичної знаті князя Святослава ще до 970 р.⁹ За всіма відомими літописами Добриня став регентом при малолітньому Володимирі лише 970 р., і тільки тому, що був його дядьком по матері. Саме щоб зайняти пристойніше місце серед київської знаті, Добриня і порадив новгородцям запросити князем Володимира. Загалом піднесення ролі Добрині до рангу регента Володимира, а пізніше — новгородського посадника могло статися тільки після смерті Ольги, яка перетворила знатних древлянських мужів у своїх холопів. Це й було для них покаранням за участь у повстанні 945 р.

Серед цих, колись знатних древлян, мабуть, і значились Малуша та її брат Добриня, можливо, вони й були дітьми древлянського князя Мала, а пізніше, потрапивши в полон до військ Ольги, стали холопами, а їх батько — в'язнем Любецької фортеці. Принаймні, про холопський стан Малуші та Добрині свідчать як літописи, так і билини. Сам же А. М. Членов наводить уривок однієї з них:

Да три года жил Добринюшка холопом,
Да три года жил Добринюшка придверетничком,
Да три года жил Добринюшка ключничком,
По три года Добринюшка стольничал,
По три года Добринюшка приворотничал,
По три года Добринюшка чашничал,
На десятое лето стал конём владеть¹⁰.

З даного уривка випливає, ніби Добриня не 10, а 18 років займав холопські посади при князівському дворі і лише після цього став дружинником. Якщо Добриня, син Мала Древлянського, в результаті повстання став холопом (що цілком можливо), коли додати до 946 ще 18 років перебування Добрині в холопстві, то виходить, що він став дружинником лише 964 р. Цілком вірогідно, бо саме тоді Святослав уже змужнів і готувався до активної зовнішньополітичної діяльності, у зв'язку з чим почав збирати військо для своїх майбутніх походів¹¹. Ситуація для переходу з холопів у стан дружинників для Добрині виникла дуже сприятлива: по-перше, потрібно багато воїнів, по-друге, Святослав знав його як брата Малуші. Отже, напевно чи міг Добриня стати дружинником у 955 р., як про це пише А. М. Членов¹². Ольга в той час не вела активної зовнішньої політики і не потребувала великого війська. Вона цілком обходилась тими дружинами, що в неї були, і масового поповнення армії після придушення повстання древлян не робила. Літописи про це принаймні не повідомляють. Інших сприятливих обставин для переходу в дружинники у Добрині також не було, бо Ольга не давала волі своїм холопам, тим більше з числа древлянської знаті.

Які ж літописи має на увазі А. М. Членов, коли говорить про десятирічне рабство Добрині й Малуші? В усіх відомих літописах їх імена вперше згадуються лише під 970 роком у зв'язку з розподілом Святославом земель між своїми синами та сепаратськими вимогами новгородців¹³.

⁷ ПСРЛ, т. 1, ствп. 55.

⁸ «УІЖ», 1970 р., № 9, стор. 102—105; № 10, стор. 110—113; № 11, стор. 108—114.

⁹ «УІЖ», 1970 р., № 9 стор. 103.

¹⁰ «УІЖ», 1970, № 11, стор. 110.

¹¹ ПСРЛ, т. 1, ствп. 64.

¹² «УІЖ», № 11, стор. 110.

¹³ ПСРЛ, т. 1, ствп. 69; т. 2, ствп. 57; т. 9, ствп. 35.

Маловірогідною є думка про підвищення ролі Добрині в Києві до початку походів Святослава ще й тому, що Ольга дуже пильно стежила за поведінкою колишньої древлянської знаті і не робила їй жодних поступок. Про це яскраво свідчить повідомлення Ніконовського літопису про ставлення Ольги до Малуші. Під 970 роком розповідається про те, як Ольга, дізнавшись, що Малуша вагітна від Святослава, вислала її до Будятина, де й народився Володимир. Пізніше, вмираючи, Ольга це село заповідала церкві¹⁴. Таке повідомлення літописців ще раз спростовує гіпотезу А. М. Членова, ніби Малуша була законною, офіційною дружиною Святослава, а не однією з його наложниць.

З вищесказаного видно, що Ольга не робила жодних спроб до примирення з древлянською знаттю, і потреби в цьому в неї не було. Перемігши древлянську феодальну знать, вона підірвала її сили і та не могла вже загрожувати пануванню київських князів на цій землі. Київський уряд надалі тільки стежив, щоб древлянські феодали знову не зміцнились.

Цікаво, що 970 р. Святослав, збираючись у свій другий похід на Візантію, віддав Древлянську землю Олегу, щоб той міг захищати Київ і, в разі потреби, прийти на допомогу Ярополку. Цим самим, як правильно зазначив В. Й. Довженко, Святослав розпочав реформу по заміненню місцевих князів своїми синами, прямими ставлениками київського престолу, людьми, тісно зв'язаними з київським князем не тільки кровними, але й політичними зв'язками¹⁵. Цю реформу завершив Володимир у 988 р.¹⁶ Замінюючи васалів своїми синами, Святослав і Володимир намагалися подолати місцевий сепаратизм. Очевидно, бажання окремих земель відокремитись від Києва вони пов'язували тільки з намаганням місцевих князів здобути собі незалежність і не розуміли інших причин: надзвичайно слабкі економічні зв'язки між районами країни та цілковиту економічну самостійність кожного такого району зокрема. Саме тому прагнення Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого та інших припинити феодальні міжусобиці розбились об економічні й залежні від них політичні інтереси феодалів. Той же факт, що Святослав виділив Древлянську землю Олегу, а не Володимирі, ще раз підкреслює, що київський князь не збирався робити будь-які поступки недобитій Ольгою древлянській знаті.

А. М. Членов у своїй статті намагається довести, ніби Володимир був «законним» сином Святослава, тобто правомочним його спадкоємцем, а не сином холопки, який за традицією не міг претендувати на спадщину батька. Це твердження знов-таки не відповідає джерелам. У відомих літописах, що розповідають про ці події, розходжень немає, всі вони свідчать, що Святослав перед своїм останнім походом на Візантію, в 970 р., віддав Ярополку Київ і решту земель, за винятком Древлянської, яку одержав Олег. Відповідно до попереднього заповіту Володимирі окремого володіння взагалі не виділялось¹⁷. Це й свідчить про те, що Володимир, як син холопки, не мав права претендувати на спадщину батька.

Як же тоді Володимир став князем Новгородом, а пізніше Києва? Як уже говорилося вище, відповідно до Ніконовського літопису, Володимир народився в с. Будятине, приблизно, 960 р. Виховувався при князівському дворі в Києві. Про це свідчать літописці, які, розповідаючи про напад печенігів на Київ у 968 р., повідомляють, що Ольга із своїми внуками Ярополком, Олегом та Володимиром опинилася в оточеному ворогами місті¹⁸.

За язичеськими традиціями Володимир, син холопки, міг і не виховуватись при дворі свого батька. Але ж Ольга, прийнявши християнство, доводила його перевагу над язичеством, як це видно з Ніконовського літопису¹⁹, а тому не могла допустити, щоб її онук залишився без відповідного виховання. Саме тому Володимир і жив при князівському дворі. Та незважаючи на це, він був сином холопки і не міг претендувати на спадщину батька.

На допомогу прийшли новгородські феодали, які добивались автономії в рамках Київської держави і прагнули підвищити свою роль у політичному житті Русі. За розповіддю літописців 970 р. посланці Новгородом заявили Святославу, що коли він не дасть їм князя, вони самі собі знайдуть його²⁰. Святослав опинився перед дилемою: або йти на Новгород придушувати цей виступ і відкласти похід на Візантію, або погодитись на вимогу новгородців. Святослав вважав більш важливим похід на Візантію, а не на Новгород. Отже новгородці вибрали дуже вдалий момент, внаслідок чого здобули собі і князя, і певну автономію в рамках Київської держави.

¹⁴ ПСРЛ, т. 9, ствп. 35.

¹⁵ «УІЖ», 1970 р., № 12, стор. 42.

¹⁶ ПСРЛ, т. 1, ствп. 121.

¹⁷ ПСРЛ, т. 1, ствп. 69; т. 2, ствп. 57; т. 9, ствп. 35. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, М., 1950, стор. 121.

¹⁸ ПСРЛ, т. 1, ствп. 65.

¹⁹ ПСРЛ, т. 9, ствп. 35.

²⁰ ПСРЛ, т. 1, ствп. 69.

Слід зазначити також і різницю між географічним, стратегічним та політичним становищем Новгородської й Древлянської земель. Новгород містився на Півночі Русі, на великій відстані від Києва і не міг з такою силою впливати на політичне життя країни, як древлянська знать. Отже в даній ситуації для київських князів небезпечнішим був сепаратизм древлян, а не новгородців. Не можна не враховувати й тієї обставини, що Новгороду постійно загрозувала варязька агресія, і він завжди шукав допомоги на Півдні. Київські ж князі завжди підтримували Новгород як охоронця своїх інтересів на Півночі. Все це відіграло неабияку роль у задоволенні вимог новгородських феодалів.

Разом з тим, Святослав не міг вирішити питання: кого з своїх синів послати княжити в Новгород. Ярополк, як старший, цілком зрозуміло, думав замінити батька на Київському престолі і за попереднім розпорядженням Святослава, залишався в Києві замість батька. Олег уже одержав Древлянську землю і, очевидно, не хотів далеко від'їжджати від Києва, а можливо, і плекав надію захопити його престол. Як би то не було, але і Ярополк і Олег, за словами літописців, відмовились княжити в Новгороді. Тоді, за порадою Добрині, новгородці попросили собі князем Володимира, який взагалі ніякого володіння від Святослава не одержав²¹. Святослав, не бажаючи ускладнювати обстановку в країні внутрішньою боротьбою перед походом на Візантію, задовольнив вимогу. Таким чином Володимир став князем у Новгороді, а Добриня — регентом, опікуном і фактично правителем Новгородської землі.

Чому саме Добриня зайняв перше місце при Володимирі? Зрозуміло, що найбільш знатні воєначальники і феодалі пішли в похід на Візантію разом із Святославом або залишились при дворі молодого Ярополка в Києві. Навіть у древлянському оточенні Олега не бачимо жодного визначного діяча того часу. Саме у зв'язку з цим до Володимира призначили найменш знатних людей. А якщо врахувати, що він син холопки, то який представник старої знаті погодився б йому служити? Добриня ж підходив до цієї ролі ще й тому, що доводився дядьком Володимирі і, очевидно, непогано служив Святославу, коли з холопів вислужився до дружинника князя.

Після смерті Святослава його сини деякий час жили мирно. 977 р. розпочалась міжусобна війна між Ярополком і Олегом, край якої поклала смерть древлянського князя. Як видно з Ніконовського літопису, Ярополк мав великі сили, Володимир же, не підготовлений до боротьби із старшим братом, змушений був тікати в Скандинавію. Ярополк зайняв Новгород і залишив там своїх посадників²².

Саме такий результат боротьби між Ярополком і Володимиром не задовольняв новгородських феодалів, які прагнули до автономії. Бояри Новгорода мобілізували свої сили, зібрали кошти й найняли 40 тис. варягів. Спираючись на ці сили, відновили боротьбу з Ярополком і, зрештою, добились перемоги, посадивши свого ставленника на Київський престол. Отже в даному випадку вирішальну роль відіграло не юридичне право того чи іншого претендента на Київський престол, а, як правильно відзначив свого часу В. І. Сергєєвич, — сила²³.

А. М. Членов правильно вказує на причини і привід до війни між Новгородом і Полоцьком. Однак не можна погодитися з ним у тому, що Рогніда після завоювання Володимиром Полоцька стала його рабинєю²⁴. Паралель між холопкою Малушею і здобутою внаслідок військового розгрому Полоцька Рогнідою тут явно невдала. Добре відомо, що Малуша стала ключницею, тобто холопкою Ольги, а Рогніда — дружиною Володимира і народила йому чотирьох синів і двох дочок²⁵, що свідчить про непогані між ними відносини. Доказом того, що Рогніда була не рабинєю Володимира, а однією з багатьох його жінок, є також і те, що всі її сини, так само, як і сини від інших жінок, ще 988 р. одержали в своє управління окремі землі²⁶.

Отже з викладеного вище видно, що через ігнорування важливих свідчень літописів А. М. Членов допустив у своїй статті ряд суттєвих неточностей, в результаті чого політика київських князів щодо Древлянської землі, особливо знаті висвітлена ним неправильно. Київські князі Ольга, Святослав, Володимир не вдавались до будь-яких політичних маневрів, а, придушивши повстання в 946 р., надалі лише не давали знову підністись древлянським феодалам. Що така політика принесла належні результати, видно принаймні з того, що після повстання 946 р. не відомо жодного їх виступу проти влади Києва.

В. О. ДУХНІЧ

²¹ ПСРЛ, т. 1, ствп. 69.

²² ПСРЛ, т. 9, ствп. 39.

²³ В. І. Сергєєвич. Древности русского права, т. 2, Спб., 1908 г., стор. 369.

²⁴ «УІЖ», 1970 р., № 10, стор. 112.

²⁵ ПСРЛ, т. 1, ствп. 80; т. 9, ствп. 41.

²⁶ ПСРЛ, т. 1, ствп. 121.

На допомогу викладачу історії

ФАКУЛЬТАТИВНІ ЗАНЯТТЯ З ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА В ШКОЛІ

«Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей,— говорив у звітній доповіді ЦК XXIV з'їзду КПРС тов. Л. І. Брежнєв,— комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази»¹. Це накреслення партії значною мірою покликана здійснити школа, перед якою стоїть завдання забезпечити всебічний і гармонійний розвиток дітей, всемірно розвивати їх творчі можливості, здібності. Саме цій меті і служать факультативні заняття, що створюють необхідні умови для розвитку здібностей та різносторонніх інтересів учнів, більш глибокого засвоєння основ наук, вироблення потреби і вміння самостійно здобувати знання, готуватися до самоосвіти та вибору професії.

Чотирирічний досвід проведення факультативних занять з історії та суспільствознавства в школах нашої республіки свідчить, що ця нова форма навчання знайшла загальне визнання і підтримку в широких колах педагогічної громадськості, серед учнів та їх батьків. Факультативи стали важливим засобом комуністичного виховання і формування в учнів ідейних та моральних переконань, пробудження в них прагнення оволодіти марксистсько-ленінською теорією.

Керуючись Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про шляхи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» (1966 р.), Академія педагогічних наук СРСР за активною участю вчителів, методистів та вчених нашої республіки розробила програми ряду факультативних курсів, завданнями яких є поглиблювати знання, одержані під час вивчення на уроках систематичних курсів вітчизняної та загальної історії, розвивати в учнів історизм мислення, інтерес до більш глибокого пізнання найважливіших подій і процесів суспільного життя минулого і сучасності.

Факультативний курс «Сторінки бойового минулого народів нашої країни» покликаний задовольнити підвищений інтерес учнів VII—VIII класів до історії героїчної боротьби народів нашої країни за незалежність Батьківщини, до розвитку вітчизняного воєнного мистецтва. Перед школярами постають глибше і повніше, ніж на звичайних уроках, яскраві сторінки славного бойового шляху нашої Батьківщини, подвиги і патріотичні традиції народу в боротьбі за незалежність, розкривається неперевершене воєнне мистецтво Олександра Невського, Богдана Хмельницького, О. В. Суворова, М. І. Кутузова, Ф. Ф. Ушакова, П. С. Нахімова та інших вітчизняних полководців.

Велике значення для воєнно-патріотичного виховання учнів має факультатив «З історії другої світової війни і Великої Вітчизняної війни Ра-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 94.

дянського Союзу». Щоб розширити знання учнів про роль радянського народу і його Збройних Сил у розгромі фашистських агресорів, про героїчні бойові і трудові подвиги радянських людей на фронті і в тилу, морально-політичну єдність радянського народу, дружбу народів СРСР, керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в досягненні усіх перемог радянського народу, учасники факультативу в доступній для них формі знайомляться з історичними документами, мемуарною, художньо-історичною та науково-популярною літературою, з полотнами батального живопису, переглядають кінофільми та діафільми на воєнну тематику.

Курс «Проблеми вітчизняної історії XIX—XX ст.» для учнів IX—X класів найбільш органічно пов'язаний із систематичним курсом, доповнює його новими фактами, теоретичними узагальненнями й висновками, поглиблює розуміння учнями провідних проблем суспільного процесу. В дев'ятому класі учні знайомляться з історією російського визвольного руху в XIX — початку XX ст. (три покоління російських революціонерів) та з історією трьох революцій в Росії. В десятому класі розглядаються дві проблеми: будівництво соціалізму в СРСР; історія другої світової та Великої Вітчизняної воєн Радянського Союзу. Цей факультатив дає широкі можливості для більш поглибленого вивчення перелічених важливих питань вітчизняної теорії, показує титанічну боротьбу В. І. Леніна за створення Комуністичної партії та першої в світі соціалістичної держави, розкриття великих звершень радянського народу на шляху до комунізму.

З 1971—72 навчального року вводиться новий факультативний курс «Комуністична партія Радянського Союзу — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства», який має на меті поглибити знання учнів старших класів з основ суспільних наук. Учні вивчатимуть організаційну побудову КПРС та її організаторську діяльність у керівництві радянським суспільством; ідеологічну діяльність партії щодо комуністичного виховання трудящих і підростаючого покоління; ленінські основи партійного керівництва господарським будівництвом; найважливіші форми і методи партійного керівництва масовими організаціями радянського народу. Головними джерелами до оволодіння цим курсом є Програма КПРС і Статут КПРС, рішення з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПРС, твори класиків марксизму-ленінізму. Цей курс повинен сприяти формуванню в учнів марксистсько-ленінського світогляду, партійного підходу до явищ і процесів оточуючого життя, вихованню молоді в дусі високої комуністичної ідейності та переконаності.

В IX—X класах вивчається факультатив «Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР», що допомагає учням краще зрозуміти особливості світового розвитку після Великої Жовтневої соціалістичної революції, пізнати ленінські принципи зовнішньої політики Країни Рад та їх творче втілення в життя Комуністичною партією.

З метою розширення правових знань старшокласників запроваджено заняття з «Основ радянського законодавства», під час яких розглядаються найважливіші правові акти й галузі радянського законодавства, що сприяє вихованню учнів у дусі суворого дотримання порядку і норм поведінки радянського громадянина.

Крім згаданих уже програм, рекомендованих Міністерством освіти УРСР, школам, вчителям і науковцям надається право, виходячи з конкретних умов праці, самостійно створювати програми з подальшою їх апробацією відділами народної освіти, обласними інститутами вдосконалення кваліфікації вчителів, кафедрами суспільних наук.

У дні великого всенародного піднесення, під час святкування 100-

річчя від дня народження В. І. Леніна, вчителі історії та суспільствознавства створили чимало факультативів на ленінську тему, зокрема з метою поглибленого вивчення біографії В. І. Леніна. На заняттях учні знайомляться з художньою і мемуарною літературою, з кінофільмами, діафільмами, присвяченими життю та діяльності В. І. Леніна.

Особливе значення у формуванні марксистсько-ленінського світогляду й комуністичної переконаності школярів має факультатив з теоретичної спадщини В. І. Леніна, що допомагає учням глибше усвідомити революційно-перетворюючу роль ленінізму, керуючись ним, правильно підходити до явищ суспільного життя. В школах республіки працювали факультативи з марксистсько-ленінської філософії, політичної економії, історії міжнародного комуністичного руху.

Досить популярними у молоді є факультативи з історії рідного краю, що працюють за експериментальною програмою, розробленою Науково-дослідним інститутом педагогіки УРСР, а також програмами, створеними кафедрами історії Кам'янець-Подільського, Кримського й Чернігівського педінститутів.

Слід сказати, що, незважаючи на різноманітність тематики, факультативи ще не повністю вичерпали себе в задоволенні зростаючих потреб сучасної школи. Життя показало, що необхідно створювати комплексні факультативи, які працювали б над єдиною вузловою проблемою й охоплювали б учнів різних класів. Треба посилити проблемний характер викладу в програмах, що дасть можливість уникнути дублювання основного курсу історії. Факультативи повинні сприяти викриттю соціальних коренів усіх різновидностей антикомунізму, антиісторичних концепцій імперіалістичної історіографії.

Введенню факультативів передувала велика підготовча робота. В багатьох школах ними керують досвідчені вчителі, які мають добру теоретичну й методичну підготовку, люблять свій предмет. Повсюди проведено курси і семінари з керівниками занять щодо їх змісту, організації і методики.

В 5644 середніх школах УРСР тепер працюють відповідно обладнані навчальні кабінети з історії та суспільствознавства, також велике значення має «Бібліотека вчителя історії та суспільствознавства», що випускається видавництвом «Радянська школа» і складається з історичних нарисів, методичних посібників, хрестоматій, книг для читання, ілюстративних матеріалів тощо. У створенні цієї бібліотеки беруть активну участь провідні вчені-історики та методисти Києва, Москви, Ленінграда.

Велику роль у поглибленому вивченні історії відіграють аудіовізуальні засоби. На замовлення Міністерства освіти УРСР випущено такі діафільми, як «Визвольна боротьба українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Возз'єднання України з Росією», «Портрети народних героїв (Кривоноса, Богуна, Нечая)», «Запорізька Січ», «Коліївщина», «Рух опришків. Олекса Довбуш», «Декабристи на Україні», «Устим Кармалюк», «Народництво на Україні»; «Перші марксистські гуртки на Україні»; «Буревісники революції»; «Ленінська «Іскра» на Україні»; «Сім'я Ульянових на Україні»; «Революційні бої на Україні в 1905—1907 рр.»; «Культура України в XVII, XVIII, XIX ст.ст.»; «Революційна боротьба трудящих України в період підготовки Великої Жовтневої революції»; «Перемога Жовтня на Україні»; «Україна в період інтервенції і громадянської війни»; «Микола Щорс»; «Артем»; «Юрій Коцюбинський», «Якір»; «Федько»; «Червоне козацтво»; «Ленін і Україна»; «Боротьба трудящих в Західній Україні за Владу Рад і за возз'єднання з УРСР»; «Партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни»; «Це було у Краснодарі»; «Партизанська іскра»; «Міста-герої на

Україні та інші. Авторами сценаріїв та консультантами більшості діафільмів є наукові працівники інституту історії АН УРСР.

В багатьох школах проведено належну роз'яснювальну роботу серед учнів та їх батьків щодо мети та завдання факультативних занять з історії. Організовували зустрічі з ученими, які яскраво розповідали дітям про історію як науку, її сучасне і майбутнє. З великим інтересом учні переглянули фільми, що знайомили з методами історичного дослідження. Наприклад, багато нового дав дітям перегляд кінофільму «Гайманова могила», створений науковцями Інституту археології АН УРСР. Школярі ознайомилися з технікою археологічних розкопок, дізналися, як відкриваються «таємниці» історії.

Внаслідок усіх цих заходів в 1970—71 навчальному році в школах республіки створено 1204 факультатива з історії і 220 з суспільствознавства, якими охоплено понад 26 000 учнів. Особливо ефективно проводиться ця робота в Донецькій, Ворошиловградській, Хмельницькій, Київській, Черкаській, Чернігівській, Дніпропетровській та Львівській областях.

Як свідчать самі учні, факультативні заняття допомагають глибше і повніше вивчати історію, щоб краще пізнати закони суспільного розвитку, збагатити пам'ять знаннями, які необхідні кожній культурній людині. Допомагають підготуватися до вступу у вуз, полюбити професію історика.

Проте питання вибору факультативу, так же як і формування інтересу до знань, вимагає серйозної уваги вчителя. Необхідно вивчити справжні мотиви, що покликали учня на заняття, встановити зв'язок між ними й професією, яку він обрав. Інтерес до науки необхідно цілеспрямовано формувати протягом всього навчання в школі. Правильно роблять ті вчителі, які ще в процесі вивчення основного курсу історії закладають фундамент, на якому в подальшому буде поглиблюватись і зростати цей інтерес, вчать правильно, з класових позицій підходити до оцінки явищ суспільного життя, пізнавати найважливіші уроки історії, свідомо розуміти ті сили, що рухають суспільний прогрес.

Значне місце у формуванні інтересу до історичних знань займає також система позакласної роботи. Участь учнів в історичних гуртках, товариствах «Юний історик», в наукових експедиціях, археологічних розкопках, читання художньої, історичної, мемуарної, науково-популярної літератури створює умови для розвитку інтересу до вивчення суспільства. Понад два мільйони школярів України бере активну участь у пошуковій роботі червоних слідопитів, які своїми знахідками, посиленнями їх віку відкриттями поповнюють експозиції музеїв, архівні фонди, виставки тощо.

Широкі можливості для поглиблення інтересу до суспільних наук розкривають факультативні заняття, що їх досвідчені вчителі влучно називають тим першим причалом, від якого учні зможуть піти у велике плавання по океану незвіданого в науці. Якщо вивчення основного курсу історії обмежує можливості введення нових аспектів науки, її гіпотез, то факультативні заняття дозволяють доступно, з урахуванням віку школярів, познайомити їх з важливими відкриттями радянської історичної науки, розповісти про те, що залишається ще спірним в науці і вимагає свого дослідження. Розуміння учнями практичної значимості їх навчання сприяє перетворенню інтересу в стійкі нахили.

Кращі вчителі ніколи не забувають розповісти про найновіші дані наукової інформації, провідні ідеї сучасної науки, техніки й культури, застосування новітніх досягнень у виробництві та суспільному житті, привчають учнів використовувати ширше коло джерел, набувати уміння і навички самостійного дослідження.

Розширення обсягу учнівських знань за рахунок пізнання нових фактів, подій і явищ, які мають велике значення для формування світоглядних висновків, можна добре простежити на прикладі заняття факультативу «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу». Так, у Перемишлянській середній школі Львівської області (керівник М. А. Угрін) прекрасно обладнано кабінет історії та суспільствознавства. В ньому є необхідна кількість творів класиків марксизму-ленінізму, партійних документів, науково-популярна література, роздатковий ілюстративний матеріал. Тут на факультативних заняттях учні використовували багатотомне видання «История Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945)», документальний збірник «Львівщина у Великій Вітчизняній війні», мемуари видатних полководців та воєначальників Г. К. Жукова, І. С. Конєва, К. К. Рокосовського, К. О. Мерецькова та інших.

Десятикласник Д., готуючи повідомлення на заняття «Радянські танкісти в боях за Львівщину», використав спогади генерала армії Д. Д. Лелюшенка «Москва—Сталінград—Берлін—Прага», збірник «Львівщина у Великій Вітчизняній війні», том «Львівська область» («Історії міст і сіл Української РСР»).

За ініціативою слухачів факультативу проведено ряд цікавих вечорів і конференцій: «Збройні сили Радянського Союзу періоду Великої Вітчизняної війни», «Люди, будьте пильні!», «Міста-герої», «Вони-визволяли від фашизму нашу землю» та багато інших. Розширення знань тут не є самоціллю; вчителі прагнуть на створеній основі формувати в учнів найкращі моральні риси радянського патріота-громадянина.

Глибоке осмислення конкретних фактів сприяє осмисленню закономірностей, світоглядних висновків. Цьому допомагає самостійна робота учнів над першоджерелами, творами класиків марксизму-ленінізму, історико-партійними документами, монографічною літературою. Особливий інтерес у слухачів викликає вивчення творів В. І. Леніна. Геніальні теоретичні положення ленінських праць і революційна пристрасність їх викладу захоплюють юнаків і дівчат, які прагнуть проникнути в лабораторію ленінської думки, оволодіти ленінським методом і підходом до аналізу суспільних явищ. Учениця школи № 9 м. Вінниці П. з цього приводу каже: «Коли працюєш над ленінським твором, виникає особливий душевний стан, здається, що Володимир Ілліч розмовляє з тобою особисто, ти відчуваєш себе причетною до тих подій, про які йдеться в праці, з особливою силою усвідомлюєш всю велич ленінського передбачення і прагнеш стати кращою, сильнішою, хочеш присвятити своє життя боротьбі за торжество ленінських ідей».

Досвідчені вчителі заздалегідь доводять до відому учнів список ленінських творів. Оформляються спеціальні стенди, на яких розміщують консультативні матеріали: як конспектувати праці і складати тези, користуватися бібліографічними покажчиками та іншим довідковим матеріалом зібраних творів В. І. Леніна. З цією метою вчителі використали поради Н. К. Крупської в її праці «Як Ленін працював над Марксом», переглянули діафільм «Ленін і книга», дали зразки ленінських конспектів.

Широкі можливості для поглибленого вивчення ленінської теоретичної спадщини створює факультатив «Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР», на заняттях якого багато шкіл вивчали такі ленінські документи, як «Декрет про мир», «Резолюція про війну», «Доповідь і резолюція про ратифікацію Брестського миру 14 березня 1918 р.» та інші. Наприклад, у середній школі № 6 м. Краматорська (вчитель С. І. Богданова) було проведено семінар за темою «В. І. Ленін — основоположник радянської зовнішньої політики та дипломатії». Готуючись до семінару, учні використали статті і промови В. І. Леніна,

вміщені в збірнику документів «Ленін про зовнішню політику радянської держави», самостійно визначили й обґрунтували основні ленінські положення: демократичний мир — мир без анексій і контрибуцій; визнання повної рівноправності народів і держав; невтручання у внутрішні справи країн; проголошення і ведення відкритої дипломатії; взаємовигідні економічні стосунки та ін.

Учні ґрунтовно розповіли про роль В. І. Леніна в підготовці Генуезької конференції. Так, учень К. зазначив: «Хоч В. І. Ленін особисто не був присутній на конференції, але фактично саме він спрямовував всю діяльність нашої делегації в Генуї. Вождь глибоко цікавився її роботою, інструктував делегатів. Це надавало радянським дипломатам більше впевненості і твердості в поєдинку з представниками капіталістичних країн». До цього ж семінару учні підготували реферати про видатних радянських дипломатів Г. В. Чичеріна, Л. Б. Красіна, О. М. Колонтай, В. В. Воровського та інших.

Про те, як наша партія продовжує творчо розвивати ленінські принципи зовнішньої політики радянської держави на сучасному етапі, йшла змістовна розмова на факультативних заняттях в Бережанській школі № 1 Тернопільської області (учитель Т. Р. Левандовський). Заключна тема «Зовнішня політика Радянського Союзу на сучасному етапі» проводилась на матеріалах XXIV з'їзду КПРС, в яких дано глибокий аналіз стану міжнародних відносин. Використовуючи матеріали XXIV з'їзду КПРС та інші партійні документи, учні переконливо показали, що непопулістською основою радянської зовнішньої політики є ленінізм, який обстоює право на самовизначення і рівноправність всіх націй, допомогу пригнобленим народам у їх боротьбі за національне й соціальне визволення. Учні розповідали про інтернаціональний характер нашої зовнішньої політики, проясненої духом солідарності з трудящими, з усіма революційними і прогресивними силами світу.

Змістовно вивчається ленінська теоретична спадщина на факультативах із суспільствознавства за проблемою «Ленінське педагогічне і пропагандистське мистецтво». Вже другий рік у середній школі № 170 м. Києва під керівництвом вчителя, кандидата педагогічних наук С. Є. Крола учні знайомляться з ленінськими принципами пропаганди, його пропагандистськими й педагогічними методами і прийомами, з неперевершеним ораторським мистецтвом. На цій основі старшокласникам прищеплюється інтерес до ідеологічної й виховної роботи серед трудящих та учнівської молоді. Важливим завданням цього факультативу є також виховання любові до професії педагога. На заняттях вивчалися теми: завдання ідеологічної роботи на сучасному етапі; В. І. Ленін про політичну пропаганду й агітацію, про зміст, форми і методи комуністичного виховання; пропагандистська й педагогічна діяльність В. І. Леніна в гуртках, партійних школах; особливості ораторського мистецтва Леніна. В центрі уваги стояла наукова і пропагандистська спадщина В. І. Леніна, його книги, статті, промови. З великою цікавістю учні вивчали такі ленінські праці, як «З чого почати?», «Доповідь про революцію 1905 року», «Про двовладдя», «Нещасний мир», «Про кооперацію», «Листи здалека», «Більшовики повинні взяти владу», «Марксизм і повстання».

Вивчення ленінських праць сприяє піднесенню теоретичного рівня знань, більш глибокому осмисленню провідних світоглядних ідей та висновків, озброює учнів марксистсько-ленінською методологією в підході до важливих явищ і процесів життя.

Завдяки факультативним заняттям слухачі оволодівають конкретними методами історичної науки: збиранням і дослідженням історичних

джерел, визначенням тем для вивчення, формулюванням гіпотези для дослідження та визначенням шляхів її перевірки. Учні вчать практично застосовувати ленінські принципи партійності та історизму. Вся ця робота формує в них історизм мислення, який сприяє не лише пізнанню минулого, але й глибшому розумінню актуальних питань нашої сучасності. Таким чином, факультативні заняття створюють умови для підвищення теоретичного змісту освіти, посилення її зв'язку з історичною наукою, для більш глибокого оволодіння основами марксистсько-ленінської методології.

В зв'язку з цим великого значення набуває самостійна робота учнів з історичним документом, який допомагає краще відчувати колорит епохи, осмислити важливі теоретичні положення і висновки. Ще вивчаючи основні курси, школярі одержують певні навички роботи з документами, які тепер є в усіх шкільних підручниках з історії. Але здебільшого ця робота носить описовий, ілюстративний характер. Під час же факультативних занять широко розкривається пізнавальне значення документів як важливого історичного джерела. Така робота стає одним з ефективніших шляхів практичного ознайомлення учнів з методами історичного дослідження.

Кращі вчителі на факультативних заняттях використовують різні види історичних документів, зокрема історико-партійні, важливі державні і юридичні акти, матеріали періодичної преси. Вчителька Шаповалівської середньої школи Березнянського району на Чернігівщині М. Д. Соловей, подаючи тему «Друга світова війна», організувала самостійну роботу учнів над зверненнями комуністичних партій Франції, Англії і США на захист Радянського Союзу проти фашистської агресії, рішеннями VII Конгресу Комінтерну, над документом «Пакт трьох держав», який розкриває процес завершення формування блоку агресорів — фашистської Німеччини, Італії та імперіалістичної Японії.

Щоб зробити факультативні заняття змістовнішими, цікавішими і дохідливішими, вчителі широко використовують суспільно-політичну, науково-популярну та історико-художню літературу. З великим інтересом слухачі факультативу Бережанської середньої школи № 1 Тернопільської області прочитали книги: «Правда и ложь в истории дипломатии», «На заре советской дипломатии» А. Бахова, «Ленин и советская дипломатия» А. Ахтамазяна, «У истоков советской дипломатии» С. Ю. Вигодського, «Глазами друзей и врагов» Л. М. Єремеева та інші. Читали нариси про видатних радянських дипломатів з серії «Жизнь замечательных людей», роман «Дипломаты» С. Дагулова та ін.

«Виховання творчих здібностей в людині, — говорить академік П. Л. Капіца, — ґрунтується на розвитку самостійного мислення. На мій погляд, воно може розвиватися в таких основних напрямках: уміння науково узагальнювати — індукція; вміння застосовувати теоретичні висновки для передбачення проходження процесів на практиці — дедукція; і, нарешті, виявлення суперечностей між теоретичними узагальненнями й процесами, що відбуваються в природі, — діалектика». Ці положення стосуються і процесу навчання історії та суспільствознавства. Адже свідоме засвоєння знань відбувається лише за умов, коли учень в ході навчання відчуває потребу не тільки запам'ятати, але й зрозуміти, знайти те, що вивчається. Тобто ставиться питання про необхідність розвитку у школярів пізнавальної самостійності і творчого мислення, чому якраз і служать факультативні заняття. На останніх слід більш планомірно використовувати проблемне навчання, що передбачає постановку перед учнями пізнавальних задач, які містять протиріччя між відомим і невідомим, й учень повинен самостійно розв'язувати

такі завдання. Звідси — збільшується питома вага проблемних лекцій, семінарів, розгорнутих бесід з елементами дискусій, лабораторно-практичних занять, екскурсій в музеї, архіви, на підприємства, в науковій закладі, проведення теоретичних конференцій тощо.

Окремі вчителі творчо працюють над створенням системи практичних завдань для розвитку самостійної пізнавальної діяльності учнів. Наприклад, учні Надіївської середньої школи Івано-Франківської області одержали завдання: використовуючи історичні документи, окремі твори В. І. Леніна, скласти карти: місця переговорів В. І. Леніна з соціал-демократами про підготовку і випуск газети «Искра», місць перебування її редакції та шляхи доставки в Росію.

Поступово завдання ускладнюються. В середній школі № 4 м. Торез Донецької області учасники факультативу з історії міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР за певною тематикою систематично стежили за періодичною пресою, слухали радіо, переглядали телепередачі. Це не тільки розширювало коло джерел інформації, але й виробляло в учнів уміння узагальнювати, систематизувати, виділяти головне, актуальне, готувати повідомлення.

В системі практичних завдань велике місце займають підготовлені учнями повідомлення, доповіді, реферати. При цьому враховується ступінь підготовленості школярів, їх інтереси і практичні навички, чітко визначаються мета, обсяг, час і способи виконання завдання. Вивчаючи тему «Наш край в роки Великої Вітчизняної війни», учні школи № 5 с. Жовтневе Миколаївської області під керівництвом вчительки тов. Прокopenко працювали в місцевих архівах, музеях, зібрали матеріали і підготували цікаві повідомлення: «Миколаївський центр», «Партизанська іскра», «Героїчний подвиг групи десантників на чолі з капітаном Ольшанським» та інші.

Значне місце на факультативних заняттях відводиться завданням дослідницького характеру. Так, у середній школі № 7 м. Хмельницький до читання лекцій на факультативі з основ радянського законодавства були залучені працівники суду, прокуратури, органів внутрішніх справ. Після цього учні дістали завдання самостійно дослідити на заводах і фабриках міста питання трудових взаємовідносин, дотримання норм соціалістичного співжиття, боротьбу робітничих колективів проти різних правопорушень тощо. Для проведення цієї роботи було опрацьовано інструктивні картки, в яких визначались завдання і хід їх рішення. Дослідження оформляли у вигляді повідомлення, реферату, доповіді.

Навички самостійної роботи учнів особливо виявляються на теоретичних конференціях. До них учні готуються довго і ретельно. Заздалегідь опрацьовується програма, визначаються доповідачі, консультанти, рецензенти. Так, за ініціативою слухачів факультативу Боярської СШ № 3 Київської області (керівник О. О. Кривенко) проведено конференцію на тему «Сучасний робітничий і комуністичний рух».

Учні самостійно опрацьовували матеріали міжнародної Наради робітничих і комуністичних партій (1969 р.), виготовили спеціальну карту, де показали, з яких країн прибули делегації на Нараду, підготували стенди з рекомендованою літературою, таблиці, випустили спеціальний номер газети «Наш коментатор». На конференції учні виступили з такими повідомленнями: необхідність скликання міжнародного форуму; могутня соціалістична система — вирішальна сила в боротьбі з імперіалізмом; згуртування всіх революційних сил сучасності в боротьбі з імперіалізмом; єдність комуністичних і робітничих партій — найважливіший фактор об'єднання всіх антиімперіалістичних сил; документи, прийняті Народою; всесвітньоісторичне значення Наради та інші. В роботі кон-

ференції взяло участь 120 чоловік. Готуючись до Ленінського ювілею, слухачі факультативу СШ № 48 м. Києва працювали над темою «Зовнішньополітична діяльність В. І. Леніна (1917—1921 рік)». Внаслідок цього учні створили рукопис «Чотири роки зовнішньополітичної діяльності В. І. Леніна (жовтень 1917 р.— жовтень 1921 р.)», який було видано за редакцією доктора історичних наук, професора Г. Л. Нікольнікова товариством «Знання» Української РСР.

Найкращим результатом факультативних занять стало те, що в багатьох учнів сформувалось почуття громадського обов'язку: вони беруть активну участь у всій політико-виховній роботі школи, виступають з лекціями, політінформаціями, міжнародними оглядами, активно пропагують політичні та історичні знання. Пропагандистів, агітаторів, лекторів успішно готує міжшкільний факультатив з історії міжнародних відносин Ленінського району м. Києва — керує вчитель, лектор-міжнародник Г. І. Шиндеров. Щороку кращі випускники цього факультативу зараховуються до школи молодого лектора-міжнародника т-ва «Знання». Учні, які закінчили цей факультатив, навчаються у різних навчальних закладах, перебувають на службі в Радянській Армії, працюють на виробництві чи продовжують свою пропагандистську роботу. Так, нині студентка історичного факультету Київського університету Олена Бойко читає змістовні лекції з найважливіших проблем внутрішнього і міжнародного життя.

В умовах науково-технічного прогресу великого значення набуває проблема профорієнтації, бо основна маса учнів, що закінчує середню школу, повинна активно включатися у сферу матеріального виробництва та культурно-побутового обслуговування. У вирішенні цього завдання вагоме місце займають факультативні заняття з гуманітарних дисциплін, що відкривають широкі можливості для психологічної підготовки учнів до праці.

В цьому відношенні заслуговує на увагу досвід вчителя Гайворонської середньої школи № 5 Кіровоградської області А. Б. Резника, який вже кілька років працює над питанням профорієнтації учнів у процесі викладання історії та суспільствознавства. Застосовуються цікаві форми роботи: участь учнів у соціологічних дослідженнях щодо вибору професій серед робітників, колгоспників та інтелігенції, опрацювання анкетних даних, проведення диспутів, вечорів, зустрічей з ветеранами праці тощо.

Пропаганда серед учнів робітничих професій, вивчення трудових традицій радянського народу виховує в молоді високу повагу до матеріальних і духовних цінностей, створених людьми праці, палке бажання гідно наслідувати передовиків. Добре з цього приводу сказав учень цієї школи Віктор Б.: «Кілька разів у нас виступав кавалер ордена Леніна заслужений залізничник В. П. Волконський. Тридцять років цей славний трудівник працює на залізниці. ...Я думаю, що не помилився, обравши саме цього славного представника робітничого класу своїм героєм. Ким би я не став, але прикладом для мене завжди буде мій герой. Хочу бути схожим на нього в житті, роботі і навчанні».

Яку б професію не обрав наш вихованець, він насамперед повинен бути патріотом-громадянином, ідейно загартованим бійцем за справу комунізму. І моральний обов'язок кожного вчителя історії — збудити в учнів глибокий інтерес до суспільних наук, підвищити роль останніх у комуністичному вихованні.

П. Л. УХОВСЬКА

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ ХІХ ст. ТА ЇХ АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ В ЧУГУЄВІ

Військові поселення в Росії почали створюватися на оборонних лініях ще в другій половині XVI ст. Їх фортечні споруди і польові укріплення у вигляді валів і лісових засік, об'єднані в єдину зміцнену систему, мали велике значення для захисту державних кордонів.

Високий рівень самобутнього фортифікаційного і містобудівного мистецтва ратних людей, що вироблявся протягом багатьох століть у боротьбі за свободу й національну культуру, відіграв велику прогресивну роль в обороні Давньої Русі, феодальних князівств, у зміцненні та розвитку Російської держави.

А в ХІХ ст. військові поселення створювались не з оборонними цілями, а як опора царизму проти революційного руху всередині країни.

1816 і наступні роки першої половини ХІХ ст. відзначались інтенсивним будівництвом військових поселень Росії. Спершу їх зводили в Новгородській губернії для піхотних частин, в Слобідсько-Українській (Харківській) — для кавалерії, а з часом на великій території від Петербурга до Херсона.

Утворення військових поселень на Харківщині, як і в інших районах Росії, зустріло з боку селянства опір військовому кріпосництву.

Слобідсько-українські військові поселення змінили понад двохсотрічні планування і забудову селищ Харківщини. З'явилися обширні площі, забудовані дво- і триповерховими штабними та адміністративно-службовими спорудами, прикрашеними класичними колонними портиками й трикутними фронтонами. Кам'яну церкву — опору самодержавства — ставили в центрі селища. Двоповерхові житлові будинки офіцерського й адміністративного складу виростили з обох боків широких вулиць, що розходилися від центральних площ до окраїн. Вздовж вулиць другорядного значення йшли одноповерхові цегляні, з трьома вікнами і трикутними фронтонами на вулицю кам'яні будинки поселенців — «хазяїв», а всередині прямокутних кварталів — дерев'яні будинки «помічників хазяїв». І далі на околицях розміщувалися службові будинки й споруди кавалерійських та артилерійських підрозділів — казарми, лазарети, манежі, конюшні, ділові двори (майстерні), склади тощо.

Ідеї класицизму, що панували в архітектурі ХVІІІ — на початку ХІХ ст., знайшли своє втілення в плануванні й забудові міст Росії, зокрема в проектах регулярного планування військових поселень і будівель, зведених за «зразковими» проектами, розробленими в Центральному управлінні військових поселень. У комісії, що схвалювала проекти побудови військових поселень, брали участь видатні російські зодчі В. П. Стасов, А. Е. Штауберт, О. П. Брюллов, К. А. Тон, А. І. Штакеншнейдер.

Художник І. Ю. Рєпін, який народився в сім'ї військового поселенця, згадував життя в Чугуєві у 40—50-х роках ХІХ ст. без будь-якого

захоплення. Він говорив про похмуру одноманітність забудови міста і принизливе життя «військових хліборобів» — поселян, розповідав про нескінченну воєнну муштру й огидні картини розправи над поселянами, які противились аракчеєвським порядкам.

Кримська війна, яка закінчилась поразкою «жандарма Європи», показала гнилість самодержавства. Боючись революційного виходу в країні, уряд Олександра II провів ряд половинчатих реформ і, готуючи звільнення селян від кріпосної залежності, ліквідував 1857 р. ненависні селянам і прогресивній частині російського суспільства військові поселення. Лише деякі з будівель колишніх слобідсько-українських військових поселень збереглися до наших днів.

У Чугуєві, колишньому штабному центрі слобідсько-українських поселень, збереглась невелика кількість будівель-пам'яток історії міста й архітектури першої половини XIX ст. Заслугує на увагу великий триповерховий будинок, що височить у північній частині центральної площі. Побудований в 30-х роках XIX ст., він і зараз у доброму стані, має аскетичну поверхню білих стін, позбавлений карнизів і ліпних прикрас. Трохи прикрашають стіни напівциркульні віконні прорізи другого поверху і наличники над ними. Єдиний вхід у будинок міститься в центрі і представлений у вигляді приставного, далеко вперед висунутого павільйону (портика), де між рустованими стовпами є масивні двері з напівциркульною фрамугою над ними. Підвищена середня частина будинка і башта з годинником та оглядовим майданчиком, що підноситься над вестибюлем, підкреслює адміністративний характер споруди і водночас пом'якшує її сухий, казенний вигляд.

Другим за значенням, але першим з архітектурного боку був собор, розташований в західній частині центральної площі. Суворо величавість дорійського чотириколонного портика, чіткість пропорцій окремих деталей, витончені форми віконних сандриків та інші архітектурні деталі свідчать про надзвичайну майстерність автора цієї споруди.

Досить цікавий торговельний центр, розташований у південній частині центральної площі. На плані м. Чугуєва 1845 р. він значиться як «гостиний двір з кам'яними погребями». Велику аркаду з сімнадцятьма арками підтримують стовпи. Портки в торцях відрізняють будівлю серед інших. Дивно, що останнім часом зроблено прорізи аркади.

Два двоповерхові кам'яні «будинки для вищих воєнних чинів і училища» стоять по обидва боки гостиного двора. Архітектура їх мало приваблива, хоч і вирішена у стилі російського класицизму XIX ст.

Вздовж вулиці, що йде на південь від центральної площі, збереглось кілька житлових будинків офіцерського складу. На колишній Манежній площі вціліли службові будівлі, зокрема кінної поштової станції. Замість зруйнованого «кам'яного манежу на 4 вольта з конюшнями і казармами» на площі споруджено Будинок культури, а перед ним — пам'ятник І. Ю. Рєпіну. Вздовж бульвару, що тягнеться на захід від площі, виросли сучасні адміністративні й житлові п'ятиповерхові будинки. А в кінці бульвару стоїть невелика будівля з колонним портиком, де містилась «бригадна і полкова канцелярія». Така ж споруда XIX ст. збереглась і в с. Коробочкине, що неподалік від Чугуєва.

В Чугуєві свято зберігається будиночок-музей, де жив І. Ю. Рєпін. Поодинокі пам'ятки воєнних поселень збереглись в Балаклії, Коробчині, Печенігах, Сватові та інших населених пунктах східної частини Харківської та сучасної Ворошиловградської областей.

Народні умільці-поселяни залишили пам'ять про себе в уцілілих до наших днів будинках — пам'ятках архітектури.

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

МАСОВІ СЕЛЯНСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ 1902 р. В ПОЛТАВСЬКІЙ І ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ

Грізний вибух народного гніву, що могутньою хвилею прокотився 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях, поширившись згодом на ряд інших районів Росії і України, вже привертав увагу дослідників. Проте окремі питання теми, зокрема географія поширення цього руху селянства, названого В. І. Леніним початком його масової боротьби¹, висвітлені ще недостатньо. Цю прогалину у вивченні досліджуваної теми може певною мірою, заповнити вміщений нижче список сіл Полтавщини і Харківщини, в яких відбулися народні виступи. Його складено на основі слідчих матеріалів, що збереглися у фонді Міністерства юстиції ЦДІА СРСР у Ленінграді.

Аналіз цих та інших матеріалів показує, що масовий виступ селян був зумовлений глибокими соціально-економічними причинами, породженими грабіжницькою реформою 1861 р. та тяжкими умовами, в яких опинилися селяни у наступні десятиріччя. Малоземелля, обтяжливі викупні платежі, численні податки та тяжка напівкріпосницька експлуатація призводили до розорення й занепаду селянських господарств Полтавщини й Харківщини. Рік у рік росло число безземельних і малоземельних, а також таких, які не мали ні робочої, ні продуктивної худоби, ні реманенту. На початку XX ст. земельні наділи багатьох господарств становили 0,1—0,5 дес.² Протягом 1893—1900 рр. у 12 повітах Полтавської губернії кількість безземельних господарств збільшилась з 41,4 до 101,3 тис.³, що становило 17% всіх селянських дворів⁴. Щоб не вмерти з голоду, селяни вдавалися до купівлі чи оренди поміщицької землі. Але перше через відсутність коштів для них було майже недоступне, ціни грошової оренди день у день зростали. Отже, неможливий селянин змушений був вдаватись до відробіткової оренди, прирікаючи себе на експлуатацію і злиденне життя. Становище цієї категорії селян змалював, зокрема, помічник начальника Київського губернського жандармського управління у донесенні, адресованому 18 жовтня 1902 р. департаменту поліції: «Ставлення землеволодільців до навколишнього безземельного селянства здебільшого має характер нічим не обмеженої експлуатації. Маючи під боком у себе... цілі села майже дарових робочих рук, землеволодільці й орендарі надзвичайно утискають селян..., ставлячи часто перед ними неможливі умови оренди»⁵.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 92.

² ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. Міністерства юстиції (ф. 1405), оп. 103, 1902 р., спр. 9347, арк. 16.

³ Матеріали подворной переписи Полтавской губернии 1900 г. Итоги по губернии, Полтава, 1907, стор. 91.

⁴ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 103, 1902 р., спр. 9347, арк. 16.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. департаменту поліції (ф. 102), 7 діл., 1902 р., спр. 482, арк. 147.

Особливою жорстокістю відзначалися орендарі поміщицьких маєтків. Вони, за визнанням згаданого жандармського чиновника, «становили головне зло села. Їх жажерливості не було меж, а... душа не знала почуття жалю». Так, наприклад, міщанин Водяницький і козак Коломієць орендували землю у поміщика Трегуба, маєток якого містився в с. Максимівці, Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, по 5 крб. за десятину, а з місцевих селян брали по 15 і навіть 18 крб.⁶

Про тяжке, сповнене страждань життя розповідали селяни на суді та під час зустрічей з урядовцями в дні заворушень. Наприклад, І. С. Жадан з с. Федорівки Полтавського повіту свідчив: «Я не маю ні вершка своєї землі,— говорив він,— навіть садибу орендую. Пасовище й орну землю беру у Чоботарьова та у Палія. Причому Чоботарьову за одну десятину землі збираю врожай з трьох десятин і три дні працюю під час полоття. Такі умови оренди для нас дуже обтяжливі, бо ми не встигаємо своєчасно збирати свій хліб. Навколишні економії утискують селян тим, що не здають в оренду толоки»⁷.

Неймовірне гноблення, політичне безправ'я і тяжке економічне становище селянства значно посилити неврожай 1901 р. Поряд з недородом зернових повністю або частково загинули городні культури, зокрема картопля — основна їжа селянина. Внаслідок цього вже на початку весни 1902 р. селяни залишилися без харчів, а худоба — без фуражу. За свідченням підсудних, худобу доводилось годувати соломною з покрівель, а з обмішки пекти «хліб». «Торішній недорід зернових та овочів,— говорив М. Білогур на суді,— дав ще сильніше відчутти нестачу хліба і посилив загальну нужду населення. Ще до зими у нас не вистачало ні хліба, ні кормів для худоби. Заробітки були зовсім погані — на поденних роботах в економії платили по 15—20 копійок, проте й цій, конче незначній платі, ми були раді, бо зовсім ніякого заробітку не було». Доведені до відчаю, змучені голодом, селяни погоджувалися працювати в економіях за 5 копійок на день»⁸. Вони звертались за допомогою до поміщиків і різних державних установ, але безрезультатно.

Тяжке становище стало причиною масового виступу трудового селянства в 1902 р. Важливу роль у цьому відіграла агітаційно-пропагандистська робота, що велася серед селян задовго до березнево-квітневих подій 1902 р. різними революційними партіями та групами і насамперед лєнінською газетою «Искра» та соціал-демократичними організаціями. «За два чи три місяці до початку заворушень,— вказував статський радник Коваленський,— місцеві землевласники й орендарі стали помічати розповсюдження злочинних книжок і газет, що скрізь розвозяться і розкидаються, жадібно читаються і коментуються селянами»⁹.

Лише протягом січня—березня 1902 р. жандармські чиновники реєстрували тільки в Полтавській губернії близько 70 випадків розповсюдження різних нелегальних видань¹⁰. За своїм змістом їх можна умовно розподілити на дві групи: видання буржуазно-демократичного та соціалістичного напрямку. У першій групі найбільше було брошури «Дядько Дмитро» (надрукована дрібнобуржуазною організацією «Революційна українська партія» (РУП) та «Чи є тепер панщина?», а також різних листівок і прокламацій. У них критикувався існуючий само-

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. департаменту поліції (ф. 102), 7 діл., 1902 р., спр. 482, арк. 148.

⁷ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 103, 1902 р., спр. 9344, арк. 17 зв.

⁸ Там же, спр. 9347, арк. 19 зв., 20; спр. 9344, арк. 17. 20.

⁹ Там же, спр. 9347, арк. 2.

¹⁰ Там же, спр. 9342, 9344, 9347, 17463; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 7 діл., 1902 р., спр. 482; Особл. відділ, 1902 р., спр. 360, ч. 36.

державно-поміщицький лад, як лад несправедливості й насильства, висувалась вимога знищення тяжкого національного гноблення, кабального викупу, великого землеволодіння, станової приниженості селянина та інших пережитків кріпосництва. Звичайно, все це відбивало інтереси певної частини сільського населення і сприяло розвитку в його середовищі антицаристських, тобто буржуазно-демократичних настроїв, і прагнень. Однак ця література не визначала реальних рушійних сил, шляхів і засобів, спроможних повалити самодержавство, здійснити буржуазно-демократичні перетворення.

Деяку роботу серед селян провадила в той час і щойно створена партія соціалістів-революціонерів. Зокрема, розповсюджувала брошури «Робітничі союзи» та «19 лютого»¹¹, листівки «До студентів» та «Суспільству»¹². Але ці та інші видання есерів майже не торкалися питань селянського життя, а, отже, і не мали належного впливу на селянство.

Факти свідчать, що у виникненні масового руху в Полтавській і Харківській губерніях важлива роль належала місцевим іскрівським соціал-демократичним організаціям. На селах пропаганду вели передові селяни й інтелігенти, напевно, зв'язані з полтавською соціал-демократичною організацією, групою сприяння «Искре»¹³. Зокрема, у висновках жандармського генерала Новицького, зроблених на основі матеріалів слідства в справі полтавських соціал-демократів, вказувалося, що «діяльність кожного із звинувачених цілком уже вивчена, зараз остаточно закріплена..., встановлено зв'язок селянського руху з злочинною діяльністю Полтавського комітету, який... вніс у свою програму пропаганду серед селян, на необхідність якої настійно вказується в закордонній нелегальній пресі з 1900 р.»¹⁴.

На Україні найбільш популярними були іскрівські видання, що в дохідливій формі роз'яснювали селянам справжні причини їх тяжкого злиденного життя і кликали до боротьби у союзі з робітниками проти царизму, нестерпної поміщицької кабали, за революційно-демократичне розв'язання аграрного питання. Великий вплив цих праць на селян змушені були визнати й офіційні особи. Так, помічник начальника Київського губернського жандармського управління в донесенні департаменту поліції 18 жовтня 1902 р. сповіщав, що соціалістичні ідеї про спільність майна і розподіл землі, викладені в нелегальних книжках і брошурах, мали успіх. Революційна пропаганда сприяла пробудженню політичної свідомості народу і була могутнім фактором, що зумовив вибух масового селянського виступу 1902 р.

Рух почався з містечка Карлівки Костянтиноградського повіту Полтавської губернії, жителі якого на початку березня зорали і засіяли 2 тис. дес. землі герцогів Мекленбург-Стрілецьких. Причому посівний матеріал самочинно взяли у того ж поміщика¹⁵. Протягом 9—27 березня напади на поміщицькі економії відбулися в п'яти селах трьох волостей Костянтиноградщини. З 28 березня селянський рух набрав більш масового і гострого характеру. Того дня понад 300 селян с. Смородщини Полтавського повіту та Максимівки, Варварівки, Кошубівки, Степанівки і Давидівки Костянтиноградського повіту, відбивши замок на дверях флігеля маєтку Роговського, забрали і вивезли 250 пудів вівса,

¹¹ ЦДА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 103, 1902 р., спр. 17463, арк. 3.

¹² Кримський обласний державний архів, ф. Таврійського губернського жандармського управління (ф. 706), оп. 1, 1901 р., спр. 32, арк. 145.

¹³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діл., 1902 р., спр. 443, арк. 64.

¹⁴ Доклади й повідомлення Інститута історії АН СРСР, вып. 2, 1954, стор. 63—64.

¹⁵ «Искра», 1902, № 21.

10 пудів ячменю та понад 3 тис. пудів пшениці¹⁶. Наступного дня були розібрані продукти харчування і фураж з шести поміщицьких економій і двох куркульських садіб¹⁷, 30 березня — з дев'яти поміщицьких маєтків. 31 березня селяни Полтавської губернії розгромили 14 економій¹⁸.

Наприкінці березня — на початку квітня заворушення поширилися і на ряд волостей Валківського та Богодухівського повітів Харківської губернії. Довідаючи про них міністру юстиції Манухіну, виконуючий обов'язки прокурора Харківської судової палати Лопухін писав 1 квітня 1902 р., що «селяни Полтавської губернії... 31 числа вторглися у Валківський повіт Харківської губернії, підмовили місцевих селян, напали на економію поміщика Глушкова. Заворушення охопили тут три села, вислано батальйон піхоти, сотню козаків»¹⁹. 600 селян зайшли на подвір'я і через своїх уповноважених І. Лаврика, О. Горобця, Ф. Кириченка і Г. Ничипоренка запропонували управителю маєтком Соніну добровільно передати їм поміщицьке майно. Оскільки останній не погодився на це, вони збили замки з комор і почали розбирати зерно та борошно. Впоравшись з коморами Глушкова, селяни вирушили до садоби сусіднього поміщика Підпалова і зробили те ж саме. Загальні збитки, завдані обом економіям, становили 4,6 тис. крб. До відповідальності було притягнуто 45 чол.²⁰ Та це не злякало селян. Протягом 1 і 2 квітня вони вчинили напади ще на 22 економії²¹.

Хоч виступ селян тривав недовго (з 9 березня до 3 квітня), проте охопив значну територію з великою кількістю населення. Жителі 336 сіл 19 волостей (з населенням понад 160 тис. чол., безпосередню участь у русі брало 38 тис. чол.) Полтавської і Харківської губерній вчинили 125 нападів на поміщицькі економії та куркульські садоби, 105 з яких розгромили, в тому числі в Полтавській губернії — 79, в Харківській — 26²².

Однією з особливостей цього селянського руху була одночасна участь у виступах кількох населених пунктів. Так, наприклад, в нападах на економію Попова брали участь сотні селян 5 сіл, Яхонтова — 6, Роговського — 7, Сухомлинова — 9, Фесенкова — 10 і Духовського — навіть 11 сіл²³. Кількість учасників нападу на економію купця Волика становила 500 чол., поміщика Старицького при с. Степанівці — 1,5 тис., а в розгромі заводу Молдавського (Валківський повіт) — навіть понад 5 тис. місцевих робітників та селян 17 навколишніх сіл²⁴.

На боротьбу піднялися не тільки чоловіки, а й жінки та діти. Про це, зокрема, повідомляв міністерству внутрішніх справ полтавській помі-

¹⁶ Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г., Харьков, 1961, стор. 12.

¹⁷ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 103, 1902 р., спр. 9347, арк. 287.

¹⁸ Л. И. Емельяк. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. — «Исторические записки», т. 38, М., 1951, стор. 164.

¹⁹ Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г., стор. 15.

²⁰ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 103, 1902 р., спр. 9342, арк. 85.

²¹ Л. И. Емельяк. Назв. праця, стор. 165.

²² Підрахунки зроблені на основі даних, запозичених з таких джерел: «Искра», № 20, 21, 23; Крестьянские движения 1902 г., М.—П., 1923; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году; Л. И. Емельяк. Назв. праця; Революция 1905—1907 гг., т. 1; Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. 1, К., 1955; ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 103, 1902 р., спр. 9907, 9347, 10832, 17463; оп. 104, 1903 р., спр. 9906; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діл., оп. 100, спр. 1, 72, л. В, 443; Особливий відділ, спр. 360, ч. 36; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 275, оп. 1, 1902 р., спр. 1; ХОДА, ф. Канцелярії харківського губернатора (ф. 3), оп. 287, спр. 1071, 1076.

²³ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 103, 1902 р., спр. 9342, арк. 94; спр. 9347, арк. 80, 297, 300; оп. 104, 1903 р., спр. 10001, арк. 3—4; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г., стор. 12.

²⁴ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 103, 1902 р., спр. 9347, арк. 78—79, 100.

щик Перлик. У телеграмі від 1 квітня 1902 р. він зазначав, що, як правило, в садиби, намічені до розгрому, «з'являються поголовно цілі сусідні села з підводами, мішками, в супроводі жінок, дітей, вриваються в садибу, вимагають ключі від комор, а в разі відмови, відбивають замки, навантажують у присутності хазяїна підводи і везуть до себе»²⁵.

Рух був спрямований як проти поміщиків, так і орендарів та сільських глитаїв-куркулів. Поряд з маєтками герцогів Мекленбург-Стрілецьких, поміщиків Дурново, Сухомлинова та інших родовитих дворян були розгромлені економії і садиби купців Воликів і Кир'янових, а також сільських глитаїв Васильця, Кудрі, Деркача, Юхимця та інших²⁶. За свідченням офіціальних осіб, селяни мали намір розгромити всі економії і садиби площею понад 15 дес. землі²⁷.

Уже це говорило, що активними учасниками селянського руху 1902 р. були бідняцько-середняцькі, а за словами поміщика Перлика, неїмущі маси²⁸. Що ж до заможного селянства, то воно хоч і бажало знищення поміщицьких латифундій та інших пережитків кріпосництва, проте діяло нерішуче, часто займало вичікувальну позицію, а нерідко і допомагало царським властям придушувати виступи селян.

Численні документи архівів свідчать, що селянський рух мав аграрний характер. Це підтверджується як заявами та висловлюваннями селян, так і фактами захоплення ними поміщицьких земель. Правда, останнє не набрало масового характеру і, очевидно, не через те, що селяни не ставили перед собою такого завдання²⁹, а тому, що вони, як відзначала ленінська «Искра», не встигали ділити землю, бо з'являлись війська і заважали робити це³⁰. Селяни здебільшого обмежувались тим, що ділили між собою приховані в економіях припаси продуктів харчування та кормів для худоби. Подекуди вони захоплювали або знищували худобу, сільськогосподарський реманент, покрівлі з будівель тощо. В с. Асмакові та Кантемирівці Полтавського повіту навіть було прийняте спеціальне рішення про розгром поміщицького маєтку. У зборах взяло участь 1 тис. чол.³¹

Причому селяни, як писала «Искра», здебільшого «діяли спокійно, з повним усвідомленням своєї правоти. Статечно, зі старостами і соцькими на чолі під'їжджають вони до садіб та економії і вимагають ключів від комор і складів. Як правило, власник попереджався за день про те, що у нього призначено розбирання хліба»³². Під час виступів селяни не вживали горілки, жодна горічана крамниця не була пошкоджена³³. Серед тих, хто ще вірив у доброту російського царя-батенька, існувало переконання, що брати хліб чи інші продукти з поміщицьких комор для харчування голодних стариків, жінок і дітей — річ законна. У цьому зв'язку В. І. Ленін писав у відомій праці «До сільської бідноти»: «Селяни так натерпілися від усякого грабежу, гноблення й катування, що вони не могли хоч на хвилину не повірити темним чуткам про царську милість, не могли не повірити, що всяка розумна

²⁵ Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г., стор. 14—15.

²⁶ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 103, 1902 р., спр. 9347, арк. 69, 73—74, 80—82, 85; оп. 104, 1903 р., спр. 10007, 10234, арк. 124; спр. 10831, арк. 1.

²⁷ Там же, оп. 103, 1902 р., спр. 9347, арк. 301.

²⁸ Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г., стор. 14.

²⁹ Л. И. Емельях. Назв. праця, стор. 167.

³⁰ «Искра», № 21, 1 червня 1902 р.

³¹ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 103, 1902 р., спр. 9542, арк. 109 зв.; спр. 9347, арк. 301, 290.

³² «Искра», № 20, 1 травня 1902 р.

³³ Крестьянские движения 1902 г., стор. 103.

людина визнає справедливим поділ хліба між голодними, між тими, хто все своє життя працював на інших, сів і збирав хліб, а тепер умирає з голоду біля комор «панського» хліба»³⁴.

Царизм жорстоко розправився з голодними селянами, кинувши на придушення їх виступів значні військові сили.

Всього за офіційними, звичайно, заниженими даними, лише в Полтавській губернії суворі тілесні покарання застосовувалися в 17 місцевостях, в Харківській губернії було висічено сотні селян. В обох губерніях заарештовано 708, віддано до суду 1092 чол. За указом кривавого ката Миколи II селян примусили сплатити 800 тис. крб. особливого окладного збору, що мав компенсувати збитки, завдані поміщикам під час заворушень.

Отже, селянське заворушення 1902 р., незважаючи на широкий розмах, зазнало поразки. Головними причинами його невдачі, як зазначав В. І. Ленін, було те, що це «було повстання темної, несвідомої маси, повстання без певних, ясних політичних вимог, тобто без вимоги зміни-ти державні порядки. Селянське повстання було придушене, тому що воно було *непідготовлене*. Селянське повстання було придушене, тому що у сільських пролетарів не було ще союзу з міськими пролетарями. Ось три причини першої селянської невдачі»³⁵.

Та незважаючи на поразку, це повстання мало велике значення. Воно яскраво продемонструвало перед усім світом небажання селян жити по-старому, їх прагнення до знищення поміщицького землеволодіння, селянського малоземелля й кабали, податкового тягару та інших численних пережитків кріпосництва. Виступ полтавських і харківських селян у 1902 р. мав великий вплив на розгортання класової боротьби в інших повітах та губерніях України, на посилення визвольного руху в усій Росії. За підрахунками, зробленими на основі даних друкованих і архівних джерел³⁶, 1902 р. на Україні відбулося 320 селянських виступів, що охопили 504 села з населенням понад 322 тис. чол.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 375.

³⁵ Там же, стор. 374.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 98, 1900 р.; спр. 1238, 1875; оп. 100, 1902 р., спр. 1, ч. 3, л. В, ч. 4, л. Б., ч. 7, л. В., ч. 9, л. Б., В, ч. 29, л. А, ч. 36, л. В, ч. 44, л. В, ч. 47, л. В, спр. 1443; оп. 101, 1903 р., спр. 1, ч. 7, л. Б, В, ч. 43, л. В, ч. 44, л. В, ч. 47, л. В, ч. 59, л. В, ч. 72, л. В, ч. 73, л. А; Особливий відділ, спр. 360, ч. 34; ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1405, оп. 103, 1902 р., спр. 9342—9344, 9347, 9907, 10187, 10227, 10691, 10692, 10795, 10803, 10830, 10832, 10868, 10900, 10915, 11075, 11142, 11160, 11851; оп. 530, 1902 р., спр. 1082; оп. 104, 1903 р., спр. 9906, 10693, 10729; оп. 105, 1904 р., спр. 5479; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 700, 1901 р., спр. 223; оп. 701, 1902 р., спр. 96, 116, 119, 130, 177, 180, 181-5, 189—195, 205, 209, 230, 237, 247, 250, 368, 373, 392, 443; оп. 702, 1903 р., спр. 96; оп. 703; 1904 р., спр. 70; ф. 275, оп. 1, 1902 р., спр. 1; ф. 320, оп. 1, 1902 р., спр. 26, 28, 52, 57, 90, 97, 133, 136; КОДА, ф. Прокурора Київського окружного суду, оп. 1, спр. 1314, 2184; Хмельницький обласний державний архів, ф. 228, оп. 1, 1902 р., спр. 7192, 7193; ХОДА, ф. 3, 1902 р., спр. 114, 261, 1071, 1076; «Искра», № 20, 21, 23; «Киевлянин», 1899, № 284, 1901, № 26, 1902, № 67, 213; Революція 1905—1907 гг. на Украине, т. 1; Крестьянские движения 1902 г.; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. Сборник документов; П. Маслов. Крестьянские движения в России, ч. I, М., 1923; А. В. Шестаков. Борьба сельских рабочих в революции 1905—1907 гг.; В. Руднев. Крестьянское движение в начале XX века; А. Г. Михайлюк. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905—1907 гг.—«Исторические записки», т. 49, 1954; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., К., 1955; його ж. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, К., 1956; Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 рр. на Україні, К., 1955; С. О. Ктитарев. Ленінська «Искра» і піднесення революційного руху на Україні, К., 1959; І. Премислер. Революційний рух на Україні на початку XX ст., К., 1958; Л. И. Емельях. Назв. праця; Л. М. Иванов. Революция 1905—1907 гг. на Украине.—Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России, М., 1955; Г. М. Деренковский. Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г.—Доклады и сообщения Института истории АН СССР, вып. 2, 1954; та ін.

Узагальнивши досвід масового виступу селян 1902 р. і проаналізувавши причини його невдачі, В. І. Ленін у відомій праці «До сільської бідноти» визначив завдання більшовицької партії в посиленні роботи на селі. Керуючись ленінськими настановами, більшовицька партія спрямовувала свої зусилля на вивільнення селянства від впливу буржуазних і дрібнобуржуазних партій, на залучення його на сторону робітничого класу, на встановлення союзу між ними, який проявився в першій народній революції епохи імперіалізму.

М. Н. ЛЕЩЕНКО

С П И С О К
сёл Полтавской и Харьковской губерний, население которых
принимало участие в крестьянских волнениях 1902 года³⁷

№ п/п	Наименование волостей и селений	Число душ			Число наделов	Всей надельной земли
		мужск.	женск.	всего		
1	2	3	4	5	6	7
<i>Валковский уезд</i> <i>и волость</i>						
1.	г. Валки	2225	2061	4286	2225	1980 дес. —
2.	х. Костев	678	621	1299	678	542 » —
3.	» Гоневой Яр	236	242	478	236	198 » —
4.	» Тупицын	83	71	154	83	66 » 960 с.
5.	» Тарапарин	93	92	185	93	74 » 960 »
6.	» Водопойный	222	206	428	222	177 » 1440 »
7.	» Лелипенков	70	74	144	70	56 » —
8.	» Илюхин	73	62	135	73	58 » 960 »
9.	» Коверин	32	30	62	32	25 » 1440 »
10.	» Пересадин	36	40	76	36	28 » 1920 »
11.	» Кузьмовка	112	77	189	112	89 » 1440 »
12.	» Бучный Рог	54	37	91	54	43 » 480 »
13.	» Катричевка	239	230	469	239	191 » 480 »
14.	» Филев Яр	49	44	93	49	39 » 480 »
15.	» Соснов Рог	211	213	424	211	168 » 1920 »
16.	» Бурякова	135	18	153	135	108 » »
17.	» Старые Валки	408	355	763	408	327 » 960 »
18.	» Обрезанов	48	43	91	48	38 » 960 »
19.	» Морушки	10	15	25	10	8 » —
20.	» Пожарный	168	134	302	168	134 » 960 »
21.	» Рубановка	430	417	847	380	1028 » 1640 »
22.	» Кудрин	35	34	69	26	25 » 240 »
23.	» Галичев	10	12	22	6	15 » 270 »
24.	» Болгар	156	113	269	156	124 » 1920 »
25.	» Пересадин	205	177	382	205	164 » —
26.	» Селикин	108	109	217	108	86 » 960 »
27.	» Баранова	210	192	402	210	168 » —
28.	» Мезяков	350	323	673	350	280 » —
29.	» Сиренков	76	77	153	76	60 » 24 »
30.	» Титющина Балка	194	173	367	194	155 » 06 »
31.	» Коверин	133	128	261	133	106 » 12 »
32.	» Халимонов	99	105	204	99	79 » 24 »
33.	» Трофименков	156	151	307	156	1249 » 24 »
34.	» Россохин	77	96	173	77	61 » 18 »
35.	» Лагохин	38	31	69	38	30 » 12 »
36.	» Гузев	102	121	223	102	81 » 18 »
37.	» Лески	162	165	327	162	390 » —
38.	» Лащиновка	101	91	192	101	37 » —
	Итого	7624	7256	14880	7561	7375 » 720 »

³⁷ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. Міністерства юстиції, оп. 103, 1902 р., спр. 9347, арк. 217—229, 252.

Продолжение табл.

1	2	3	4	5	6	7
<i>Н. Камышеватская волость</i>						
39.	с. Камышеватос	999	1020	2019	740	1603 дес. —
40.	дер. Горчаковка	123	131	254	83	207 » —
41.	х. Орчик	28	21	49	10	20 » —
42.	» Лашиновка	60	42	102	17	34 » —
43.	дер. Ландышова	92	93	185	72	144 » —
44.	» Михайловка	209	205	414	143	357 » —
45.	» Рождественская	290	306	596	145	401 » —
	Итого	1801	1818	3619	1174	2766 » —
<i>Минковская волость</i>						
46.	с. Минковка	380	402	782	271	289 » 2 с.
47.	х. Ефременков	27	38	65	28	29 » 26 »
48.	» Самсонов	43	33	76	27	28 » 24 »
49.	» Вовков	7	9	16	6	6 » 12 »
50.	» Спасигогов	40	38	78	31	33 » 2 »
51.	» Савченков	42	41	83	20	21 » 10 »
52.	» Коробкин	29	38	67	33	35 » 06 »
53.	» Нестеренков	63	89	152	43	45 » 26 »
54.	» Харченков	158	140	298	105	112 » —
55.	» Лесконогов	108	101	209	66	70 » 12 »
56.	» Волошинов	38	47	85	18	19 » 06 »
57.	» Мельников 1-й	68	55	123	52	55 » 14 »
58.	» Кулебакин	9	19	28	19	20 » 8 »
59.	» Зайцев	107	89	196	66	70 » 12 »
60.	» Гандин	82	82	164	44	46 » 28 »
61.	» Ващенко	35	34	69	29	30 » 28 »
62.	» Ряднинин	19	17	36	14	14 » 28 »
63.	» Галатин	25	22	47	17	18 » 04 »
64.	» Кобзарев	185	178	363	143	152 » 16 »
65.	» Чалый Яр	47	38	85	25	26 » 20 »
66.	» Данилков Кут	93	93	186	64	68 » 08 »
67.	» Шийкин 1-й	130	122	252	107	114 » 04 »
68.	» Козаченков	48	51	99	45	48 » —
69.	» Сносарев	18	13	31	12	12 » 24 »
70.	» Божков	32	34	66	24	25 » 18 »
71.	» Прусов	105	96	201	63	67 » 06 »
72.	» Манайлов	83	77	160	57	60 » 24 »
73.	» Кадиграбов	135	123	258	91	97 » 02 »
74.	» Гребенников	73	74	147	50	53 » 10 »
75.	» Шийкин 2-й	17	21	38	12	12 » 24 »
76.	» Тугаев	42	40	82	30	32 » —
77.	» Водяная Балка	126	108	234	61	65 » 02 »
78.	» Ольховский	141	123	264	95	101 » 10 »
79.	» Малая Губщина	84	81	165	56	50 » 22 »
80.	с. Замоское	340	343	683	300	320 » —
81.	х. Титарев	159	143	302	140	149 » 10 »
82.	» Корсунов 1-й город	89	81	170	81	84 » 12 »
83.	» Корсунов 2-й »	78	61	139	61	65 » 02 »
84.	» Гонтавой Яр	203	193	396	192	214 » 29 »
85.	» Мельников	115	108	223	102	108 » 24 »
86.	» Перепелицын	205	206	411	133	141 » 26 »
87.	» Паложнев	24	20	44	16	17 » 02 »
88.	» Салов	17	22	39	24	25 » 18 »
89.	» Пожарный	78	86	164	49	52 » 08 »
90.	» Деревянкин	24	19	43	26	27 » 22 »
91.	» Шербиновка	127	135	262	96	102 » 12 »
92.	» Фостатый	14	12	26	12	12 » 24 »
93.	» Ковалев	35	26	61	32	34 » 04 »
94.	» Кодигробов	69	55	124	44	46 » 28 »
95.	» Рудой Байрак	320	305	625	264	281 » 18 »

Продолжение табл.

1	2	3	4	5	6	7		
96.	х. Карпенков	91	89	180	64	68	дес.	08 с.
97.	» Косенков	23	20	43	17	18	»	04 »
98.	» Буряков	162	181	343	140	149	»	10 »
99.	» Жилкин	39	28	67	14	14	»	28 »
100.	» Шилов	43	47	90	34	36	»	08 »
101.	» Корсунов Орчанск. 3-й	132	129	261	32	36	»	04 »
102.	» Разумный	92	87	179	91	97	»	02 »
103.	» Котелевцев	144	123	267	25	26	»	10 »
104.	с. Замоский Кут	165	158	323	129	193	»	15 »
105.	х. Байрачный	124	95	219	100	106	»	20 »
	Итого	5551	5538	10889	4042	4367	»	11 »
<i>Коломакская волость</i>								
106.	с. Коломак	—	—	8005	—	6204	»	—
107.	» Сидоренково	—	—	3362	—	2716	»	—
108.	» Шелнство	—	—	2974	—	2011	»	—
	Итого	—	—	14641	—	11931	»	—
<i>Снежковская волость</i>								
109.	с. Снежков 1	—	—	2227	—	577	»	—
110.	» Снежков 2	—	—	613	—	162	»	—
111.	» Контокузово	—	—	492	—	251	»	—
112.	» Сосновка	—	—	167	—	73	»	—
113.	» Бугаевка	—	—	343	—	149	»	—
114.	» Дмитровка	—	—	201	—	79	»	—
115.	» Александровка	—	—	217	—	36	»	—
116.	» Николаевка	—	—	788	—	326	»	—
117.	» Редкодуб	—	—	395	—	134	»	—
118.	дер. Шляховая	—	—	339	—	144	»	—
119.	» Дорофеевка	—	—	377	—	200	»	—
	Итого	—	—	6159	—	2131	»	—
<i>Гряковская волость</i>								
120.	с. Гряково	—	—	626	—	392	»	—
121.	» Старогряково	—	—	344	—	220	»	—
122.	» Новогряково	—	—	417	—	247	»	—
123.	» Очеретово	—	—	264	—	111	»	—
124.	» Никольское	—	—	276	—	93	»	—
125.	» Данзасовка	—	—	160	—	135	»	—
126.	» Благодатное	—	—	277	—	72	»	—
127.	» Георгиевка	—	—	292	—	235	»	—
128.	» Полтавское	—	—	192	—	274	»	—
129.	» Анновка	—	—	239	—	110	»	—
130.	х. Трудородительский	—	—	104	—	38	»	—
131.	с. Калениково	—	—	397	—	176	»	—
	Итого	—	—	3498	—	2251	»	—
<i>Алексеевская волость</i>								
132.	с. Алексеевка	849	787	1636	—	775	»	58 с.
133.	» Княжедолина	257	247	504	—	225	»	—
134.	» Покровское	269	243	512	—	279	»	600 »
135.	дер. Трудолобовка	219	212	431	—	266	»	—
136.	» Петропавловка	169	133	299	—	57	»	1200 »
137.	с. Новоивановка	335	379	714	—	291	»	—
138.	дер. Хотеевка	188	281	469	—	165	»	—
	Итого	2286	2282	4568	—	2058	»	1858 »

Продолжение табл.

1	2	3	4	5	6	7
<i>Перекопская волость</i>						
139.	с. Перекоп	1535	1498	3033	—	
140.	х. Крашаницын	47	38	85	—	3291
141.	с. Высокополье	2033	1933	3966	—	
142.	х. Шляховой	93	90	183	—	
143.	» Гвоздев	27	36	63	—	
144.	» Гайворонский	14	11	25	—	4592
145.	» Лисичий	10	9	19	—	
146.	» Лутицкий	9	5	14	—	
147.	с. Ковячи	1939	1849	3788	—	
148.	х. Журавлев	89	79	168	—	4979 дес.
149.	» Деркачев	77	83	160	—	
150.	с. Левандаловка	405	380	785	—	432 » —
151.	дер. Тельсовка	49	64	113	—	50 » —
	Итого	6327	6135	12462	—	13344 » —
<i>Знаменская волость</i>						
152.	с. Знаменское	743	785	1528	—	545 » 200 с.
153.	» Мануйловское	394	368	762	—	390 » —
154.	» Гавриловское 1-е	133	135	268	—	115 » —
155.	» Гавриловское 2-е	213	195	408	—	225 » —
	Итого	1483	1483	2966	—	1275 » —
<i>Нововодолажская волость</i>						
156.	Просьянское общество	2681	2628	5309	—	3376 » —
<i>Караванская волость</i>						
157.	Караванское общество	3808	3607	7415	—	6032 » —
<i>Новоселовская волость</i>						
158.	Новоселовское общество	4537	4313	8850	—	7803 » —
<i>Староводолажская волость</i>						
159.	Староводолажское общество 1-е	402	371	773	—	436 » —
160.	Староводолажское общество 2-е	250	230	480	—	242 » —
161.	Староводолажское общество 3-е	240	235	475	—	250 » —
162.	Круглянское общество	257	251	508	—	312 » —
163.	Федоровское общество	320	306	626	—	292 » —
	Итого	1469	1393	2862	—	1532 » —
<i>Богодуховский уезд</i>						
164.	с. Рябковка	70	81	151	—	67 дес.
165.	х. Рябковка	48	51	99	—	45 » —
166.	с. Ивановка	98	104	202	—	111 » —
167.	х. Колонтаевский	59	48	107	—	33 » —
Участие государственных крестьян						
168.	с. Филипково	214	208	422	—	432 » —
169.	х. Скибин	115	117	232	—	192 » —
	Итого	704	609	1213	—	880 » —

Продолжение табл.

1	2	3	4	5	6	7
<i>Константиноградский уезд Карловская волость</i>						
170.	м. Карловка	2307	2307	4614	—	5494 дес. —
171.	х. Редуты	166	146	312	—	—
172.	с. Федоровка	1511	1609	3120	—	3740 » 600 с.
173.	дер. Поповка	1246	1538	2784	—	2354 » 600 »
174.	с. Нижняя Ланна	677	690	1367	—	1619 » —
	Итого	5907	6290	12197	—	13207 » 1200 »
<i>Тагамлыкская волость</i>						
175.	м. Тагамлык	1131	1153	2284	—	2074 » —
176.	с. Ладыженка	180	141	321	—	334 » —
177.	» Григорьевка	280	269	549	—	220 » —
178.	» Александровка	141	133	274	—	143 » —
179.	дер. Павловка	140	113	253	—	119 » —
180.	» Сухой Тагамлык	42	43	85	—	45 » 1200 »
181.	» Александровка 1-я . . .	166	171	337	—	165 » 1200 »
182.	» Пасковская	138	125	263	—	83 » —
183.	» Елизаветовка	156	140	296	—	14 » 1600 »
184.	» Богдановка	140	38	178	—	154 » —
185.	с. Максимовка	326	331	557	—	28 » 1200 »
186.	» Старицковка	167	137	304	—	13 » 2200 »
187.	» Николаевское	165	151	316	—	33 » 2200 »
188.	дер. Ивановка	164	157	316	—	551 » —
189.	» Марьевка	94	83	177	—	73 » 1600 »
190.	» Артюховка	69	58	127	—	— » 1600 »
	Итого	3710	3451	7161	—	3470 » 1400 »
<i>Белуховская волость</i>						
191.	с. Белуховка	743	751	1494	—	1036 » 18 »
192.	» Ольховатка	458	446	904	—	578 » 1700 »
193.	дер. Нагорная	489	466	955	—	519 » 508 »
194.	» Левицковка	346	330	676	—	22 » —
195.	» Варваровка	1968	1997	3965	—	4099 » 200 »
196.	» Лисицья	323	327	650	—	251 » 1792 »
197.	х. Охочий					
	Итого	4327	4317	8644	—	6506 » 1818 »
<i>Полтавский уезд Чутовская волость</i>						
198.	с. Чутово	1511	1331	2842	—	1242 » 1212 »
199.	» Искровка	958	895	1853	—	1039 » 1476 »
200.	» Кочубеевка	842	752	1594	—	719 » 2347 »
201.	дер. Ровни	362	361	723	—	738 » 1871 »
202.	» Пасека					
203.	» Новодмитровка	233	226	459	—	245 » 2076 »
204.	» Александровка	89	98	187	—	73 » 2100 »
205.	» Степановка	311	295	606	—власної 90	» —
206.	» Черняковка 1	265	253	518	—	46 » —
207.	» » 2	293	304	597	—	1 » —
208.	» » 3	111	83	194	—	70 » 300 »
209.	Федоровка 1	163	130	293	—	110 » 1665 »
210.	» » 2	61	77	138	—	— » —
211.	» » 3	68	55	123	—	8 » 2064 »
212.	» Стенка 1	184	188	372	—	118 » 1862 »
213.	» » 2	92	85	177	—	64 » 1732 »
	Итого	5543	5133	10676	—	3716 » 1109 »

Продолжение табл.

1	2	3	4	5	6	7
<i>Руповищинская волость</i>						
214.	х. Свинковские	794	776	1570	—	23 дес. 1120 с.
215.	» Березовские					
216.	» Ольховики	248	264	512	—	1 » 257
217.	» Мураховщина					
218.	дер. Терповщина	254	263	517	—	куп. 102 » 660
219.	х. Шербаковские					
220.	» Андрийцы					
221.	» Крюково	372	354	726	—	171 » —
222.	» Вовки					
223.	» Вакулницы					
224.	с. Крутой Берег	412	430	842	—	245 » 188 с.
225.	» Ольховой Рог					
226.	» Высоцковка					
227.	» Терептовка	188	194	382	—	66 » 603 с.
228.	» Паськовка					
229.	» Ковалевка	642	669	1311	—	910 » 1146
230.	» Надерасинщина					
231.	» Коватьковка	327	341	668	—	192 » 1107 с.
232.	» Бруновка					
233.	» Петросиневка 1					
234.	» » 2	168	162	330	—	21 » 1609 с.
235.	» Руповщина	315	341	656	—	289 » 1098 с.
	Итого	3720	3794	7514	—	1896 » 951 с.
<i>Васильевская волость</i>						
236.	с. Васильевка	354	361	715	—	248 » 1500
237.	» Васильевка					
238.	» Жуковка	179	165	344	—	169 » 300 с.
239.	» Шатуновка					
240.	» Зеленковка					
241.	х. Нечитайлы					
242.	» Бабатовка	128	139	267	—	37 » 227 с.
243.	» Бабичевка					
244.	» Клименковка					
245.	» Войновка	219	181	400	—	168 » 988 с.
246.	» Журовка					
247.	с. Новоселовка (Веняминовка)	133	141	274	—	96 » 600 с.
248.	» Федоровщина	61	49	110	—	52 » 1959 с.
249.	» Петропавловка					
250.	дер. Осиповка (Сморощина)	241	227	468	—	168 » 869 с.
251.	» Мартыновка					
252.	» Николаевка	67	52	119	—	31 » 1500 с.
253.	» Александровка	39	32	71	—	2 » 684 с.
254.	х. Гориздры					
255.	» Брижаки					
256.	» Солопы					
257.	» Бажулы	221	225	436	—	58 » 1268 с.
258.	» Дыканы					
259.	» Седаки					
260.	с. Петрашовка (Серафимовка)					
261.	х. Гудзовка	89	85	174	—	29 » 828 с.
262.	» Лалы					
263.	с. Стягановка (Чернышевка, Рудев)	105	115	220	—	83 » 1266 с.
264.	дер. Степановка					
265.	с. Черкесовка	117	121	238	—	— 900 с.
266.	дер. Волховщина	109	106	215	—	65 » 1164 с.

Продолжение табл.

1	2	3	4	5	6	7
267.	» Осиповка 2 (Вп- товка)	142	137	279	—	160 дес. 2251 с.
268.	» Яновщина					
269.	» Литвиновка (Пн- сарщина)	131	119	250	—	13 » 1738 »
270.	х. Бурты	99	101	200	—	177 » 600 »
271.	» Бескровные					
272.	» Петриш					
273.	» Божки					
274.	» Нагиш					
275.	» Кудри					
276.	» Опощняны					
277.	» Мезины					
278.	» Селховка					
279.	» Ольховый Рог	543	495	1038	власної	1327 » 1002 »
280.	» Шостаки					
281.	» Юхимовка					
282.	» Рудниковка					
283.	» Дишки					
284.	» Вербовые					
285.	» Скибы					
286.	» Кучеренки					
287.	» Леусы					
288.	» Довбышевка					
289.	с. Григорьевка (Низо- вая)	68	57	125	—	71 » 140 »
290.	» Григорьевка (Горо- вая)					
291.	» Парасковеевка	438	371	809	—	486 » 1767 »
292.	» Фиошековка					
	Итого	3483	3269	6752	—	1922 » 741 »
	<i>Первозвановская волость</i>					
293.	с. Первозвановка	187	172	359	—	26 » 1776 »
294.	х. Кибальники					
295.	с. Покровка (Тедп- чевка)	64	53	117	—	11 » 200 »
296.	» Сулимовка 1 (Чер- нышевка)	64	73	137	—	10 » 1097 »
297.	» Сулимовка 2 (Псе- ловщина)	76	100	176	—	10 » 972 »
298.	дер. Андреевка (Кан- дыбовка)	239	252	491	—	26 » 2377 »
299.	» Гуляйполе (Тер- пиловщина)	52	49	101	—	6 » 1503 »
300.	» Свинковка	579	617	1196	—	459 » 350 »
301.	» Флоровка (Петра- шовка)					
302.	» Трудолобовка (Машковка)	230	207	437	—	30 » 1571 »
303.	» Куксовка					
304.	» Лировщина (Свин- ковка)	87	82	169	—	6 » 2239 »
305.	» Воздвиженка (Каншенювка)	73	86	159	—	—
306.	» Водяная	77	75	152	—	50 дес. 2100 с.
307.	» Каптамировка	254	258	512	—	240 » 672 »
308.	с. Сторожевое	1072	1052	2124	— куп.	3003 »
309.	х. Ищенко					
310.	» Тацин					
311.	» Грыни					
312.	» Свинковка	228	282	510	—	—

Продолжение табл.

1	2	3	4	5	6	7
313.	х. Ярмилюны					
314.	» Селки					
315.	с. Черпичено	91	106	197	—	64 дес. 1384 с.
316.	х. Мистюки					
317.	» Гончары Святые . .					
318.	» Бабичи					
319.	» Максименки	320	321	641	—	—
320.	» Маки					
321.	» Руды					
322.	» Александрополь . . .					
323.	» Зайцы	38	40	78	—	—
324.	» Ерини	50	68	118	—	—
325.	» Прони	17	18	35	—	—
326.	» Васьки-Ковжижахи .	32	32	64	—	—
327.	» Матийки	60	65	125	—	—
328.	» Козозы	10	9	19	—	—
329.	» Малюты	24	26	50	—	—
330.	» Паньки	22	14	36	—	—
331.	» Харченки	20	14	34	—	—
332.	» Летдеуги	5	4	9	—	—
333.	» Курилки	7	9	16	—	—
334.	» Яценки	79	73	152	—	—
335.	» Курметы	38	31	69	—	—
336.	» Писки	37	34	71	—	—
	Итого	4132	4222	8354	—	880 дес. 457 с.
	Всего			160629	—	98722 » 865 »

Наш календар

ДО 75-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ КЛЕМЕНТА ГОТВАЛЬДА

23 листопада 1971 р. минуло 75 років від дня народження видатного діяча чехословацького та міжнародного комуністичного й робітничого руху Клемент Готвальда — вірного сина робітничого класу, стійкого

революціонера-ленінця, талановитого політичного діяча, непохитного борця за щастя народу. З його ім'ям нерозривно пов'язані найважливіші етапи в історії КПЧ, героїчної боротьби чеських і словацьких трудящих проти капіталістичного гніту, за національну свободу, демократію й соціалізм. На XIV з'їзді КПЧ, що відбувся в знаменні дні святкування 50-річчя партії, Генеральний секретар ЦК КПЧ Густав Гусак вказав на заслуги Клемент Готвальда в будівництві партії як бойового авангарду чехословацького народу, створенні народно-демократичної Чехословацької держави, що стала на шлях соціалізму, у зміцненні союзу Чехословацьчини з СРСР. «У наших серцях, — сказав він, — буде вічно жити пам'ять про Клемент Готвальда, який протягом чверть віку стояв на чолі нашої партії і своєю діяльністю вніс вагомий вклад у її більшовицьке формування, в розвиток національно-демократичної революції і Лютневу перемогу трудового народу. Під його керівництвом партія заклала міцні основи союзу між Чехословацьчиною і СРСР, виробила генеральну лінію будівництва соціалізму в нашій країні»¹.

Клемент Готвальд народився в бідній селянській сім'ї в с. Дедіце на Моравії і з 12 років почав трудовий шлях учнем столяра. З юнацьких років він зв'язав своє життя з революційною боротьбою: 1912 р. вступив в соціал-демократичну організацію молоді, а 1918 р. приєднався до лівого крила соціал-демократичної партії. Велике значення для формування К. Готвальда як бійця-комуніста мали ідеї ленінізму та вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції. Свою політичну діяльність в рядах КПЧ він почав як організатор комуністичної молоді та революційного фізкультурного руху в Словаччині, потім був редактором комуністичних газет «Правда худоби» («Pravda chudoby») і «Глас люду» («Hlas ľudu»), агітатором і пропагандистом в Банська-Бистриця, Врутках і Остраві. В 1925 р. на III з'їзді КПЧ його обрано до складу Центрального Комітету партії і в Політбюро.

В 1926 р. К. Готвальд очолював відділ пропаганди та агітації ЦК КПЧ. Він вів непримиренну боротьбу проти опортунізму, за ідейно-організаційне зміцнення КПЧ і її більшовизацію. В середині 20-х років боротьба проти опортунізму, за звільнення партії від тягару соціал-демократичних традицій, пережитків націоналізму й шовінізму набула особливо гострого характеру. Навколо К. Готвальда сформувалось марксистсько-ленінське ядро партії, яке, спираючись на підтримку з боку Комінтерну, відстоювало революційну лінію в робітничому русі Чехословацьчини, вимагало перебувати всю діяльність КПЧ на принципах марксизму-ленінізму.

Вирішальну перемогу над опортунізмом було здобуто на V з'їзді КПЧ (1929 р.), який відкинув опортуністичну тактику попереднього правого керівництва й схвалив запропоновану К. Готвальдом і його прихильниками революційну програму розгортання класової боротьби. «Від опортуністичної пасивності до більшовицької активності!», «Обличчям до мас!» — під такими гаслами пройшла робота V з'їзду партії, який обрав Клемент Готвальда Генеральним секретарем ЦК КПЧ. Разом з ним до керівництва прийшли нові сили, які, в співдружності з ветеранами чехословацького робітничого руху Богумиром Шмералем і Антонієм Запотоцьким, вивели партію робітничого класу на єдино правильний шлях — шлях марксизму-ленінізму.

К. Готвальд був непримиренним до будь-яких проявів опортунізму, піклувався про поліпшення соціального складу партії, приділяв велику увагу революційному загартовуванню та інтернаціональному вихованню партійних кадрів, усіх комуністів Чехословацьчини. Після V з'їзду КПЧ він завоював великий авторитет не тільки в партії, але й серед широких мас трудящих, які побачили в ньому державного політичного діяча нового, революційного типу. 1929 р. його було вперше обрано депутатом Національних зборів Чехословацької республіки. Уже перша парламентська

¹ «Rudé právo», 26 травня 1971 р.

промова (21 грудня 1929 р.) посланця народу була суворим звинуваченням на адресу правлячих кіл чехословацької буржуазії, яка, прикриваючись гаслами «свободи», «демократії» й «національної єдності», встановила в країні свою класову диктатуру, проводила антинародну внутрішню й зовнішню політику, дотримувалася антирадянського курсу. З трибуни парламенту він рішуче заявив, що КПЧ докладе всіх зусиль, щоб підняти чехословацьких трудящих на непримиренну боротьбу проти капіталістичного ладу, за диктатуру пролетаріату: «Цю свою боротьбу ми вестимемо, незважаючи на жертви, вперто й цілеспрямовано і продовжуватимемо її доти, доки ваше панування не буде знищене»².

В роки економічної кризи К. Готвальд брав участь в організації страйкових битв чехословацького пролетаріату. Разом з Антоніном Запотоцьким, який очолював червоні профспілки, він безпосередньо керував одним з найбільших виступів чехословацького пролетаріату на півночі Чехії в 1932 р.—Мостецьким страйком гірників, що закінчився перемогою трудящих. Цього було досягнуто завдяки застосуванню партією й червоними профспілками тактики єдиного пролетарського фронту, вмілого поєднання економічних і політичних вимог. Вироблена КПЧ тактика керівництва класовими битвами в роки економічної кризи стала прикладом для комуністичних партій і революційного профспілкового руху інших капіталістичних країн.

На XII пленумі Виконкому Комінтерну (1932 р.), який звернув увагу компартій на виключну важливість правильного застосування тактики єдиного фронту для завоювання більшості робітничого класу і підвищення його революційної активності, було заслухано співдоповідь Клемент Готвальда «Про страйковий рух і боротьбу безробітних у Чехословаччині». На цей час він уже був одним з активних діячів у керівних органах Комінтерну (з 1928 р. входив до складу Виконкому Комінтерну, а з 1929 р.—Президії). На підставі узагальнення досвіду революційної боротьби та діяльності комуністів у капіталістичних країнах Готвальд активно сприяв розробці Комінтерном революційної стратегії й тактики комуністичних партій, зокрема у питанні створення антифашистського народного фронту. На VII конгресі Комінтерну (1935 р.) його було обрано до складу Президії й Секретаріату ВККІ.

Комуніст-інтернаціоналіст глибоко розумів всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції і в батьківщині ленінізму вбачав оплот світового революційного руху, надихаючий приклад для трудящих усіх країн у боротьбі за соціалізм. Він невтомно боровся проти антирадянського курсу зовнішньої політики буржуазного чехословацького уряду, за дружбу й співробітництво з СРСР, вбачаючи в цьому єдину гарантію свободи й незалежності народів Чехословаччини. У зв'язку з цим велике значення приділялося діяльності створеного в 30-х рр. з ініціативи КПЧ Союзу друзів СРСР, залученню до цієї організації широких мас чехословацьких трудящих. «Придбати друзів з Радянського Союзу,—говорив Готвальд в 1936 р.—значить придбати прибічників миру й ідей соціалізму... Політика дружби і союзу з СРСР є для Чехословаччини—малої держави—гарантією безпеки від німецького фашизму. Тому організація Союзу друзів СРСР має справді історичне значення»³.

Коли над Чехословаччиною нависла загроза небезпеки з боку гітлерівської Німеччини, Готвальд виявив себе далекозорим політичним і державним діячем. Від імені КПЧ він вимагав від уряду вжити рішучих заходів до захисту республіки від фашизму, підкреслюючи, що чехословацький народ за допомогою СРСР здатний захистити республіку і дати відсіч агресорові. Проте правлячі кола, як відомо, відкинули запропоновану комуністами програму захисту демократії, свободи й незалежності республіки, відмовилися від допомоги СРСР і під тиском західних союзників капітулювали перед Гітлером, прийнявши ганебні умови мюнхенського диктату. К. Готвальд, виступаючи з приводу цього в парламенті, з обуренням заявив: «Народ Чехословаччини глибоко обурений і рішуче протестує перед усім світом проти насилля, що здійснюється над ним і його країною...» Він також викрив злочинну політику «умиротворення» агресора й капітулянтство чехословацької буржуазії: «Саме класові інтереси великої буржуазії Англії і Франції змусили її в Мюнхені підтримувати гітлерівський режим за рахунок Чехословаччини. Саме класові інтереси реакційної чехословацької буржуазії зумовили капітуляцію і примусили принести в жертву... інтереси держави, республіки й нації. Перед нами—...змова проти народу, республіки і демократії»⁴.

Після окупації країни німецьким фашизмом Комуністична партія змушена була піти в глибоке підпілля, але продовжувала згуртовувати й піднімати народні маси на боротьбу з ворогом. За рішенням ЦК КПЧ К. Готвальд виїхав до Москви, де очолив закордонний керівний центр КПЧ, що підтримував постійний зв'язок з партійними організаціями Чехії та Словаччини, посилав їм на допомогу своїх представників, керував національно-визвольним рухом. К. Готвальду належить велика заслуга у роз-

² Клемент Готвальд. Избранные произведения, т. I, М., 1957, стор. 130.

³ Klement Gottwald. Spisy, sv. VII, Praha, 1953, стор. 186.

⁴ Клемент Готвальд. Избранные произведения, т. I, стор. 537, 539.

робі стратегії й тактики розвитку антифашистського національно-визвольного руху, його переростання під керівництвом робітничого класу в національно-демократичну революцію, визволення країни від фашизму та відтворення Чехословацької держави на новій, демократичній основі. КПЧ вважала найважливішою умовою і надійною гарантією визволення країни від фашизму та її розвитку по шляху демократії й прогресу зміцнення союзу і співробітництва з СРСР. Тому К. Готвальд високо оцінює значення підписаного в 1943 р. між СРСР і Чехословацькою республікою договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво. Звертаючись по радіо від імені Комуністичної партії до чехословацького народу, він говорив: «Після падіння гітлерівської тиранії, після вигнання іноземних загарбників з нашої батьківщини, після визволення нашої республіки цей договір гарантуватиме нам повну безпеку ззовні і звільнить нам руки для того, щоб ми могли зосередити свої зусилля на будівництві нового й щасливого життя у вільній і незалежній Чехословаччині»⁵.

В умовах розгортання антифашистської боротьби велике значення мало згуртування всіх патріотичних сил країни. З цією метою у березні 1945 р. було створено Національний фронт чехів і словаків, головою якого став Готвальд. У створеному в квітні 1945 р. у м. Кошице уряді Національного фронту він зайняв посаду заступника прем'єр-міністра, а після переконливої перемоги Комуністичної партії на виборах до Національних зборів (1946 р.) — очолив уряд Національного фронту, який продовжив здійснення Кошицької програми революційних перетворень у країні. Розвиток та поглиблення національно-демократичної революції на основі вчення марксизму-ленінізму й творчого застосування КПЧ ленінських принципів революційної стратегії й тактики відкрило перспективи для вирішення завдань соціалістичного характеру.

На конференції Компартії Словаччини у квітні 1945 р. К. Готвальд нагадавав про ленінську вимогу — при визначенні стратегії й тактики партії спиратись на суто науковий аналіз розстановки класових сил і правильно підходити до співвідношення накресланих демократичних і соціалістичних завдань. Найближчим завданням, говорив Готвальд, ми повинні вважати «справді послідовне проведення до кінця демократичної, національної революції, що розгорнулася, з тим, щоб надалі в ході цієї революції ми могли відкрити шлях до нових цілей, йдучи до них якнайширшим національним фронтом і на чолі нації». Дуже важливо для партії, підкреслював він, не втратити перспективи і «чітко бачити наш шлях і нашу мету», вести революцію далі⁶. З переростанням національно-демократичної революції в соціалістичну К. Готвальд пов'язував можливість мирного переходу Чехословаччини до соціалізму.

В складних умовах розвитку революційного процесу в Чехословаччині в 1945—1948 рр., що завершився перемогою соціалістичної революції, особливо блискуче виявилися здібності Клемент Готвальда як державного і політичного діяча, його вміння творчо застосовувати марксистсько-ленінське вчення в конкретних умовах Чехословаччини. В лютеві дні 1948 р. він, перебуваючи на посаді голови уряду і практично вирішуючи складні питання ліквідації спровокованої реакцією урядової кризи, водночас здійснював величезну політичну й організаторську роботу: приймав численні делегації трудящих, що прибували в столицю з усіх кінців країни, вів переговори з представниками політичних партій про відродження Національного фронту, виступав на масових мітингах, на з'їздах заводських рад і селянських комісій, інформуючи трудящих про розвиток подій у країні і зовнішньополітичне становище Чехословаччини. Виступаючи 22 лютого на з'їзді Союзу чехословацько-радянської дружби, що проходив у Празі, Готвальд знову наголошував на значенні дружби і співробітництва з СРСР для свободи і незалежності народів Чехословаччини⁷.

Єдність трудового народу Чехословаччини, який згуртувався навколо КПЧ на захист своїх революційних завоювань, змусила буржуазію відступити. 25 лютого на чолі з Клементом Готвальдом було сформовано новий уряд, за його активною участю розроблено нову Конституцію Чехословацької республіки. Лютева перемога трудового народу над буржуазією дала змогу безпосередньо приступити до здійснення програми будівництва соціалізму, основні завдання якого було визначено у звітній доповіді ЦК КПЧ IX з'їзду партії (1949 р.). В червні 1948 р. Готвальда було обрано президентом Чехословацької республіки.

Вірному сину чехословацького народу, який чверть віку стояв на чолі КПЧ, присвятивши своє життя боротьбі за щастя трудового народу, не довелося дожити до перемоги соціалізму на своїй батьківщині. Але з його ім'ям трудящі Чехословаччини нерозривно пов'язують завоювання соціалізму, успіхи у будівництві нового суспільства. Клемент Готвальд був стійким революціонером-ленінцем, комуністом-інтернаціоналістом, невтомним борцем за зміцнення чехословацько-радянської дружби і братерства. Його яскраве життя — чудовий приклад непохитної вірності марксизму-ленінізму, принципам пролетарського інтернаціоналізму.

І. М. МЕЛЬНИКОВА

⁵ Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг. Документы и материалы, М., 1960, стор. 143.

⁶ Клемент Готвальд. Избранные статьи и речи, М., 1970, стор. 67—68.

⁷ Там же, стор. 186.

ПОЛУМ'ЯНИЙ СИН ВІТЧИЗНИ
М. В. БУТАШЕВИЧ-
ПЕТРАШЕВСЬКИЙ

(До 150-річчя від дня народження)

М. В. Петрашевський (Буташевич-Петрашевський) народився 13 листопада 1821 р. в сім'ї військового лікаря — дворянина, що проживав у с. Лютецьках Гадяцького повіту на Полтавщині.

1839 р. він закінчив Царськосельський лицей і на подив друзів та вчителів одержав найнижче звання — XIV чин колезького реєстратора. Це була перша негідна помста уряду в особі директора лицейо за «непокірний характер і ліберальний напрям думок...», — як згадує сучасник революціонера Вл. Зотов. 1841 р. М. В. Петрашевський успішно закінчив Петербурзький університет й одержав диплом кандидата юриспруденції. В протоколі слідчої комісії у його справі з часом виник запис, що під час навчання в університеті Петрашевський був «...людиною з надзвичайно ліберальними ідеями, але його випустили з дипломом на ступінь кандидата прав, бо справді вчився відмінно і з великим бажанням»¹.

Після закінчення університету молодий юрист мріяв видавати журнал, на сторінках якого можна було б таврувати соціальні і політичні вади в житті царської Росії. Але уряд не дозволив це зробити. Довелося шукати іншу царину боротьби з царизмом. Щоб впливати коли не писаним, то хоч усним словом, він вирішив дістати посаду викладача в лицей. Проте йому як політично «неблагонадійному» відмовили. Тоді Петрашевський вирішив на власні кошти створити бібліотеку політичної літератури. Слідчий у справі петрашевців О. Сатинський писав Миколі I: «Особливу увагу звертає на себе велика кількість заборонених видань з бібліотеки Петрашевського. Можна без перебільшення сказати, що він мав усе, тільки-но видане за кордоном з найбільш незаконного і революційного»².

Однак для патріота цього було мало. Він шукав можливості друкуватися, щоб спілкуватися з широким колом громадськості, знайомити читачів із сучасними соціалістичними доктринами. Ці наміри дозволив здійснити «Кишеньковий словник іноземних слів, що ввійшли до складу російської мови», його з 1845 р. видавав штабс-капітан М. С. Кирилов. Щоб приховати від цензури демократичний та антиурядовий характер словника, на його обкладинці вирішили великими літерами писати, що видання присвячується братові царя — Михайлові Павловичу. Перший том вийшов 1845 р., цензура прогавила його антиурядовий характер. Автором більшості статей другого тома став М. В. Петрашевський. Коментуючи іноземні слова, він якомога ширше знайомив росіян з конституцією Франції, з соціалістичними теоріями. Та на цей раз урядові сановники зрозуміли агітаційно-пропагандистський зміст словника. За наказом Миколи I було вилучено 1600 екземплярів з тих 2 тис., які надійшли до книжкових магазинів, 1599 тут же було спалено, один залишено для архіву. Та патріоти не склали рук: на той час уже стали знаменитими «п'ятниці» Петрашевського, які почали діяти з 1844 р.

Михайлові Васильовичу пощастило згуртувати навколо себе людей, що належали до різних соціальних верств країни. Агент III відділу Ліпранді з цього приводу писав: «...Тут були разом люди не лише різних відомств і звань по службі, але й не службовці з усіх станів: дворяни, купці і навіть міщани... студенти, дрібні художники... і крамарі, що торгують тютюном»³. «Тут збирався народ молодий, освічений, мислячий...», — згадував учасник «п'ятниць» П. О. Кузьмін, — «...будь-яка несправедливість, зловживання, самодурство, глибоко обурювали душу кожного...»⁴ Всі вони високо цінували свого ідейного натхненника. Визначний письменник Росії Ф. М. Достоєвський писав, що він завжди поважав Петрашевського як людину чесну і благородну. Навіть царський шпигун Антонеллі в доповідній записці уряду зазначав, що, коли Петрашевський із захопленням починав щось говорити, «...його обличчя ставало справді чудесним і в усіх його рисах проглядали розум і благородство». Вболіваючи за майбутнє вітчизни і її гнобленого народу, М. В. Петрашевський нещадно критикував антинародну діяльність різних державних установ Росії. Закриті судові процеси він називав взірцем «сатанинського глузування над природою і людством». З особливою ненавистю він засудив створений Миколою I «III відділ»: «...Подібна урядова установа існує лише в Росії і як дві краплини води схожа на орден сзутів, озброює брата на брата, батька на сина... Подібні установи не лише підлість, а навіть святотатство, тому що вони розбещують мораль людини...»⁵ Революціонер, як і вся передова Росія, обурювався тим, що на високі посади в державних установах країни призна-

¹ И. А. Федосов. Революционное движение в России во второй четверти XIX в., М., 1958, стор. 271.

² В. Р. Лейкина. Петрашевцы, М., 1965, стор. 33.

³ И. А. Федосов. Назв. праця, стор. 280.

⁴ В. И. Семевский. М. В. Буташевич-Петрашевский и петрашевцы, ч. I, М., 1922, стор. 108.

⁵ Дело петрашевцев, т. I, М., 1937, стор. 218, 403.

чають не людей із світлим розумом, а представників аристократичного дворянства, хоч багато з них були бездарними чиновниками. З приводу цього він писав до свого однодумця П. О. Кузьміна: «Кажуть, що петербурзький військовий генерал-губернатор Шульгін за дурістю здається в архів, тобто призначається членом державної ради»⁶.

Михайло Васильович повністю поділяв оцінку, яку дав Миколі І сучасник М. О. Момбеллі: «Ні, імператор Микола не людина, а... звір, він той антихрист, про якого говориться в Апокаліпсисі. О росіяни! ради бога, схаменіться, доки ще не всі засоби вичерпані, доки ще можна виправити лихо... Як дивно збудовано світ, один мерзотний чоловік — і скільки зла він може зробити і за яким правом»⁷.

Революціонер добре розумів, що в середовищі росіян багато талановитих людей, які мають високі, світлі ідеї кращої організації суспільного життя, але цим людям і їх мріям нема простору, на всьому лежить печат царського деспотизму, поліцейського свавілля. Щоб настали кращі дні в житті співвітчизників, потрібно було, гадав Петрашевський, зруйнувати стару Росію і на її руїнах побудувати нову, велику, демократичну Русь. У своїх працях «Мої афоризми», «Зпас загальнокорисного», «Про шляхи підвищення вартості дворянських маєтків» та в статтях «Кішенькового словника...» він виклав свою політичну програму, проголосив віру в справедливе майбутнє. «Суспільство, що перебуває в нормальному стані,— писав Петрашевський,— буде те, яке дасть всякому із своїх членів засоби для задоволення його потреб пропорційно до бажання»⁸. «Управління, на його думку, повинне бути виборно-республіканське, де всі посади належать обраним... Лише республіканський уряд, обраний народом, достойний людської поваги, тому що і смішно й образливо людині, яка має розум, талант, волю та свідомість, підкоряти себе грубому деспотизму. Кожний народ має право сам керувати своїм життям й обирати потрібну владу... Одна особа як правитель,— писав він далі,— не знає життя і потреб різних класів суспільства і не може їх задовольняти. Верховним органом має бути Рада, створена з обраних представників різних народів, що входять до складу держави. Рада повинна запровадити у всіх народів одні й ті ж закони. Рада має керувати питаннями війни і миру»⁹.

Захищаючи право кожного народу, що жив на території Російської імперії, мати свою державу, законодавство й виборні місцеві та центральні органи влади, петрашевці виявляли особливу шану й повагу до українського народу, до його славної бойової історії, визначних політичних діячів і письменників, зокрема до Т. Г. Шевченка. В роки життя в Петербурзі поет був знайомий з Петрашевським, Спешневим, Штрандманом, Момбеллі. В часи свого тяжкого заслання він близько потоваришував з Макшеевим, поетом Плещеевим. Останньому Шевченко писав 1855 р., що кожне слово з його листа сприймає «як слово брата, як слово щирого друга». Також відомо, Плещеев був одним з перших перекладачів творів Шевченка на російську мову.

Хоч сьогодні ще невістачає матеріалів, які б підтвердили відвідини Шевченком «п'ятниці» Петрашевського, та все ж документи незаперечно доводять глибоку й щире любов Петрашевського і його однодумців до геніального українського поета та його народу. Готуючись до революційного перевороту в Росії, петрашевці уважно стежили за подіями в Польщі та на Україні, намагаючись використати їх у своїх намірах. Так, довідавшись про арешт кирило-мефодіївців, Петрашевський у колі своїх друзів говорив, що, незважаючи на цю трагедію, ідеї товариства пустили глибоке коріння на Україні, і цьому особливо сприяли невмирущі твори Шевченка.

Глибоку любов до українського народу і віру в його революційний потенціал висловив найближчий друг й однодумець Петрашевського М. Момбеллі, який писав, що український народ відіграє значну роль у загальному революційно-визвольному русі країни. Малоросія, зазначав він, була дуже войовничою країною і досить лише розворушити її, як уже важко буде заспокоїти.

Багато уваги в своїх працях революціонер приділяв знищенню кріпосного права. Цю ідею він широко розвинув у статті «Нивеллери» (Зрівнювачі)¹⁰. Виступаючи на захист людської гідності, Петрашевський викривав рабське становище жінки, в яке її поставили форми одруження і сім'я в експлуататорському суспільстві, рішуче засуджував жорстоку царську цензуру, що приховувала правду про всілякі злочини царських чиновників. Гострій критиці він піддав не лише національне гноблення в Росії, але й колоніальне рабство в усьому світі. З почуттям глибокого обурення таврував буржуазні уряди США, Англії, Іспанії, Франції та інших країн за те, що вони жорстоко експлуатували негрів, прирікши їх на хронічне недоїдання та передчасну смерть.

⁶ Философские и общественно-политические произведения петрашевцев, М., 1953, стор. 365.

⁷ Дело петрашевцев, т. 1, стор. 280.

⁸ Философские и общественно-политические произведения, стор. 239.

⁹ Дело петрашевцев, т. III, стор. 100—101.

¹⁰ Философские и общественно-политические произведения, стор. 363—364.

Перед усіма народами світу революціонер виступав проти соціально несправедливого капіталістичного способу життя. За капіталізму, писав він, «ми бачимо абсолютну бідність, відсутність можливості задовольнити найнеобхідніші людські потреби, коли є досить засобів для цього. Бачимо голод у врожайний рік. Соціалізм у сучасному суспільстві є не що інше як реакція людської свідомості проти анархії»¹¹. Петрашевський вважав, що лише за соціалізму можлива вища форма організації життя і праці, яка принесе людям достаток, задоволення найрізноманітніших їхніх потреб.

Революціонер був постійним полум'яним пропагандистом атеїзму. Його ідейний однодумець Тимковський з цього приводу говорив перед слідчою комісією: «На зборах у Петрашевського почув я такі речі про релігію, які спочатку наводили на мене жах, а потім цілком похитнули віру в достовірність усіх книжок святого писання найдавнішого і нового Завіту»¹².

Петрашеві вважали, що докорінну соціальну перебудову можна зробити лише шляхом революції. З великим захопленням Петрашевський вітав слова свого близького однодумця Д. Д. Ахшарумова про те, що стара Росія загине: «Завалиться і розпадеться вся ця стара величезна столітня будова і багатьох з нас задавить вона, руйнуючись, але життя оживе, і люди житимуть заможно, вільно і весело»¹³. Революціонер заявляв, що в поміщиків доведеться забрати землю для селян за допомогою зброї; «бо немає в історії прикладу відновлення втрачених прав без жертв кривавих і гонінь»¹⁴. Іншим разом, виступаючи на обіді, присвяченому пам'яті Фур'є, він говорив: «Ми засудили на смерть існуюче суспільне життя, вирок наш треба виконати»¹⁵. Та водночас Петрашевський був рішучим противником будь-якого авантюризму в цій великій і святій для кожного революціонера справі. Пам'ятаючи криваву трагедію, що відбулася 14 грудня 1825 р. в Петербурзі, він, людина великого і тверезого розуму, говорив: «Не можна розпочинати ніякого повстання, не будучи наперед переконаним у повному його успіху».

М. В. Петрашевський був на зустрічі Спешнева з Чорносвитовим, де обговорювалось питання про початок революційного повстання в країні. Йому було відоме написане Спешневим зобов'язання, яке мали підписати ті з петрашевців, хто виявився готовим взяти участь у збройному повстанні. Петрашеві, на відміну від декабристів, думали залучити до революційного перевороту в Росії народ. Головна мета полягає в тому, твердив революціонер, «щоб ідеї і бажання зміцнилися в масах народу. Коли чогось забажає цілий народ, тоді проти нього нічого не зможе зробити і військо». І, нарешті, для забезпечення успіху повстання було зроблено спробу утворити таємний комітет з п'яти осіб, який мав керувати підготовкою і проведенням повстання.

Звершити величні плани петрашевцям не пощастило. Провокатор Антонеллі виказав їх урядю, і над революціонерами в грудні 1849 р. було вчинено жорстоку розправу. Всіх засудили до смертної кари, яку тільки перед самим ешафотом було замінено іншими покараннями. Петрашевському випала довічна каторга. Покарання він відбував на Шилкинському й Олександрівському заводах у Сибіру. 1856 р. його перевели на поселення до Іркутська. Скориставшись із цієї нагоди, він розпочав там непримиренну боротьбу з місцевою і центральною адміністрацією за поліпшення умов життя політичних поселенців, за права гнобленого народу. В зв'язку з цим над ним було вчинено нове насильство: 1860 р. без суду і слідства заслали в с. Шушенське. Оскільки він і там продовжував викривати беззаконня, революціонера запропорили ще далі — в с. Бельське Єнісейської округи, де він передчасно й помер 19 грудня 1866 р.

Місцеве населення з глибокою шаную згадувало Петрашевського як захисника і наставника. 1867 р. про його смерть «Колокол» вмістив повідомлення, де були рядки: «Да хранит потомство память человека, погибшего ради русской свободы».

Радянські люди пам'ятають славне ім'я Петрашевського та його однодумців, котрі одними з перших у Росії зробили ідеї утопічного соціалізму складовою частиною революційної боротьби в період переходу до другого етапу революційного визвольного руху. Пропагуючи матеріалізм, атеїзм і соціалізм, Петрашевський відіграв визначну роль у розвитку передової політичної думки в Росії, в підготовці нового покоління революціонерів.

Наступні покоління революційних діячів Росії на досвіді петрашевців переконувалися в тій істині, що нову, вільну, демократичну Росію можна побудувати лише шляхом безкомпромісної боротьби з царизмом та силами реакції, шляхом революції.

А. К. БУЦІК

¹¹ Философские и общественно-политические произведения, стор. 428—429.

¹² В. И. Семевский. Назв. праця, ч. I, стор. 58.

¹³ Дело петрашевцев, т. III, стор. 110.

¹⁴ Философские и общественно-политические произведения, стор. 228.

¹⁵ В. И. Семевский. Назв. праця, ч. I, стор. 65.

ВАЖЛИВИЙ НАУКОВИЙ ОСЕРЕДОК

(До 50-річчя від дня заснування
«Товариства дослідників української
історії, письменництва й мови»)

Серед багатьох членами-фундаторами Товариства були перший президент АН УРСР В. І. Вернадський, член-кор. АН СРСР Д. І. Абрамович, академік В. М. Перетц, О. П. Баранников (згодом академік-сходознавець), В. П. Адріанова-Перетц (нині член-кор. АН СРСР і АН УРСР), В. І. Срезневський, член-кор. АН СРСР А. Я. Лященко. До складу Товариства були обрані член-кор. АН СРСР професор Ленінградського університету літературознавець В. В. Сиповський, мовознавець академік Б. М. Ляпунов, мистецтвознавець академік АН УРСР Ф. І. Шміт (останній переїхав з Харкова до Ленінграда), художник С. П. Яремич, літературознавець С. І. Маслов (згодом член-кор. АН УРСР), В. В. Данилов, археолог і фольклорист І. С. Абрамов та ряд інших вчених.

Протягом усього часу існування Товариства (1921—1933) головував академік В. Перетц. Організація працювала на кошти, що їх відпускала Головна наука РРФСР та Академія Наук УРСР, роботою керувала президія Товариства. Систематично відбувалися збори Товариства та засідання його секцій, де слухали доповіді про результати досліджень, інформації, відзначали літературні та наукові ювілеї тощо. Наприклад, 1927 р. відбулося 43 засідання, на яких заслухали 60 доповідей, 1928 р.— 37 засідань з 52 доповідями. З Товариством мали зв'язок і дослідники інших міст— Харкова, Києва, Чернігова, Дніпропетровська.

Наукова організація сприяла виявленню, згуртуванню й активізації наукових сил у перші післявоєнні роки, продовжувала ті науково-культурні традиції, що склалися в Петрограді ще з XIX століття. Її зусиллями було видано три «Наукових збірники», систематично публікувалися «звідомлення» про його роботу. Велику кількість праць було видано окремими монографіями, вміщено в збірниках та періодичних виданнях. Перший том «Наукового збірника» (1928), присвячений пам'яті Івана Франка, відкривався статтею письменника «Студії над українськими історичними народними піснями XV століття».

Члени Товариства виїжджали в наукові відрядження на Україну, організовували різні експедиції, вивчали архіви. Велику увагу було приділено вивченню нових явищ у післявоєнній Україні. Так, В. Боцяновський 1929 р. вивчав діяльність сільськогосподарських комун на Волині, етнограф О. Бежкович— хліборобську техніку в районі СРСР, А. Колаковська— українсько-молдавські культурні зв'язки.

Джерела, матеріали, допоміжні засоби і прийоми— все було в центрі уваги вчених, що ж до методології досліджень— то в ній відбулися всі особливості наукових пошуків і суперечностей першого десятиріччя радянської науки. Іноді мало місце й тяжіння до «фактології» та емпіризму, вияви вульгарно-соціологічного підходу до характеристики суспільних явищ, формалізм. Та люди завжди керувалися прагненням оволодіти марксистсько-ленінською методологією, і це ставало все помітнішим навіть у вихованців старої академічної школи.

Вагомий вклад у скарбницю науки внесли літературознавці Товариства. Це, насамперед, чотири випуски праці В. Перетца «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков» (1926, 1928, 1929, 1962), його ж монографія «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України— Русі XII ст. Вступ. Текст. Коментар» (1926) та ін., а також книга Д. Абрамовича «Києво-Печерський патерик. Вступ. Текст. Примітки», яка й досі залишається найгрунтовнішим дослідженням цієї пам'ятки. Цікаві й важливі дослідження в галузі сатири та літературно-фольклорних зв'язків зробила В. Адріанова-Перетц. В. Сиповський видав велику книгу «Україна в російському письменстві. 1801—1850» (1928). Вчені на новому джерельному матеріалі висвітлили багато питань з шевченкознавства (В. Данилов. «К цензурной истории сочинений Шевченко», В. Боцяновський «До арешту Шевченка у 1859 р.» та ін.), першими в радянську добу досліджували російсько-українські літературні, фольклорні та театральні зв'язки. К. Пушкаревич видрукував кілька статей, присвячених українсько-чеським літературним зв'язкам. Проф. С. Щеглова опублікувала ряд праць з історії театральної справи й літератури XVIII ст. З мовознавства важливими були дослідження академіків О. Баранникова, Б. Ляпунова, А. Лященка та В. Адріанової-Перетц.

Серед найактивніших секцій Товариства треба назвати й етнографічну, до складу якої входили ще дослідники фольклору. Так, О. Бежкович створив ряд праць про техніку хліборобства й скотарства, вивчав побут населення різних місцевостей. В. Данилов досліджував історію фольклористики, зокрема діяльність М. Максимовича. Цікаві праці з фольклористики й етнографії слов'ян належать перу К. Копержинського. І. Абрамов й А. Дзенс-Литовський («Познание местного края») наголошували

Листопадового дня 50 років тому в Петрограді утворилося «Товариство дослідників української історії, письменства й мови». Так називалася багатопрофільна наукова організація, що об'єднувала літературознавців, фольклористів, етнографів, мовознавців, істориків, археологів, мистецтвознавців.

ли на потребі вивчення фольклору радянського часу, нового побуту, зв'язаного з революційними перетвореннями.

З мистецтвознавства важливими були монографія А. Зарембського «Народное искусство подольских украинцев» (1928), статті Б. Крижанівського про українське й румунське килимарство, М. Фріде — про народну кераміку, С. Яремича — про давнє мистецтво, а також праці академіка АН УРСР Ф. Шміта з теорії та історії мистецтва. З археології варто відзначити книгу І. Абрамова «Что говорят забытые могилы» (1927) і його ж повідомлення про розкопки в районі Новгорода-Сіверського та узбережжя Десни. Різні питання історії досліджували науковці І. Рибаків, П. Косюра, С. Шкроб, Я. Верховець та ін. Діяльність Товариства була активною й різноманітною: вона сприяла розвитку радянської наукової думки. Окремі з названих праць зберегли своє значення і в наш час.

На початку 1933 р. за станом здоров'я В. Перетц склав із себе повноваження голови Товариства. Саме тоді відбувалися зміни в структурі Академії наук УРСР, зокрема її історико-філологічного відділу. Товариство поступово припинило своє існування, хоч більшість його учасників продовжували активну наукову діяльність у довоєнний час, а деякі й після Вітчизняної війни (В. Адріанова-Перетц, В. Данилов, К. Копержинський, О. Бежкович, І. Абрамов, С. Щеглова та ін.).

Багаті традиції вивчення історії, літератури й культури України продовжують у Ленінграді й тепер. Про це свідчать книги Ф. Прийми «Шевченко и русская литература XIX века», «Шевченко і російський визвольний рух», П. Жура «Третя зустріч», «Шевченковский Петербург», Ю. Марголіса «Исторические взгляды Т. Шевченко», Е. Косачевської «Галиция в революции 1848 года», праці І. Єрьоміна про І. Вишенського, дослідження І. Айзенштока про літературу XIX століття, М. Моренця про Шевченка і т. п.

Ю. П. СТУПАК

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ІСТОРИОГРАФІЯ БОРОТЬБИ БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ ЗА МАСИ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Оцінюючи політичну обстановку в країні періоду двовладдя, В. І. Ленін писав: «Не підлягає найменшому сумніву, що довго продержатись такий «перепліт» *неспроможний*. Двох влад у державі *бути не може*. Одна з них повинна зійти нанівець... Буржуазія російська уже працює з усієї сили, всілякими способами повсюди над усуненням і знесенням, зведенням нанівець Рад солдатських і робітничих депутатів, над створенням єдиновладдя буржуазії»¹.

В той час маси, захоплені перемогою над царизмом, ще прислухалися до брехливих обіцянок есерів і меншовиків та виявляли несвідоме довір'я демагогічній політиці Тимчасового уряду. За цих умов перед партією більшовиків, яка щойно вийшла з підпілля, постало надзвичайно складне завдання — шляхом терпеливої роз'яснювальної роботи в масах викрити імперіалістичний характер Тимчасового уряду, а на Україні — й антинародну контрреволюційну політику Центральної ради, зрадливість меншовиків, есерів та українських буржуазних націоналістів.

Викриттю меншовиків й есерів, ізоляції їх від широких верств населення служив висунутий у Квітневих тезах ленінський лозунг «Вся влада Радам!», який тоді не закликав робітничий клас до негайного повалення Тимчасового уряду, бо останній ще користувався довір'ям народу. Завданням партії в умовах дрібнобуржуазного впливу на Ради, вказував В. І. Ленін, «може бути лише терпеливе, систематичне, наполегливе, пристосовуване особливо до практичних потреб мас, *роз'яснення помилок їх тактики*. Поки ми в меншості, ми ведемо роботу критики і вияснення помилок, проповідуючи в той же час необхідність переходу всієї державної влади до Рад робітничих депутатів, щоб маси досвідом позбулися своїх помилок»².

Керуючись ленінськими вказівками, партія більшовиків розгорнула широку агітаційно-пропагандистську й організаторську діяльність щодо залучення на свій бік робітників, солдатів і селян. Цілком природно, що діяльність партії та окремих її організацій, спрямована на більшовизацію мас, створення політичної армії соціалістичної революції, привертала особливу увагу дослідників і на сьогодні досить повно досліджена в радянській історіографії. Втім, аналіз сучасного стану наукової розробки цього питання дозволив би зосередити увагу на окремих ще не вирішених питаннях, визначити напрямки, що чекають на свого дослідника.

Однією з таких корінних проблем є вивчення історії робітничого руху, аналіз закономірностей зростання і розвитку пролетаріату, зокрема його чисельності, складу, джерел поповнення, розміщення за основними галузями промисловості і промислових центрів України в 1917 р. До з'ясування цих питань вдавалися В. І. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор, В. Я. Борщевський, М. А. Рубач, Ю. М. Гамрецький і багато інших науковців. Внаслідок ретельного аналізу статистичних й архівних матеріалів М. А. Рубачу вдалося в загальному визначити число пролетаріату України 1917 р., що становило 3612 тис. чоловік, четверту частину його складали промислові робітники³.

До пролетаріату України належали українці, росіяни, білоруси, євреї, поляки та робітники інших національностей. Однак через те, що статистичні дані про національний склад пролетаріату України відомі тільки на 1897 та 1926 роки, вчені, обмежившись цифрами Всеросійського перепису 1897 р., роблять висновок, що кількість українців, яка в той час становила 70,4% всіх робітників, до 1917 р. зростає ще більше за рахунок вихідців з українських сіл⁴. Щодо чисельності пролетаріату великих

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 40.

² Там же, стор. 4—5.

³ С. М. Короливский, М. А. Рубач, Н. И. Супруненко. Победа Советской власти на Украине, М., 1967, стор. 35.

⁴ Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г., М., 1964, стор. 4.

промислових центрів і районів України в 1917 р., то, незважаючи на деякі відомості В. Астахова і Ю. Кондуфора⁵, питання залишається досі нез'ясованим.

Весь хід історичного розвитку підтвердив, що розмах і характер революційної боротьби пролетаріату визначаються ступенем його організованості, політичної зрілості, боездатності керіваних Комуністичною партією його громадських організацій: Рад, профспілок, фабзавкомів тощо. Ось чому радянські дослідники приділили значну увагу згаданім питанням. Перші праці з історії профспілкового руху на Україні з'явилися в 20-х роках: до 5-річчя і 10-річчя Жовтня були видані перші збірки документів, опубліковано ряд журнальних статей, що висвітлювали діяльність профспілок та фабзавкомів як у цілому на Україні, так і в окремих її районах⁶.

Незважаючи на те, що за назвами ці статті, на перший погляд, не мають історико-партійного спрямування, автори деяких з них, зокрема Д. Шлосберг, досить ґрунтовно висвітлюють діяльність партії більшовиків у масових робітничих організаціях, простежують процес більшовизації останніх, показують роль профспілок і фабзавкомів у революціонуванні пролетаріату. В цьому напрямку дослідники значно активізували свою діяльність у другій половині 50-х років⁷, надавши особливого значення вивченню організаційного будівництва профспілок, їх ролі в підготовці й проведенні соціалістичної революції.

Всебічний аналіз документальних матеріалів дав змогу дійти висновку, що в березні — квітні 1917 р. професійні спілки виникли у всіх великих містах України, а з лютого по червень вони не тільки сформувались організаційно, а й набрали масового характеру серед робітничого класу⁸. Лише подекуди автори допускають неточність у визначенні часу їх створення. Так, А. П. Гриценко вважає, що «організація профспілок, так само як і фабзавкомів, розвивалася в Донбасі досить повільно і пошвавилася лише у другій половині 1917 року»⁹. Це твердження автора спростовують дослідження кінця 60-х років, побудовані на великому фактичному матеріалі і

⁵ В. Астахов и Ю. Кондуфор. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября, Харьков, 1957, стор. 12; В. Борщевский и. Робітники Катеринослава в дні Жовтня, Дніпропетровськ, 1961, стор. 4.

⁶ Материалы по изучению истории профессионального движения на Украине, сб. I, Харьков, 1928; Октябрьская революция и фабзавкомы (материалы по истории фабрично-заводских комитетов), ч.ч. I и II; Б. Колесников. Нариси історії професійного руху на Україні. Харків, 1923; Д. Шлосберг. Первые шаги профсоюзного движения в Донбассе.— «Летопись революции», 1927, №№ 2, 3; його ж. Профессиональные союзы в борьбе за Октябрь.— «Летопись революции», 1927, №№ 5—6, 1928, № 1; його ж. Профессиональное движение в Харькове.— «Летопись революции», 1928, № 3; И. Амосов. Брянский завод в подготовке Октября.— «Летопись революции», 1927, № 3 та ін.

⁷ Профсоюзы СССР. Документы и материалы. В 4-х т. М., 1963; Н. Ф. Шумихин. Борьба Коммунистической партии за фабзавкомы и профсоюзы на Украине в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917 — январь 1918 гг.), К., 1955; А. М. Лисецкий. Большевики во главе стачечной борьбы пролетариата Украины в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции (март — октябрь 1917 г.). Автореферат, Харьков, 1959; В. Астахов и Ю. Кондуфор. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября, Харьков, 1957; А. А. Воскресенский. Революционная борьба рабочих Харьковского паровозостроительного завода (1895—1917), Автореферат, 1958; І. Ваткевич. Луганські більшовики в Жовтневій революції, Луганськ, 1961; Ю. Я. Білан. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні, К., 1957; М. Я. Запорожець. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти, Донецк, 1961; У. І. Рядніна. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції, К., 1958; Н. Гончаренко. Октябрь в Донбассе. Луганск, 1961; В. Я. Борщевский. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, ч.ч. I и II, Днепрпетровск, 1962; В. Сидоренко. Профсоюзы Украины после победы Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1957; А. Слущкий, В. Сидоренко. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября, М., 1961, стор. 3—25; Н. Шумихин. Роль профсоюзов Украины в подготовке и проведении Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917 — январь 1918).— Профсоюзы в борьбе за победу Великой Октябрьской социалистической революции, М., 1957; А. П. Гриценко. Робітничі фортеці соціалістичної революції, К., 1963; Р. О. Парфенов. Борьба профспілок України за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції.— З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, К., 1957, стор. 107—132.

⁸ А. Слущкий, В. Сидоренко. Назв. праця, стор. 3; С. М. Королевский, М. А. Рубач, Н. И. Супруненко. Назв. праця, стор. 89—90, 113; Історія робітничого класу Української РСР, т. II, стор. 17; Профсоюзы в борьбе за победу Октябрьской социалистической революции, стор. 157.

⁹ А. П. Гриценко. Назв. праця, стор. 20.

які дозволяють зробити єдино правильний висновок: у Донбасі «абсолютну більшість спілок було створено в період мирного розвитку революції, зокрема в березні — квітні 1917 р.»¹⁰

Розповідаючи про утворення нових і відновлення старих профспілок, автори особливу увагу звертають на керівництво цим процесом з боку парторганізацій як найважливішу умову революційної спрямованості і бойової діяльності спілок, вказують на значення більшовицької преси в боротьбі проти дрібнобуржуазного впливу.

Слід відзначити, що праці останніх років позбавлені помилок, яких припускались автори 20-х і кінця 50-х років, тобто, коли ігнорувався факт переважачого впливу в профспілках, особливо в період двовладдя, представників угодовських партій¹¹. Ці невірні тлумачення вже піддавалися науковій критиці¹².

Значна увага в історико-партійній літературі приділяється висвітленню взаємопротилежних позицій більшовиків і меншовиків щодо характеру профспілкового руху, його завдань і мети, розвінчуванню меншовицького лозунга «нейтральності», вузького професіоналізму, цехівщини і відособленості профспілок. Втім, досить детально висвітлюючи діяльність більшовиків України, зокрема таких відомих діячів як К. Є. Ворошилов, А. В. Іванов, І. Ф. Смирнов, Є. І. Горбачов, Є. І. Квірінг (у виборних органах профспілок, наприклад, у їх Центральних бюро), більшість з авторів майже обходять основні напрямки їх роботи в низових ланках профруху. Інші дослідники майже не торкаються гострої боротьби в середині низових профспілок, в результаті якої здійснювалася їх більшовизація. В цьому полягала одна із суттєвих помилок літератури не тільки 20—30-х років, а й більш пізнього періоду. Лише деякою мірою цю прогалину заповнює стаття М. Ф. Шумихіна¹³.

В перші дні після перемоги Лютневої революції творчість широких пролетарських мас створила нову організацію робітничого класу — фабрично-заводські комітети, поява яких була викликана тим, що після другої революції профспілки через свою організаційну слабкість і вплив угодовців не справлялися із завданням захисту політичних й економічних інтересів пролетаріату. На більшості підприємств України фабзавкоми були створені за ініціативою робітників — супроти волі Тимчасового уряду, меншовиків і буржуазних націоналістів. Цей процес, як свідчать документальні матеріали в працях П. В. Замкового та С. І. Кущевої¹⁴, завершився в основному в першій половині 1917 р., тимчасом як А. П. Гриценко вважає, що напередодні Жовтневого збройного повстання, хоч наведені нею факти дають підставу зробити такий висновок лише для непромислових районів Правобережжя України¹⁵.

Великий інтерес викликає питання про більшовизацію фабзавкомів, які першими з масових робітничих організацій були завойовані більшовиками і стали їх надійною опорою в масах. Труднощі у простеженні цього процесу спричинилися до появи в історичній літературі різних думок. Одні автори, порівнюючи ступінь впливу більшовиків у фабзавкомах та в інших робітничих організаціях, роблять висновок про порівнянну легкість більшовизації фабзавкомів на відміну від Рад і профспілок, спрощуючи боротьбу, що її довелося вести більшовикам проти угодовців та українських буржуазних націоналістів¹⁵. Інші дослідники за часи більшовизації фабзавкомів як

¹⁰ С. И. Кущева. Фабзавкомы и профсоюзы Донецко-Криворожского бассейна и их большевизация в период Октябрьской социалистической революции. Автореферат. Харків, 1967, стор. 11.

¹¹ Б. Колесников. Назв. праця, стор. 36; М. Майоров. Из истории революционной борьбы на Украине (1914—1919), К., 1922, стор. 77; Г. І. Береза. З історії боротьби пролетаріату України за встановлення робітничого контролю в період підготовки Жовтневої соціалістичної революції (березень — жовтень 1917 р.) — Наукові записки Київського у-ту, т. XVI, вип. XI, 1957, стор. 47; Р. О. Парфенов. Назв. праця, стор. 107.

¹² Ю. М. Гамрецкий. Советская историография о рабочем классе и рабочем движении на Украине в 1917 г. — Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г. Материалы научной сессии, состоявшейся 3—5 июля 1962 г. в Киеве, М., 1964, стор. 96.

¹³ М. Ф. Шумихин. Большевики Південно-Західного краю в боротьбі за фабзавкоми і профспілки в період підготовки та проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 14, 1967, стор. 20.

¹⁴ П. В. Замковий. Большевизация фабзавкомів України в 1917 р. — «УІЖ», 1963, стор. 82; С. И. Кущева. Назв. праця, стор. 12.

¹⁵ А. П. Гриценко. Назв. праця, стор. 18—25.

¹⁶ Н. П. Первак. Революційна боротьба робітників України в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Робітничий рух на Україні в період капіталізму, К., 1961, стор. 247; Д. С. Бельфор. З історії профспілок Одеси (фабзавкоми та профспілки в боротьбі за встановлення Радянської влади). — Праці Одеського держуніверситету ім. І. І. Мечнікова, серія суспільних наук, вип. 2, 1957, стор. 177; У. І. Рядніна. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції, стор. 107.

і інших робітничих організацій вважають в основному вересень—жовтень 1917 р.¹⁷ С. І. Кушева пише, що боротьба партії більшовиків за фабзавкоми складалася з трьох етапів: перший—місяці мирного розвитку революції, другий—період підготовки збройного повстання і третій—безпосередньо боротьба за встановлення Радянської влади¹⁸. Навіть зважаючи на тривалий процес більшовизації фабзавкомів у непромислових районах Донбасу на третьому етапі, автор значно перебільшує його складність і тривалість, перенісши остаточне завершення цього процесу на 1919—1920 рр.¹⁹ Найбільш правомірною є позиція тих істориків, які доводять, що більшість фабзавкомів у великих промислових районах України стала надійною опорою більшовиків протягом квітня—травня 1917 р.²⁰

Значний інтерес становить історія боротьби більшовицької партії за єдність професійного руху. Фабзавкоми в 1917 р. були не просто низовими осередками профспілок. Разом з останніми вони існували як дві самостійні організації робітничого класу і питання про їх взаємовідносини ще недосить досліджене в українській радянській історіографії, хоча окремі його аспекти знайшли своє відображення в працях А. П. Гриценко, Ю. М. Гамрецького, С. І. Кушевої, М. Ф. Шумихіна.

Деякі історики говорять про фабзавкоми і профспілки, не вдаючись до їх характеристик як організацій, що виступали єдиним фронтом на захист інтересів робітничого класу²¹. Г. І. Береза навіть твердить про більшовизацію фабзавкомів уже в березні як про завершений факт, хоч тоді вони лише виникали^{22–23}.

Вплив угодівців на профспілки зумовлював складність взаємовідносин останніх з фабзавкомами. Цей аспект, як і висвітлення боротьби більшовиків України проти дрібнобуржуазних націоналістичних партій також належним чином ще не висвітлений.

Ще не знайшло свого глибокого висвітлення і питання боротьби більшовиків за єдність професійного руху проти анархо-синдикалізму, що заперечував роль і значення масових організацій робітничого класу. З історією фабзавкомів і профспілок органічно пов'язана боротьба більшовиків за робітничий контроль над виробництвом і розподілом. Ця діяльність тією чи іншою мірою показана в усіх працях з історії профспілок і фабзавкомів, а також у тих, що присвячені боротьбі робітничого класу за перемогу Жовтневої соціалістичної революції.

Більш глибоко рішення партії з економічних питань, де робітничому контролю надається центральне місце, а також діяльність більшовиків України щодо впровадження цих заходів у життя, розкрито в спеціальних дослідженнях²⁴. Розглядаючи здійснення робітничого контролю в 1917 р. у нерозривному зв'язку з розвитком революційного руху і виходячи з лєнінських вказівок про два основні періоди боротьби за перемогу соціалістичної революції в Росії—мирного і немирного, історики розрізняють чотири якісно відмінні етапи, найбільш чітка характеристика кожного з яких подана в статті П. В. Волобуєва²⁵.

Перший етап—березень—квітень 1917 р. Період стихійного зародження і розвитку робітничого контролю. Другий—травень—червень 1917 р. Лозунг робітничого контролю стає одним з основних у діяльності більшовицької партії, у його розгортанні дедалі більшу роль відіграє керівництво партійних організацій. Третій—липень—серпень 1917 р.—це розгортання боротьби за робітничий контроль, за його розширення і поглиблення. Четвертий—вересень—жовтень 1917 р. Рух за робітничий кон-

¹⁷ А. П. Гриценко. Робітничі фортеці соціалістичної революції, стор. 164.

¹⁸ С. І. Кушева. Назв. праця, стор. 12.

¹⁹ С. І. Кушева. Боротьба більшовиків Донецько-Криворізького басейну за фабзавкоми та профспілки у 1917 р.—Наукові праці з історії КПРС—Міжвідомчий науковий збірник, вип. 19, 1967, стор. 30.

²⁰ П. В. Замковий. Назв. праця, стор. 86—87; Ю. М. Гамрецький. Назв. праця, стор. 98—99; П. П. Гудзенко. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР, 1965, стор. 59.

²¹ Н. Шумихін. Роль профсоюзів України в підготовці і проведенні Великої Октябрьської соціалістичної революції, стор. 157; Р. О. Парфенов. Назв. праця, стор. 113.

^{22–23} Г. І. Береза. Назв. праця, стор. 47.

²⁴ Т. С. Катречко. Боротьба робочих под керівництвом партії більшовиків за робітничий контроль над виробництвом в Донбасі (март 1917—март 1918). Автореферат, К., 1951; О. Н. Голобородько. Робітничий контроль—найважливіша складова частина економічної платформи більшовиків напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції.—Наукові записки Київського університету, т. XVI, вип. X, К., 1957; И. Ш. Черномаз. Боротьба робочого класу України за контроль над виробництвом (март 1917—март 1918), Харків, 1958; В. Еременко. Большевики в боротьбі за робітничий контроль (март—юль 1917 г. по матеріалам Донбасу), М., 1962; П. В. Замковий. Більшовики України—організатори робітничого контролю над виробництвом у 1917 р.—«УІЖ», 1963, № 5.

²⁵ П. В. Волобуєв. Ленинская идея рабочего контроля и движение за рабочий контроль.—«Вопросы истории КПСС», 1962, № 6, стор. 50—54.

троль досягає найвищого свого напруження: стає масовим і більш організованим. Ці етапи властиві і для України за умов урахування місцевих особливостей²⁶.

У перші дні революції В. І. Ленін розробив проєкт закону про робітничий контроль, який був прийнятий ВЦВК й опублікований у пресі 16 листопада. Грунтовний аналіз ленінського декрету, діяльність більшовиків України щодо його впровадження в життя дано в працях П. П. Гудзенка і Й. Ш. Черномаза^{27–28}, де автори підкреслюють, що боротьба за робітничий контроль на Україні і в цей період (листопад 1917 — січень 1918 р.) була складовою частиною загальної боротьби за владу Рад. Дальшим кроком у здійсненні економічної програми більшовиків стала націоналізація промисловості і поступивний перехід до робітничого управління.

Проте, відзначаючи досягнення української радянської історіографії в дослідженні цієї проблеми, слід зазначити, що більшовицьке керівництво діяльністю робітничих організацій та їх боротьбою за робітничий контроль висвітлюється ще недостатньо. Це відбувалося, зокрема, на науковій сесії, присвяченій Робітничому рухові в Росії, що відбувалася 3—5 липня 1962 р. в Києві. Однак за минуле десятиріччя особливих зрушень у вивченні цього питання не сталося. Дальшу його розробку необхідно здійснювати насамперед шляхом дослідження діяльності більшовиків у керівництві боротьбою робітників за контроль над виробництвом у 1917 р. З метою повного відтворення цього процесу потрібно простежити, як змінювалися форми і методи цієї діяльності на різних етапах революції.

З перемогою Лютневої революції робітничий клас висунув вимогу негайного запровадження 8-годинного робочого дня. Цей лозунг на той час був одним з найпопулярніших і в боротьбу за його здійснення були втягнуті найширші верстви робітників.

Боротьбі за 8-годинний робочий день більшовицька партія надавала особливого значення. Ще перед Жовтнем В. І. Ленін писав про те, що революційна боротьба пролетаріату «...нерозривно зв'язана з поліпшенням умов життя робітників. Зразок цих поліпшень, прапор їх і є 8-ми годинний робочий день»²⁹.

Зрозуміло, це важливе питання робітничого руху не могло залишитися поза увагою істориків, і деякі його аспекти розкрито як у загальних працях з історії Жовтневої революції на Україні, так і в окремих статтях. Але в першому випадку автори не ставили за мету показати партійне керівництво цим рухом, через що ряд питань було висвітлено в історико-партійному плані лише задовільно. Більш глибоко його дослідили в другому випадку Ю. М. Гамрецький, Й. Ш. Черномаз, К. А. Дегтярьов і А. Д. Забара³⁰. Однак А. Д. Забара значно перебільшує роль профспілок у керівництві боротьбою робітників, з чим не можна погодитися. Вона вважає, що профспілки України «під керівництвом більшовиків розгорнули активну боротьбу за встановлення 8-годинного робочого дня вже в березні 1917 р.»³¹, хоч відомо, що в цей період тривав процес відновлення профспілкових організацій, які перебували під впливом есеро-меншовицьких елементів і, що відзначається в праці А. Д. Забари, виступали проти встановлення 8-годинного робочого дня.

Викликає інтерес ступінь вивчення питання про керівництво страйковим рухом пролетаріату і про ставлення до нього різних партій, що певною мірою висвітлюється в ряді праць і найбільш повно в дослідженнях А. М. Лисецького, який показує керівну роль більшовицьких організацій у розвитку страйкової боротьби на Україні в 1917 р.³².

²⁶ М. Л. Иткин, В. И. Селицкий, И. Ш. Черномаз. Современная советская историография рабочего контроля 1917—1918 годов.— «Вопросы истории», 1964, № 11, стор. 32—33.

^{27–28} Й. Ш. Черномаз. Назв. праця, стор. 98—136.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 284.

³⁰ Ю. М. Гамрецький. До питання про боротьбу за 8-годинний робочий день в Радах України в 1917 р.— «УІЖ», 1964, № 1, стор. 91—96; Й. Ш. Черномаз. Боротьба робітничого класу України за 8-годинний робочий день у 1917 р.— Питання історії народів СРСР. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 5, 1968, стор. 54—61; К. А. Дегтярьов. Більшовики Південно-Західного краю на чолі боротьби трудящих за встановлення 8-годинного робочого дня (березень—квітень 1917 р.) — Наукові праці з історії КППС. Вип. 14, 1967, стор. 91—101; А. Д. Забара. Профспілкові організації України в боротьбі за встановлення 8-годинного робочого дня в період двовладдя.— «УІЖ», 1967, № 6; і і ж. Боротьба за 8-годинний робочий день на Україні та її значення для більшовицької мас в період підготовки збройного повстання (листопад — жовтень 1917 р.) — Наукові праці з історії КППС. Вип. 25, 1968, стор. 20—27; і і ж. Революційна боротьба робочого класу України за 8-годинний робочий день (март 1917 — январь 1918 гг.). Автореферат, К., 1968.

³¹ А. Д. Забара. Назв. праця, стор. 101.

³² А. М. Лисецький. Большевики во главе стачечной борьбы пролетариата Украины в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции (март — октябрь 1917 г.). Автореферат, Харьков, 1958; його ж. Большевики во главе стачечной борьбы пролетариата Киевщины в период подготовки Великой Ок-

Складовою частиною діяльності більшовиків щодо залучення на бік соціалістичної революції широких народних мас є боротьба за селянство, яке становило більшість населення країни і чия боротьба за землю, поряд з боротьбою робітничого класу за соціалізм, за припинення імперіалістичної війни та національне визволення, була важливою передумовою перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Дослідження історії селянського руху 1917 р. в українській радянській історіографії почалося ще в 20-х роках і не виходило за межі невеликих статей або нарисів³³, у яких мало висвітлювалася робота більшовиків серед селянства, боротьба проти угодовців, особливо есерів. У деяких дослідженнях того часу навіть не проводиться межа між більшовиками та есерами, через що складається враження, ніби обидві партії однаково виступали за інтереси трудящого селянства³⁴. Лише в 30—40-х роках вийшли з друку дві праці Ю. Чеботарьова³⁵, де автор певною мірою торкається роботи більшовиків серед селянських мас.

Всебічна наукова розробка цього питання розпочалася в 50-х роках і триває понині. Так, у середині 50-х років вийшла книга С. Кіхтева, присвячена діяльності більшовиків Донбасу в період підготовки і проведення Жовтневої революції. Втім, відображуючи боротьбу більшовицької партії за селянство, автор явно применшив вплив есерів у селах Донбасу в часи мирного розвитку революції³⁶.

Крім названих узагальнюючих праць, наприкінці 50-х років було опубліковано ряд спеціальних статей, в яких дослідники все більше зверталися до висвітлення діяльності більшовицьких організацій серед селянських мас³⁷. І нічим не виправданою є позиція істориків, що недооцінюють вклад своїх попередників у розробку цього питання³⁸.

В загальних рисах показано боротьбу більшовиків за селянство в працях, що вийшли на Україні до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Недосить

тябрьской социалистической революции.— Ученые записки Харьковского университета. т. 103, труды кафедры истории КПСС, т. 7, 1959; його ж. Из истории стачечной борьбы рабочих и служащих на предприятиях капитала Юга России в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции (март — октябрь 1917 г.) — Ученые записки Кишиневского университета. Сборник работ молодых ученых университета, т. 44, 1959; його ж. О некоторых особенностях забастовочной тактики большевиков в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции (По материалам Украины). Ученые записки Харьковского университета, т. 103. Труды кафедры истории КПСС, т. 7, 1959, стор. 93—106.

³³ Т. Каретников. Аграрна революція на Україні. — «Більшовик України», 1927, № 11, стор. 44—51; А. Козаченко. Селянський рух 1917 р. на Україні. — «Селянський будинок», 1927, № 12, стор. 28—33; М. А. Рубач. Аграрна революція на Україні в 1917 г. — Летопись революции, 1927, № 5—6, стор. 7—45; Э. Коган. Из истории аграрного движения 1917 г. на Екатеринославщине. — Борьба за Советы на Екатеринославщине. Днепропетровск, 1927, стор. 53—76; А. Іргізов. Селянський рух 1917 року на Київщині. — «Літопис революції», 1931, № 4, стор. 3—34 та ін.

³⁴ В. Качинский. Очерки аграрной революции на Украине, вып. 1, Харків, 1922. — 1917 год в Харькове, Харьков, 1927, стор. 200.

³⁵ Ю. Чеботарьов. Селянський рух на Україні в жовтні 1917 р. — «Більшовик України», 1937, № 9—10, стор. 57—65; його ж. Селянський рух на Україні в 1917 р., К., 1940.

³⁶ С. Кіхтев. Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. К., 1954, стор. 125.

³⁷ М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции, К., 1957; його ж. Боротьба більшовиків України за трудяче селянство. — Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 — лютий 1918), К., 1957; В. І. Шусь. Боротьба Комуністичної партії за селянство в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Наукові записки Київського державного університету, т. XVI, вип. XI, К., 1957, стор. 61—76; Я. Штернштейн. Боротьба більшовиків Одеси за селянство в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. — Праці Одеського університету, т. 147. Серія суспільних наук, вип. 2, 1957, стор. 235—258; його ж. Більшовики на чолі революційного селянства Одещини у боротьбі за Жовтень. — Наукові праці з історії КПРС, вип. 15, К., 1967; С. Х. Каган. Селянський рух на Київщині у вересні — грудні 1917 р. З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, К., 1957, стор. 190—191; Н. І. Берглезов. Борьба периферийных большевистских организаций Киевщины за крестьянские массы в 1917 году. — Труды Киевского института физкультуры, вып. 4, 1958, стор. 114—137.

³⁸ П. Ф. Решодько. Борьба большевиков Харьковщины за крестьянские массы в период мирного развития революции (март — июль 1917 года). — Ученые записки Харьковского ун-та, т. 139. Труды опорной кафедры истории КПСС, т. 2, 1963, стор. 71—75.

повно висвітлено процес революціонування трудящих села і в узагальнюючій праці С. М. Королівського, М. А. Рубача, М. І. Супруненка, на що вказують зокрема І. К. Рибалка і І. Л. Шерман³⁹.

Знайомлячись з окремими публікаціями, іноді важко зрозуміти, з ким же більшовики вели напружену боротьбу за селянські маси в період підготовки Жовтневої революції та після її перемоги. Наприклад, відомо, що в 1917 р. їм довелося боротися насамперед з дрібнобуржуазною партією есерів та меншовиками. Тимчасом у деяких працях, зокрема в статтях Є. Є. Маленка, М. І. Берглезова, В. М. Чуприни⁴⁰, про існування партій меншовиків й есерів згадується лише з огляду на те, що в березні 1917 р. останні «захопили депутатські місця в Радах»⁴¹; далі в авторів ці партії зникають з політичної арени. Такі праці не дають уявлення про гостру боротьбу, що розгорнулася в Радах, на з'їздах, мітингах, зборах і сходках селян між більшовиками, есерами й меншовиками (останні завжди виступали разом).

1968 р. Ю. М. Гамрецький зробив першу спробу дати науковий аналіз радянської літератури з історії селянського руху на Україні протягом 1917 р.⁴² Він лише побіжно торкається питання боротьби більшовиків за селянство. Нині назріла необхідність дати загальний аналіз історико-партійної літератури на цю тематику, визначити, як досліджуються форми й методи роботи партії у згаданому напрямку. Останні відзначаються високою змістовністю й різноманітністю. Це агітаційно-пропагандистська діяльність, видання й поширення більшовицьких листівок і газет, проведення спільних зборів, мітингів робітників і селян, участь більшовиків у Радах селянських депутатів, у роботі селянських з'їздів, конференцій, земельних комітетів. Всі ці питання тією чи іншою мірою розроблено радянською історіографією. Однак, як зазначалося в статті М. І. Супруненка й М. А. Рубача⁴³, в цілому історія революційного селянського руху періоду підготовки Жовтневої революції вивчена радянською історіографією ще мало. Двотомна праця «Історія селянства Української РСР», що вийшла дещо пізніше, також приділяє мало уваги тогочасній боротьбі більшовиків за селянські маси.

Згідно з ленінською періодизацією розвитку соціалістичної революції дослідники відзначають, що перехід українського села на бік революції відбувся після липневих подій, коли трудящі маси на власному досвіді переконалися в антинародній політиці угодовських партій меншовиків й есерів і, навпаки, у вірності інтересам народу партії більшовиків. Правда, інколи в працях можна знайти перебільшення політичної активності українського селянства та впливу на нього більшовицької партії в період мирного розвитку революції. Так, М. Л. Завіновський вважає, що вже в період двовладдя селянство звільнилося з-під впливу угодовців. Таке твердження суперечить дійсності. До речі, сам М. Л. Завіновський розглядає три кризи Тимчасового уряду і корніловщину як своєрідні етапи поступового відходу селянських мас (насамперед його найбільшої частини) від Тимчасового уряду та дрібнобуржуазних партій. У тій же статті кількома сторінками далі автор правильно зазначає, що в перший період революції есерам вдавалося шляхом демагогічних заяв вести за собою більшість селянства, утримувати його від захоплення поміщицьких земель⁴⁴.

Радянські історики особливо наголошують на тому, що партійні організації України, борючись за залучення селянських мас на бік соціалістичної революції, керувалися перш за все Квітневими тезами В. І. Леніна та рішеннями Квітневої конференції, з яких випливали конкретні завдання масово-політичної роботи більшовиків.

Яскравий і конкретний матеріал, взятий авторами з архівів і періодичної преси, розкриває значення і дієвість більшовицької пропаганди на селі, свідчить про цілеспрямованість, глибокий зміст доповідей і виступів, в основу яких були покладені ленінські положення й резолюції Квітневої конференції РСДРП(б), а це ставило перед селянами конкретні цілі і шляхи їх досягнення. Водночас зазначалося, що деякі керівні працівники Київської, Катеринославської та ін. парторганізацій недооцінювали роль агітаційно-пропагандистської роботи на селі⁴⁵ та, крім того, доводилося пере-

³⁹ «УІЖ», 1968, № 3, стор. 143—144.

⁴⁰ В. М. Чуприна. Роль агітаційно-масової роботи більшовиків України в боротьбі за селянські маси (березень — червень 1917 р.).— Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук, Львів, 1968, стор. 17—22.

⁴¹ Труды Харьковского инженерно-строительного института, вып. 22. Сборник научных работ кафедр общественных наук. Харьков, 1962, стор. 3—39; Труды Киевского института физкультуры, вып. 4, К., 1958, стор. 114—138.

⁴² Ю. М. Гамрецький. Радянська історіографія селянського руху на Україні в 1917 р.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, вип. 1, К., 1968, стор. 56—75.

⁴³ М. І. Супруненко, М. А. Рубач. Про стан і завдання наукової розробки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції.— «УІЖ», 1965, № 10, стор. 37.

⁴⁴ Із історії Комуністичної партії України. Наукові праці кафедр суспільних наук вузів м. Києва, вип. 2, К., 1959, стор. 21, 38.

⁴⁵ Г. Мультих. Большевистские организации Украины в борьбе за революционную мобилизацию масс.— «Коммунист Украины», 1957, № 4, стор. 34.

борювати великі труднощі, пов'язані з нестачею досвідчених агітаторів й організаторів, що особливо відчувалося після виходу партії з підпілля. Тут же розкрито заходи більшовицьких організацій, спрямовані на подолання цих труднощів⁴⁶.

Важливе значення в боротьбі за селянські маси мала діяльність більшовиків у Радах робітничих і солдатських депутатів. Цей аспект ґрунтовно висвітлено в працях М. А. Рубача, Я. М. Штернштейна, П. Ф. Решодька, М. І. Малича, І. І. Печерниці та ін.⁴⁷ Українські історики показували роль більшовицької преси, зокрема ленінських публікацій, документів ЦК РСДРП(б) із селянського питання, що закликали селян не чекати Установчих зборів, а розв'язувати земельне питання шляхом організованого захоплення поміщицьких володінь. Преса, в тому числі більшовицькі листівки, що їх випускали й розповсюджували комітети серед мас, викривали антинародну політику угодовських партій меншовиків та есерів, які давали трудящим тільки одні обіцянки⁴⁸.

Питання створення і діяльності земельних комітетів знайшли своє відображення в історичній літературі, але тут автори не ставили собі за мету показати роль більшовиків у створенні і діяльності цих комітетів. Більшовицьке керівництво сільськими, волосними земельними комітетами не висвітлено і в працях, присвячених боротьбі більшовиків України за селянські маси. Як виняток можна назвати лише авторів М. А. Рубача, С. Х. Кагана, Я. М. Штернштейна.

Корінний поворот селян у бік більшовиків стався після липневих подій та особливо після розгрому Корнілова. Яскравим показником цього є безперервне збільшення числа революційних виступів селян. Напередодні Жовтня В. І. Ленін неодноразово підкреслював велике значення селянських повстань для перемоги пролетарської революції. «Нарешті, найзначніший факт сучасного життя в Росії,— писав він 17 жовтня,— є *селянське повстання*. Ось об'єктивний, не словами, а ділами показаний перехід народу на сторону більшовиків»⁴⁹. Ленінські теоретичні положення є визначальними в українській радянській історіографії щодо дослідження боротьби більшовиків за селянство восени 1917 року.

З порівняння стану вивчення проблеми на різних етапах розвитку революції видно, що більш ґрунтовно в історичній літературі розкрито діяльність більшовиків України серед селянства після перемоги Жовтневої революції. Події Жовтня і прийняття Ленінського декрету про землю на II Всеросійському з'їзді Рад викликали широкую революційну активність трудящих мас України.

В літературі вказується на першочергове значення більшовицької преси в донесенні ленінського декрету до селянства. Водночас автори наголошують на ефективності усної більшовицької пропаганди, яку вели агітатори, відряджені в села комітетами РСДРП(б); відзначається велика роль по-більшовицькому настроєних солдат, що поверталися з фронту, у революціонізуванні селян. Це підтверджує фактичний матеріал, використаний у працях М. А. Рубача, Я. М. Штернштейна, М. І. Берглезова та інших.

Дослідження боротьби більшовиків України за втілення в життя Ленінського декрету про землю тісно пов'язується з конкретними особливостями умов, що склалися на Україні після повалення Тимчасового уряду. Тут увага дослідників зосереджується на висвітленні заходів партії, спрямованих на викриття антинародної політики Центральної ради й українських меншовиків та есерів. Центральна рада, яка складалася з представників буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій, фактично не володіючи до листопада 1917 р. державною владою, ще не встигла дискредитувати себе перед масами такою мірою, як російські меншовики й есери, тому деяка частина селянства сподівалася на те, що Центральна Рада розв'яже земельне питання на їх користь. Однак ці сподівання досить швидко розвіялися.

На другий день після проголошення третього універсалу під урочистий дзвін Київської Софії керівні діячі Генерального секретаріату буквально насміялися з надії українського селянства одержати землю — і 14 листопада було видано «роз'яснення»

⁴⁶ П. Ф. Решодько. Назв. праця, стор. 74; Боротьба за владу Советов на Киевщине. Сборник документов и материалов, стор. 169.

⁴⁷ М. А. Рубач. Союз робітничого класу і біднішого селянства — вирішальна сила перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.— Комуністична партія — організатор і натхненник союзу робітничого класу і селянства, К., 1957, стор. 91—148; Я. М. Штернштейн. Назв. праця; М. І. Малич. Боротьба більшовицьких організацій України за зміцнення союзу робітничого класу і біднішого селянства в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції (вересень — жовтень 1917).— Наукові записки Полтавського педінституту, т. 16, вип. 1. Серія історична. Полтава, 1962, стор. 25—32; І. І. Печерниця. Діяльність більшовиків Півдня України по зміцненню союзу робітничого класу та селянства в березні — жовтні 1917 р.— «УІЖ», 1967, № 10, стор. 82—86.

⁴⁸ П. Ф. Решодько. Назв. праця, стор. 76.

⁴⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 165.

до згаданого універсалу, за яким під страхом суворої кари заборонялося ділити поміщицькі землі. Автори використали цікавий матеріал, який розкриває вплив Ленінського декрету про землю на селянство і втілення його в життя. Тільки з початку листопада 1917 р. і до кінця січня 1918 р. у Київській губернії було повністю захоплено 52 поміщицькі маєтки, а на Поділлі — 59⁵⁰.

Але повсюдне втілення в життя декрету про землю розпочалося на Україні після I Всеукраїнського з'їзду Рад, який 12 грудня 1917 р. постановив «негайно поширити на всю територію Української республіки всі декрети і розпорядження робітничо-селянського уряду Російської федерації» й оголосив недійсними «всі розпорядження Центральної Ради, що їх вона видавала і видає»⁵¹. Остаточне ж здійснення революційних перетворень на селі згідно ленінського декрету відбулося, як зазначає М. А. Рубач, наприкінці грудня 1917 р. і в січні 1918 р.⁵² після Всеукраїнської селянської конференції та повалення Центральної ради. Діяльність більшовицьких організацій щодо підготовки I Всеукраїнського з'їзду Рад і Всеукраїнської селянської конференції, їх рішення й історичне значення висвітлено в історичній літературі досить повно⁵³.

Отже, радянські історики досягли певних успіхів у вивченні процесу боротьби більшовицьких організацій України за селянські маси. Проте ще потребують свого дослідження питання роботи більшовиків у комітетах сільськогосподарських робітників, повітових і губернських селянських конференціях, з'їздах, конференціях сільськогосподарських робітників. Фрагментарні дані, наведені окремими авторами, лише підтверджують необхідність ґрунтовного вивчення й узагальнення досвіду цієї боротьби.

Потребує ґрунтовної розробки українською радянською історіографією і питання боротьби більшовиків проти дрібнобуржуазних та націоналістичних партій у період підготовки й здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Зрозуміло, що автори названих праць, за винятком М. І. Берглезова і Є. Є. Маленка, тією чи іншою мірою розкривають боротьбу більшовиків проти меншовиків й есерів за селянські маси. Та все ж деякі аспекти цієї теми залишилися поза їх увагою. Одним з них є взаємовідносини більшовиків з лівими есерами напередодні і після перемоги Жовтня. Якщо в союзному масштабі це питання знайшло висвітлення в працях К. В. Гусева, Р. М. Ілюхіної, А. С. Смирнова, то в українській радянській історіографії спеціального дослідження з даної проблеми немає.

Успішне здійснення ленінського плану переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну значною мірою залежало від керівної ролі партії більшовиків у національно-визвольному русі трудящих України, Білорусії, Середньої Азії, Прибалтики, Кавказу тощо. Ось чому В. І. Ленін неодноразово звертав увагу більшовиків на виняткову гостроту національного питання на Україні в 1917 р.⁵⁴

Вже в перші роки Радянської влади робилися спроби дати характеристику діяльності більшовиків цього періоду, оцінити їх національну політику⁵⁵. Чимало журнальних статей, присвячених цій темі, спогадів активних учасників боротьби за владу Рад вийшло в 20-ті роки⁵⁶.

⁵⁰ С. М. Королівський, М. А. Рубач, М. І. Супруненко. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. I, стор. 223—225.

⁵¹ «Известия Юга», 14 грудня 1917 р.

⁵² М. А. Рубач. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции, стор. 83.

⁵³ С. М. Королівський, М. А. Рубач, М. І. Супруненко. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. I, стор. 241—275; С. М. Королівський. Перший з'їзд Рад України, К., 1957; його ж. Перша Всеукраїнська селянська конференція. Харків, 1958; І. В. Підпригорщук. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад. Збірник статей. З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, К., 1957, стор. 36—62.

⁵⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 515—516, т. 25, стор. 70—71, 78—80.

⁵⁵ М. О. Скрипник. Історія пролетарської революції на Україні, Харків, 1923; Е. Б. Бош. Национальное правительство и Советская власть на Украине, М., 1919; ії ж. Год борьбы, М., 1925.

⁵⁶ В. П. Затонский. Национальная проблема на Украине, Харьков, 1926; И. Ю. Кулик. Киевская организация от Февраля до Октября 1917 г.—«Летопись революции», 1924, № 1, стор. 189—204; його ж. Киевская организация большевиков в октябрьские дни (опыт краткой характеристики).—«Летопись революции», 1927, № 5—6, стор. 219—234; М. Рубач. К истории конфликта между Совнаркомом и Центральной радой (декабрь 1917 г.)—«Летопись революции», 1925, № 2, стор. 55—85; До історії української революції (замітки й документи, грудень 1917—січень 1918).—«Летопись революции», 1926, № 1, 6, 1930, № 2, 5; З історії ставлення більшовиків до Центральної ради. Матеріали. (Заява більшовиків).—«Летопись революции», 1928, № 4, стор. 163—164; В. Манилов. Из истории взаимоотношений Цен-

Великою заслугою радянських істориків 20—30-х років було те, що вони поклали початок вивченню таких важливих питань, як характер і рушійні сили національно-визвольного руху на Україні, контрреволюційна сутність політики буржуазно-націоналістичних партій і Центральної ради. Перші кроки було зроблено в напрямку висвітлення керівної ролі партії більшовиків у розвитку національно-визвольного руху. Однак тоді ж було сформульовано й окремі хибні положення, що, як правило, становили собою дві крайності: применшення ролі і значення національного питання на Україні, або, навпаки, його переоцінка. Для української історіографії зазначеного періоду більш характерною була остання тенденція.

В багатьох дослідженнях і спогадах Центральної ради дещо ідеалізували, переоцінювали її роль у боротьбі з Тимчасовим урядом, акцентували увагу на її «прогресивності» і навіть «революційності», на схожості з Радами робітничих і селянських депутатів тощо⁵⁷. В цей час з'явилося неправильне твердження, нібито більшовики України в період підготовки соціалістичної революції усунулися від розв'язання національного питання і віддали керівництво національним рухом в руки Центральної ради⁵⁸. В. Сухино-Хоменко, А. Річницький та інші кваліфікували революцію як «фактично національну» або «національно-аграрну», гегемоном якої була, на їх думку, дрібна українська буржуазія^{59—60}.

Ці погляди були піддані гострій обґрунтованій критиці вже в 30-ті роки⁶¹. Спроби представити націоналістичні партії й організації керівниками національно-визвольного руху трудящих України і перебільшити помилки більшовиків у національному питанні були засуджені як такі, що не відповідають історичній правді. Перед радянськими істориками постало завдання у всій величч розкрити справжню роль більшовицької партії, В. І. Леніна в керівництві революційною боротьбою трудящих України за своє соціальне і національне визволення, викрити, як писав В. П. Затонський, «ганебні контрреволюційні дії всяких «героїв» націоналістичного руху»⁶².

З початку 50-х років інтерес до вивчення цієї важливої проблеми знову посилювався. В 1953 р. вийшла в світ монографія М. І. Супруненка, перекладена через рік російською мовою⁶³. Помітно активізувалась і науково-дослідницька робота — в зв'язку з підготовкою та відзначенням 40-річчя Комуністичної партії України. Тоді ж вийшов з друку ряд загальних праць, статей, в яких ґрунтовно досліджено важливі питання боротьби більшовиків за створення Української держави, проти буржуазно-націоналістичних партій, за зміцнення дружби українського й російського народів тощо⁶⁴.

тральної ради є Временным правительством.— «Летопись революции», 1927, № 3, стор. 7—27; М. Скрипник. Начерк історії пролетарської революції на Україні.— «Червоний шлях», 1923, № 1—3; В. Затонський. Уривки з спогадів про українську революцію.— «Літопис революції», 1929, № 4.

⁵⁷ «Червоний шлях», 1923, № 1, стор. 93, № 2, стор. 71; М. Скрипник. Помилки та виправлення академіка М. Яворського. «Більшовик України», 1930, № 2, стор. 22; «Літопис революції», 1929, № 4; М. Майоров. З історії революційної боротьби на Україні 1914—1919, Харків, 1928, стор. 1, 2, 34—36; Г. Лапчинський. З перших днів Всеукраїнської радянської влади.— «Летопись революции», 1927, № 5—6; А. Кіров. Румчорд і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень.— «Летопись революции», 1927, № 5—6, стор. 235—252; 1928, № 1, стор. 86—114.

⁵⁸ М. Волин. История КП(б)У в сжатом очерке, Харьков, 1930, стор. 69; «Літопис революції», 1930, № 2, стор. 316.

^{59—60} В. Сухино-Хоменко. До особливостей пролетарської революції на Україні.— «Літопис революції», 1928, № 4, стор. 82—83, 1929, № 2, стор. 252—253; А. Річницький. Центральна рада від Лютого до Жовтня. Нарис з історії української революції, 2-е вид., 1930, стор. 9.

⁶¹ С. В. Косіор. Підсумки і найближчі завдання національної політики на Україні. Доповідь на листопадовому об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У.— «Червоний шлях», 1933, № 8—9; М. М. Попов. Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними.— «Червоний шлях», 1933, № 7; його ж. Перетворити Україну на зразкову республіку.— «Червоний шлях», 1933, № 10; В. Затонський. Нові перемоги ленінської національної політики.— «Більшовик України», 1933, № 13—14.

⁶² «Більшовик України», 1933, № 13—14, стор. 49.

⁶³ Н. И. Супруненко. Коммунистическая партия — вдохновитель и руководитель борьбы украинского народа за создание и упрочение Украинского Советского государства, К., 1954.

⁶⁴ Г. М. Бабій. Ленін і будівництво Української Радянської держави, К., 1957; його ж. Создание Украинской Советской Социалистической Республики.— «Вопросы истории», 1954, № 2; С. Королівський. Перший з'їзд Рад України; його ж. Перша Всеукраїнська селянська конференція; його ж. Утворення Української Радянської держави.— Труды історичного ф-ту Харківського державного універ-

Продовжуючи науково-дослідну роботу в 60-х роках, учені особливу увагу звертали на висвітлення ролі В. І. Леніна в розв'язанні національного питання на Україні і його боротьби за єдність дій українського й російського народів у період підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та утворення Української Радянської держави⁶⁵.

Значний поштовх для дослідження цієї складної проблеми дала Всесоюзна наукова сесія «Національне питання напередодні проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції», що відбувалася 12—15 травня 1964 р. в Москві. Ряд важливих питань керівництва більшовиків національно-визвольним рухом на Україні в 1917 р. привернув увагу багатьох дослідників і знайшов своє відображення в монографіях і спеціальних статтях.

Чималий інтерес для вивчення питання про характер і рушійні сили національно-визвольного руху на Україні та ставлення до нього В. І. Леніна викликають спеціальні статті С. М. Королівського і Л. П. Нагорної. Гнучкість більшовицької тактики, політики вмілого використання вагачів і хитань Центральної ради, позиція Рад робітничих і солдатських депутатів України до національно-визвольного руху ґрунтовно досліджені Ю. М. Гамрецьким⁶⁶.

Наприкінці 60-х років вийшли в світ монографічні праці, наукові статті різних авторів, котрі, залучивши до наукового обігу нові історичні документи, видруковані центральними партійними і державними архівами, ґрунтовно розкривають різні сторони керівництва більшовиків національно-визвольним рухом трудящих мас України⁶⁷.

Українська радянська історіографія, зокрема через праці С. М. Королівського і І. Ф. Кураса⁶⁸, вперше дала чітко визначене поняття національно-визвольного руху, об'єктивно показала його роль і місце в розвитку соціалістичної революції на Україні, ставлення до нього більшовиків.

Належним чином висвітлюється боротьба парторганізацій за правильне проведення політики в національному питанні проти люксембургіанських поглядів окремих керівних працівників (С. Бош та ін.), які заперечували право нації на самовизначення, вороже ставилися до українського національно-визвольного руху. Використані в працях документальні матеріали показують, що більшовицькі організації, в авангарді яких йшли комуністи великих промислових центрів — Донбасу, Харкова, Катеринослава, Києва — успішно подолали помилки в національному питанні й очолили національно-визвольний рух трудящих мас.

ситету ім. О. М. Горького, 1957, т. 6; С. О. Макогон, А. П. Ткач. Комуністична партія в боротьбі за створення Української Радянської держави (листопад 1917 — лютий 1918 р.).— Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції, К., 1957; А. В. Лихолат. Боротьба більшовиків проти українських буржуазних націоналістів.— Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції. Збірник статей, К., 1957.

⁶⁵ М. О. Буцько. Боротьба В. І. Леніна за єдність дій українського і російського народів в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції.— Наукові праці кафедри історії КПРС Київського університету, 1960, № 3; Г. Мультих. Ленін і більшовицькі організації України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та утворення Української радянської держави.— Ленінським шляхом, К., 1960.

⁶⁶ С. М. Королівський. Украинское национальное движение в период подготовки и проведения Великого Октября.— «История СССР», 1965, № 5; Л. П. Нагорная. В. І. Ленін і українське питання в період підготовки Жовтневої революції.— «УІЖ», 1968, № 4, Ю. М. Гамрецький. До питання про тактику більшовиків щодо Центральної ради в листопаді 1917 р.— «УІЖ», 1965, № 3; його ж. Ставлення Рад робітничих і солдатських депутатів України в період двовладдя до національно-визвольного руху.— «УІЖ», 1966, № 7.

⁶⁷ Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1920 гг., М., 1967; А. В. Лихолат. Здійснення ленінської національної політики на Україні в 1917—1920 рр., К., 1967; О. А. Бородин, І. Ф. Курас. Керівництво більшовиків національно-визвольним рухом трудящих України в період підготовки Великого Жовтня (березень — жовтень 1917 р.) — «Вісник Київського університету», серія історії КПРС, № 9, 1967, стор. 3—16; П. І. Воробей. Національна політика більшовиків України в період підготовки Великого Жовтня (березень — жовтень 1917 р.).— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 15, К., 1967, стор. 26—37; І. Ф. Курас. До питання про національно-визвольний рух на Україні в період підготовки і проведення Великого Жовтня.— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 20, 1968, стор. 13—23.

⁶⁸ С. М. Королівський. Украинское национальное движение в период подготовки и проведения Октябрьской революции.— «История СССР», 1965, № 5; І. Ф. Курас. До питання про національно-визвольний рух на Україні в період підготовки і проведення Великого Жовтня.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 20, 1968.

Відзначаючи досягнення українських істориків другої половини 60-х років, слід вказати і на допущені деякими авторами помилки щодо оцінки керівництва національно-визвольним рухом на різних етапах розвитку революції. Зокрема, це стосується П. І. Воробей, на думку якого національно-визвольний рух у березні 1917 р. розпочала інтелігенція, а за нею «в національний рух швидко втягувались робітники і селяни, міське і сільське населення України». Не розкриваючи характеру національно-визвольного руху, без належної аргументації автор твердить, що «протягом березня — червня 1917 р. ініціатива в національному русі тимчасово перейшла до рук Центральної ради — об'єднаного органу дрібнобуржуазних і буржуазних партій»⁶⁹. Цим самим П. І. Воробей применшує величезну роботу щодо завоювання мас, проведеної більшовиками в період мирного розвитку революції. За автором, більшовики очолили національно-визвольний рух тільки після червневих подій, а до цього не приділяли йому належної уваги. Документальні ж матеріали незаперечно доводять, що лише Київський комітет РСДРП(б) з 2 по 14 квітня 6 разів розглядав питання національно-визвольного руху на Україні, а за час із березня до 3 липня 1917 р. різні його аспекти 15 разів стояли на порядку денному окружних та міських конференцій, загальних зборів і засідань Київського комітету⁷⁰. До того ж, П. І. Воробей розглядає національно-визвольний рух як самодостатній процес, штучно відриває його від загальноросійських подій. На його думку, національно-визвольний рух народних мас став складовою частиною соціалістичної революції на Україні тільки після перемоги Великого Жовтня⁷¹. Це неправильне твердження суперечить лєнінському визначенню місця національно-визвольного руху як складової частини соціалістичної революції.

На початку 70-х років українська історична наука поповнилась новими монографічними дослідженнями з даної проблеми. Певний інтерес для дослідників становить праця А. В. Лихолата⁷², в якій досліджується боротьба більшовиків за єдність революційних дій і зміцнення дружби українського та російського народів у названий період, а також у наступні роки. З'являється і спеціальна монографічна праця, автор якої І. Ф. Курас зосередив увагу на корінних питаннях даної проблеми, дав їм глибокий аналіз, що дозволило розкрити суть національно-визвольного руху трудящих України 1917 р., назвати справжнього його керівника — партію більшовиків на чолі з В. І. Леніним, показати його докорінну протилежність українському буржуазному націоналізму, проаналізувати форми боротьби більшовиків України за розвиток національно-визвольного руху в класову інтернаціональну солідарність трудящих і, нарешті, показати керівну роль партії В. І. Леніна в створенні Української Радянської національної держави та першого її Уряду⁷³.

Підбиваючи підсумок і називаючи певні успіхи в дослідженні зазначених проблем, не можна вважати, що всі їх аспекти розкрито однаково глибоко і всебічно. Як показав аналіз літератури, ще недосить висвітлена діяльність місцевих партійних організацій окремих областей і районів України щодо залучення широких народних мас на бік соціалістичної революції. І, треба додати, на ґрунтовне монографічне дослідження заслуговує ще така важлива проблема, як боротьба більшовиків України за створення політичної армії соціалістичної революції.

В. В. МУСІЄНКО

⁶⁹ П. І. Воробей. Назв. праця, стор. 31.

⁷⁰ О. А. Бородін, І. Ф. Курас. Назв. праця, стор. 8.

⁷¹ П. І. Воробей. Назв. праця, стор. 37.

⁷² А. В. Лихолат. Под лєнінским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти, М., 1970.

⁷³ І. Ф. Курас. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції, К., 1971.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

ВИДАННЯ ТВОРІВ В. І. ЛЕНІНА НА УКРАЇНІ (1894—1970).

Бібліографічний покажчик.

Склали: П. М. Шморгун, А. І. Ручка,
О. О. Майборода, П. Х. Біляєва, О. І. Коломійченко, А. Д. Ярошенко. Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, Х., 1971, 710 с.

Дослідження історії поширення ленінської спадщини на Україні певною мірою пояснює найголовніші історичні процеси у житті народу. Невипадково цією проблемою займається значне коло українських істориків. Без перебільшення можна сказати, що в цьому їм дуже допоможе бібліографічний покажчик «Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970)», упорядники якого виконали надзвичайно трудомістку й складну роботу, зібравши відомості про поширення ленінської спадщини на Україні від 1894 р. аж до наших днів, не обійшовши й ленінські праці, надруковані за всі часи в українській періодиці, різних збірниках та на окремих листівках, зробивши опис творів, що становлять невелику частину якогось видання. Причому, упорядники розкрили зміст тематичних збірників, доповнили й уточнили дані про книжкові видання.

Бібліографію систематизовано за періодами. В першому розділі подано опис видань творів Володимира Ілліча на Україні в дожовтневий період, в третьому — за роки Радянської влади. Другий розділ розповідає про публікації на західноукраїнських землях до їх возз'єднання з УРСР. В середині кожного розділу публікації подано за роками, в алфавітному порядку. Часто, особливо в перші роки Радянської влади, одні й ті ж ленінські праці виходили під різними назвами. Упорядники уточнили заголовки й дати написання за четвертим та п'ятим виданням Творів вождя.

Чималий історіографічний інтерес становить іменний покажчик авторів передмов, укладачів, редакторів та перекладачів Творів В. І. Леніна, з якого постають імена переважної більшості діячів української культури, що доклали сил до розновсудження ленінської спадщини на Україні. Але саме тут є недоліки. Як, наприклад, роз-

ділення псевдонімів і прізвищ. Так, відомий український публіцист, перекладач і редактор ленінських видань Є. Касяненко в перші роки Радянської влади ставив підпис Ларик. Однак у покажчику подано окремо переклади, здійснені Є. Касяненком, від видань, підготовлених Лариком. До іменного покажчика авторів передмов, укладачів, редакторів і перекладачів потрапили імена Карла Маркса, Людвіга Фейербаха, Джона Ріда та Л. М. Толстого, які, цілком зрозуміло, слід включити до покажчика імен, літературних псевдонімів та партійних кличок, згадуваних В. І. Леніним.

До покажчика включено деякі ленінські праці, друковані за межами України. Три з них, вміщені 1921 р., у № 2 московського журналу «Пролетарская революция», не слід було подавати в цьому виданні.

Упорядники, на жаль, не повідомили про праці, що випускалися в 1918 та 1919 рр. Центральним Комітетом КП(б)У, Українським відділом Наркомнацу РРФСР та ін., описавши водночас понад десять ленінських праць, видрукованих у Відні прогресивними діячами Західної України та керівниками КПЗУ.

В перші роки Радянської влади за підписом В. І. Леніна або інших членів першого Радянського уряду з'явилося чимало декретів, відозв та інших документів. Інститутом марксизму-ленінізму при ЦК КПРС встановлено, що ці документи не належать перу Ілліча. Але в Повному зібранні їх перелік подано, оскільки В. І. Ленін брав участь у їх редагуванні. Мабуть, упорядникам теж варто б виділити в окремий невеликий розділ ленінські декрети і відозви, опубліковані в українській періодиці перших років Радянської влади.

Не врахували упорядники брошуру кишенькового формату «Большевики о земле», видану Катеринославським комітетом РСДРП(б) *, очевидно, в липні 1917 р., що містила три ленінські праці: «Речь Н. Ленина на Всероссийском крестьянском съезде 22 мая 1917 г.», перша та друга статті «О необходимости основать Союз сельских рабочих в России» та «Резолюция по аграр-

* Її примірник зберігається у відділі стародруку Центральної наукової бібліотеки АН УРСР.

ному вопросу, принята на Всероссийской конференции РСДРП (24—29 апреля 1917 г.)»*. Обійдено також дані про ленінські праці, що з'явилися 1919 р. в болгарських газетах півдня України, хоча у передмові до попереднього видання вони згадувалися.

Авторів рецензії пощастило виявити ряд публікацій ленінських творів в легальних та підпільних газетах. Так, орган Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів газета «Набат» в № 1, 2 від 26 та 28 січня 1918 р. вмістила «Декрет о мире», прийнятий II Всеросійським з'їздом Рад, а в інших номерах ще близько десяти перших декретів Радянського уряду за підписом В. І. Леніна.

Упорядники покажчика зафіксували видання брошури — Н. Ленін «Большевики о земле» Вінницьким комітетом РСДРП(б) в листопаді 1917 р. Існує припущення, що її було перевидано влітку 1918 р. в умовах глибокого підпілля. Вранці 12 липня чини гетьманської варти вчинили трус у вінницькій друкарні Н. Н. Лейбельмана і виявили чотири мішки з брошурами — Н. Ленін «Большевики о земле». Ще один такий мішок жандарми знайшли в крамниці Я. Лейбельмана¹.

Доповідь В. І. Леніна на зборах партійних працівників Москви 27 листопада 1918 р. про ставлення пролетаріату до дрібнобуржуазних партій під заголовком «Революция и мелкобуржуазная демократия» почали друкувати 14 грудня катеринославські газети «Донецкий пролетарий» та «Звезда» з продовженням у наступних номерах.

* Тут і далі назви ленінських праць подаються в їх першодрукованому вигляді.

¹ «Літопис революції», 1933, № 1—2, стор. 242.

*С. Л. СЕНЯВСКИЙ.
В. Б. ТЕЛЬПУХОВСКИЙ.
РАБОЧИЙ КЛАСС СССР
(1938—1965 гг.),
изд-во «Мысль», М., 1971, 536 с.*

XXIV з'їзд КПРС дав високу оцінку ролі робітничого класу в комуністичному будівництві, ролі гідного наступника і продовжувача революційних традицій російського пролетаріату. Визначив найважливішим завданням своєї соціальної політики дальше неухильне зростання провідної ролі робітничого класу.

Успішний рух нашої країни по шляху до комунізму, інтереси виховання підрастаючого покоління на революційних, бойових і трудових традиціях радянського робітничого класу вимагають більш уважного ставлення до його історичного досвіду і сучасної практики. Все це важливий предмет для

Особливою подією в житті Комуністичної партії став VIII з'їзд РКП(б), що прийняв нову Програму. Задовго перед ним Центральний Комітет, особисто В. І. Ленін вели колосальну підготовчу роботу. Крім ряду статей, що викладали основні положення нової Програми, Ілліч написав «Чорновий начерк проекту Програми РКП». «Донецкий коммунист» і «Звезда» розпочали його передрук 4 грудня 1918 р. з продовженням у наступних номерах. Перу Володимира Ілліча належать усі основні розділи та поправки до інших розділів Програми РКП(б). В Повному зібранні творів вона подається як ленінська праця. На Україні Програма друкувалася багато разів і в періодиці, і окремими книгами. Однак упорядники не включили її й до покажчика, хоча з цього приводу в пресі вже були зауваження².

В документах партархіву Інституту історії партії ЦК КП України є свідчення, що не полишають сумнівів у публікації ще ряду ленінських творів в українській періодиці часу громадянської війни. Це наводить на думку, що українська періодика зберігає чимало інших досі не виявлених публікацій вождя. Адже чимало газет та журналів перших років Радянської влади, особливо місцева преса, досліджені недостатньо. Їх комплекти неповні, розпорошені по різних архівах, бібліотеках та музеях. І, напевне, колектив упорядників покажчика продовжить благодатну роботу по розшуку ленінських видань на Україні, залучивши до співробітництва нові, якнайширші кола дослідників.

О. Т. Баршполець

² В. А. Молостов. Публікація ленінських творів у більшовицьких газетах України (березень 1918 — серпень 1919 рр.). — «УІЖ», 1968, № 4.

досліджень істориків, філософів, економістів та працівників інших галузей суспільних наук. З огляду на це важливе місце займає монографія «Рабочий класс СССР (1938—1965 гг.)», підготовлена С. Л. Сенявським і В. Б. Тельпуховським.

Передусім треба назвати вдалою структуру монографії, на початку якої розглядається розвиток народного господарства СРСР на різних етапах будівництва соціалізму, тобто обґрунтовується економічна основа зростання робітничого класу. Автори показують величезну організаторську і спрямовуючу роль Комуністичної партії, що очолила боротьбу радянського народу за прискорення темпів розвитку продуктивних сил на основі технічного прогресу. Звідси видно і прагнення найбільш ефективно використати природні багатства нашої країни, і врахування історичного поділу праці, і перерозподіл трудових ресурсів.

Монографія присвячена дослідженню міс-

ця і ролі тих глибоких соціально-економічних змін, які відбуваються в провідних загонах робітничого класу СРСР, зайнятих у промисловості, будівництві і на транспорті, водночас розглядається праця і сільськогосподарських робітників, трудівників їфери обслуговування і т. п. На конкретному фактичному матеріалі висвітлено основні джерела і форми поповнення рядів робітничого класу, їх роль і зміни, що відбуваються під впливом розвитку всього радянського суспільства, зміни в його соціальної структури.

В рецензованій книзі цілком правильно робиться висновок про те, що під впливом науково-технічного прогресу швидкими темпами розвиваються продуктивні сили і вдосконалюються виробничі відносини, розширюються можливості більш раціонального розподілу і перерозподілу трудових ресурсів між галузями народного господарства. Так, зростання механізації праці в сільському господарстві, розвиток кооперативно-колгоспної власності на знаряддя і засоби виробництва дозволяють вивільнити частину сільського населення і спрямувати його в індустріальні галузі народного господарства, що робить колгоспне селянство одним з основних джерел поповнення робітничого класу. Водночас автори цілком правильно підкреслюють, що роль колгоспного селянства в такому поповненні у різні роки якоюсь мірою залежала від регулюючих заходів держави. Заслугою авторів є дальша розробка питання про роль учнів загально-освітніх шкіл у поповненні робітничого класу.

Велике місце в книзі відведено якісним змінам у робітничому класі, детальному критичному аналізу піддано проблему підготовки його кваліфікованих кадрів. Наявність останніх, як дійшли правильного висновку автори, забезпечила народне господарство СРСР кваліфікованою робочою силою. Далі в монографії розкривається вдосконалення методів і форм цієї підготовки, і, що теж правильно, вказано на її паралелізм щодо одних і тих же спеціальностей на виробництві і в учбових закладах профтехосвіти, на недостатню забезпеченість сучасним технічним обладнанням навчального процесу й інші недоліки.

Цікаво висвітлено питання росту чисельності і зміни галузевої структури робітничого класу, для більш глибокого дослідження якого в книзі зроблено обмотивовані підрахунки, що заповнюють окремі прогалини статистики. На основі цього, а також опублікованих даних автори виводять певні загальні закономірності зростання робітничого класу та характерні особливості, властиві окремим його етапам. Дослідники роблять правильний висновок, що під впливом науково-технічного прогресу відбувається поступове уповільнення темпів зростання кількості робітників, причому окремі загопи зростають не однаково. Хотілося б тільки доповнити авторів, що темпи такого зростання залежать від рівня розвитку суспільства, його соціально-

політичної організації, важливості тієї або іншої галузі народного господарства для розвитку продуктивних сил в цілому і рівня технічної озброєності.

Варто також звернути увагу на те, що в роки останніх двох п'ятирічок виявилася тенденція до скорочення не тільки темпів зростання, а й загальної чисельності робітників у вугільній промисловості. Так, поряд із значним збільшенням вуглевидобутку завдяки автоматизації та механізації виробничих процесів лише за семирічку їх зменшилося на 55 тис. чол. Як наслідок технічного прогресу ця тенденція може виявитися і в інших галузях народного господарства.

В досліджувані роки змінилося і співвідношення між окремими загонами робітничого класу. Наприклад, на транспорті протягом 1937—1955 рр. провідним загоном були залізничники, питома вага яких там же дорівнювала 55—45%, а на кінець 1965 р. вона знизилася до 32%. Все це відбулося завдяки переведенню залізниці на нові більш прогресивні види тяги — теплову й електричну, а також у зв'язку з дальшою механізацією та автоматизацією залізниці.

Водночас потреби розвитку та найбільш раціонального переміщення вантажів і пасажирів викликали необхідність значно збільшити парк інших видів транспорту, перш за все автомобільного. Це спричинилося до прискорення росту робітників і службовців, зайнятих його обслуговуванням, і саме вони в кінці семирічки стали найбільшим за чисельністю загоном серед транспортників СРСР¹.

Цікавий матеріал книги про географічний розподіл і національний склад робітничого класу. Автори відзначають, що протягом досліджуваного періоду в загонах робітничого класу поряд з абсолютним зростанням збільшується і питома вага трудівників корінної національності.

Науково проаналізовано зміни в складі робітничого класу за статтю; тут показано основну закономірність — постійне збільшення не тільки абсолютної чисельності жінок але й зростання їх питомої ваги. Необхідно підкреслити, що певну роль у залученні жінок на виробництво зумовила війна, що погіршила ставово-вікову структуру населення СРСР й особливо окупованих республік. Так, на Україні навіть 1970 р. ще не було досягнуто співвідношення між чоловіками і жінками, яке мало місце в 1940 р. — відповідно 54,8% і 52,2%². І нам здається, автори тут не позбулися традиційного для істориків недоліку. Цілком правильно, що зростання питомої ваги жінок — важлива закономірність, та процес залучення останніх до громадсько-корисної праці цим не вичерпується. Названий процес у соціалістичному суспільстві носить двосторонній характер. Комуністична партія і Радянський уряд вживають заходи до

¹ Труд в СССР, М., 1968, стор. 24, 25 (підраховано авторами).

² «Радянська Україна», 30 квітня 1970 р.

звільнення жінок од важкої фізичної праці. Розглянемо це на прикладах з життя України. Тут уже в кінці першої п'ятирічки питома вага жінок серед робітників вугільної промисловості скоротилася до 30% (у 1947 р.— 35,5%).

Уже в кінці семирічки їх питома вага серед робітників України, зайнятих видобутком вугілля, скоротилася до 14,3%, а на підземних роботах до 2,2%³.

Автори вдало простежують зміни в культурно-технічному рівні робітничого класу, показують їх у самому складі робітників, де швидкими темпами зростає питома вага висококваліфікованих трудівників, тобто відбувається процес усунення відмін між розумовою і фізичною працею, між робітниками й інженерно-технічною інтелігенцією.

Монографія завершується цінними висновками про те, що в результаті свого кількісного і якісного зростання робітничий клас СРСР став ще більше впливати на всі сторони життя радянського суспільства як найпередовіша суспільно-політична та соціально-економічна сила. Ці прогресивні зміни знайшли своє відображення в безперервному розширенні і вдосконаленні соціалістичного змагання, яке за досліджувані роки постійно розвивалося і шир і вглиб, збагачуючись усе новими формами й новаторськими починаннями: від стаханівського руху до вищої форми на сучасному етапі — змагання за комуністичне ставлення до праці. Зміни свідчать про зростання питомих ваг робітників в КПСР, у складі Рад депутатів трудящих, показують їх ді-

яльність і в профспілках, постійно діючих виробничих нарадах та інших громадських організаціях.

Заслугою авторів є висвітлення на конкретних прикладах інтернаціональних зв'язків робітничого класу СРСР. Цілком слушно підкреслюється, що форми останніх залежали від внутрішнього і міжнародного становища. Так, у роки другої світової війни свій інтернаціональний обов'язок радянські робітники вбачали насамперед у захисті людства від німецько-фашистського рабства. В післявоєнний період інтернаціональна солідарність робітничого класу СРСР знайшла свій найбільш яскравий вияв у боротьбі за мир, в поданні допомоги слабозрозвиненим країнам.

В рецензованій праці правильно підкреслено, що досягнення в розвитку народного господарства СРСР, завершення побудови соціалізму і перехід до комуністичного будівництва мали вирішальне значення в зміні співвідношення на користь світової соціалістичної системи, в чому вирішальна заслуга належить робітничому класу СРСР.

В цілому монографія є цікавою науковою працею, присвяченою дослідженню історії робітничого класу, і має чимале наукове, пізнавальне та виховне значення. Вона, сподіваємось, знайде широку читачку аудиторію серед науковців, викладачів, пропагандистів, а також численного загону партійних, радянських, профспілкових, комсомольських і господарських працівників як промисловості, так і сільського господарства країни.

В. О. Романцов,
І. В. Шульга

³ «УІЖ», 1966, № 12, стор. 14.

Д. А. КОВАЛЕНКО.
ОБОРОННАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ
СОВЕТСКОЙ РОССИИ

В 1918—1920 гг.,
М., 1970, изд-во «Наука», 416 с.

Вклад робітничого класу в загальнонародну справу боротьби за збереження і зміцнення завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції, робота оборонної промисловості — питання, що досліджуються в монографії старшого наукового співробітника Інституту історії СРСР АН СРСР доктора історичних наук Д. О. Коваленка.

Глибоко змістовна, побудована на архівних матеріалах праця значною мірою заповнює ту прогалину, що утворилася внаслідок недостатньої розробки багатьох важливих і складних питань організації та практичної діяльності підприємств й установ оборонної промисловості в 1918—1920 рр. Рецензована книга містить важливі матеріали про налагодження військового виробництва, шляхи і джерела постачання Червоної Армії зброєю, боєприпасами і спорядженням. Для монографії характерна дослідницька спрямованість і широкі уза-

гальснення, нові документи, на підставі яких автор переконливо доводить, що Радянська країна під керівництвом Комуністичної партії і В. І. Леніна знайшла в собі сили й засоби відбити напад як внутрішньої, так і зовнішньої контрреволюції.

Короткий історіографічний огляд, розділ, що характеризує стан оборонної промисловості в 1917 р., показують читачеві надзвичайну складність обстановки в країні, коли довелося налагоджувати напівзруйноване виробництво для забезпечення невідкладних потреб армії і флоту в умовах громадянської війни.

Автор висвітлює перші революційні перетворення в галузі промисловості після перемоги Жовтня, заходи Радянської країни, спрямовані на збереження озброєння і військового майна старої армії в період її демобілізації, розповідає про його використання для озброєння червоногвардійських загонів і перших підрозділів Червоної Армії під час німецько-австрійської інтервенції 1918 р.

Відкрите вторгнення ззовні і значна активізація сил внутрішньої контрреволюції змусили Радянську державу перейти до

здійснення політики воєнного комунізму, припинити демобілізацію промисловості. У тяжких умовах війни, розрухи, голоду і блокади країна приступила до фактичного відтворення військово-оборонної промисловості і її розгортання на виробництво зброї, боеприпасів, спорядження та інших засобів, необхідних для захисту соціалістичної Вітчизни.

Значний інтерес викликає та частина монографії, де йдеться про різноманітну діяльність масових робітничих організацій підприємств оборонного значення, про зміни в складі робітників, їх матеріальне становище, зростання професійної і політичної організованості та перерозподіл кваліфікованої робочої сили.

В книзі детально розповідається про діяльність очолованої В. І. Леніним Ради робітничої і селянської оборони, яка відіграла винятково важливу роль у захисті завоювань Жовтня, в налагодженні роботи підприємств. Важливе значення для успішного розв'язання актуальних завдань мало поліпшення продовольчого постачання. Тут автор якраз і розкриває ті героїчні зусилля, що їх здійснила Радянська влада з тим, щоб уберегти робітничий клас від голоду.

Наведено переконливі дані, які характеризують величезну за розміром і масштабами роботу центральних органів та місцевих партійних організацій над збільшенням у 1919 р. випуску зброї, інженерного майна й обмундирування. Чималий інтерес викликають і ті місця праці, де наведено узагальнюючі дані про випуск гвинтівки, патронів, бронеполіздів, перших радянських танків. Автор справедливо підкреслює значення трудового героїзму робітничого класу, його провідну роль у зміцненні обороноздатності Радянської Росії. В книзі особливо ретельно досліджено питання про вклад у справу оборони робітників Петрограда й Москви. На сторінках дослідження знайшли широке відображення військово-політичний союз радянських республік, братнє співробітництво народів і їх взаємодопомога.

Останній розділ монографії висвітлює роботу оборонної промисловості на завершальному етапі громадянської війни — 1920 р. Тоді в зв'язку з мирною передпідприємством Країна Рад зосередила сили на відродження транспорту і паливної промисловості, тому дещо послабила увагу до оборонної промисловості. План випуску гвинтівки, патронів й інших видів військової продукції в першій половині 1920 р. не було виконано. Радянський уряд негайно виправив це становище, збільшивши програму на друге півріччя. Зусиллями тисяч робітників, трудовий ентузіазм яких знайшов яскраве відображення в комуністичних суботниках, завдання другої половини року було успішно виконано. ...Автор не прикрашає сувору дійсність, не приховує труднощів, називає ті істотні недоліки, що мали місце в постачанні Червоної Армії.

Підбиваючи підсумки роботи оборонної промисловості за роки громадянської війни, Д. О. Коваленко відповів і на запитання про ступінь забезпеченості потреб Червоної Армії в гвинтівках, патронах, гарматах та іншій бойовій техніці. Це особливо важливо з огляду на те, що не так давно окремі автори, не замислюючись, писали, ніби Червону Армію погано постачали і вона жила в основному за рахунок трофеїв і старих запасів.

Монографія є вагомим вкладом у радянську історіографію періоду громадянської війни, однак вона й не позбавлена деяких недоліків. Так, приділивши чимало уваги практичній діяльності партійних організацій Москви, Петрограда, Тули, Іжевська, автор менше сказав про ряд інших міст і районів, де також була розвинута оборонна промисловість. Це ж зауваження стосується й висвітлення роботи місцевих Рад, профспілок в організації і забезпеченні ритмічної роботи підприємств. Ще — слід було б більше розповісти про залізничний транспорт і підпорядковані йому підприємства, зокрема про їх роль у постачанні армії та в ремонті бойової техніки.

Є. М. Склярєнко

С. О. ПЕТРОВ.
КНИГИ ГРАЖДАНСКОГО ДРУКУ,
ВИДАНІ НА УКРАЇНІ.
XVIII — ПЕРША ПОЛОВИНА
XIX СТОЛІТТЯ

Каталог, Редакційно-видавничий відділ
книжкової палати УРСР, Харків, 1971,
297 с.

До книги, як історичного джерела, завжди прикута увага науковців. Особливо це стосується стародруків.

Водночас користування згаданими виданнями часто утруднено, оскільки жодна національна бібліотека не має їх повного зібрання. Це стосується також і Української

РСР, де Національна бібліотека, йдеться про Центральну наукову бібліотеку Академії наук УРСР, виникла лише за часів Радянської влади, і, цілком зрозуміло, не мала можливості зосередити в своїх фондах всі книги попередніх століть.

Саме тому слід визнати цінність роботи відомого фахівця з історії російського і українського друкарства С. О. Петрова, який описав книги громадянського шрифту, видані на Україні протягом 1765—1860 рр. і розпоршені по різних книгозбірках Української РСР, Москви, Ленінграда та інших міст нашої країни.

Відкривається каталог фундаментальної розвідки про історію виникнення і розвитку громадянського книгодрукування на Україні.

На основі численних літературних і архівних матеріалів С. О. Петров показує процес становлення друкарства, вплив книги на громадсько-політичне і культурне життя тогочасного суспільства, тісні зв'язки між прогресивними колами української і російської громадськості в галузі книгодрукування, зокрема роль визначного російського просвітителя М. І. Новикова.

Автор послідовно простежує виникнення громадянського друкарства в Єлисаветграді (1764—1765 р.), Катеринославі, Харкові, Києві, Одесі, Миколаєві, Житомирі та інших містах України, показує матеріально-технічний стан видавництва і друкарень, зміни в їх організаційних формах, характеризує друковану продукцію з точки зору її ролі в розв'язанні політичних, адміністративних і культурно-технічних завдань, особливо увагу звертаючи на твори прогресивної української громадськості, на книги, що внесли значний вклад у розвиток української наукової думки.

До каталогу включено друковану продукцію російським громадянським шрифтом в кількості 1997 назв. Майже всі видання описані за оригіналами. Ввійшли сюди також аналітичні описи та окремі частини книжок та збірників, що мають самостійне значення і можуть вважатися окремими виданнями.

Належну увагу приділив С. О. Петров розширено кола джерел. Так, у додатку він наводить досі не відомий текст про діяльність друкарні в Києві під назвою «Инструкции типографии Киевопечерской лавры, под головным управлением настоятеля и духовного собора, а под надзиранием типографа. Типография Киевопечерской лавры состоит из пяти отделений: 1) Материальное, 2) Книгосодержательное, 3) Книгопродавческое, 4) Наборное и книгопечатальное, 5) Словолитное». Ще один цікавий документ — «Некоторые замечания для типографии» — розповідає про чорнило, фарбу, папір, літери для друкарні та ін., пов'язане з матеріальним забезпеченням книгодрукування. Обидва до-

кументи підписані відомим діячем культури Євгенієм Болховітшовим.

Праця С. О. Петрова має кілька показників, зокрема алфавітний «Показчик прізвищ перекладачів, видавців та інших імен, що згадуються в каталозі»; особливу цінність являє «Систематичний показчик», в якому всі описи книг подані за науковими ознаками.

До кожного розділу історичної літератури подаються десятки книг, що відображають історію природознавства, технічних і сільськогосподарських наук, медицини, географії, економіки, юридичних наук, військової справи та мореплавства, культури, науки і освіти, мовознавства, фольклору, літератури і літературознавства, мистецтва та бібліографії.

В «Хронологічному показнику» за роками названо всі видання, що побачили світ на території сучасної України з 1765 по 1860 рр. Завершується праця списком бібліографічних джерел, використаних автором при складанні каталогу, і списком основних умовних скорочень.

Книга хвибує на деякі недоліки. Так, варто б повністю зазначити ім'я та по-батькові авторів. Цього вимагає виявлена автором висока бібліографічна культура опрацювання матеріалу. При описах книг, які С. О. Петров не бачив в оригіналі, слід це робитися звичайно в аналогічних виданнях бібліографічного характеру, ставити зірочки. Допущено деякі друкарські помилки.

Загалом С. О. Петров створив важливу працю, що сприяє науковій розробці одного з важливих періодів історії українського народу. Книгу не можна назвати тільки довідником, це — результат великої дослідницької роботи автора.

Каталог «Книги громадянського друку, видані на Україні. XVIII — перша половина XIX ст.» є цінним посібником не тільки для істориків, але й для дослідників багатьох інших наук, для викладачів вищих учбових закладів, краєзнавців і книгознавців.

О. В. Молодчиков

UKRAINA. TERAŻNIEJSZOSC I PRZSZŁOSC.

*Praca zbiorowa pod redakcją
Mieczysława Karasia i Antoniego Podraży.
Naktadem Uniwersytetu Jagellońskiego,
Kraków, 1970, 424 s.*

УКРАЇНА. СУЧАСНІСТЬ І МИНУЛЕ. ЗБІРНИК ПРАЦЬ ЗА РЕДАКЦІЄЮ МЕЧИСЛАВА КАРАСЯ І АНТОНІЯ ПОДРАЗІ.

*Видання Ягеллонського університету,
Краків, 1970, 424 с.*

Історичний досвід переконливо свідчить, що жоден народ не може розвиватися ізольовано. З найдавніших часів, незважаючи

на відмінність економічного й політичного устрою, національні традиції та інші особливості, у взаємовідносинах між народами (їх не можна ототожнювати з політикою правлячих кіл) завжди домінувало прагнення до об'єднання, а не навпаки. Зумовлювалося це об'єктивним ходом історичного процесу, боротьбою трудящих проти всього, що перешкоджало дальшому прогресу.

В антагоністичному суспільстві, основою якого була приватна власність та визиск, дружні зв'язки між народами часто порушувались. До цього спричинялися також расові забобони і гноблення з боку експлуататорських класів. Ворожнеча між народами гальмувала розвиток суспільства.

Велич соціалістичного ладу полягає са-

ме в тому, що поряд з соціальною проблемою кардинально вирішено й національне питання. У взаємовідносинах між народами діють нові закони. Це досить яскраво спостерігається на прикладі багатонаціонального Радянського Союзу та його відносин із зарубіжними соціалістичними країнами. В умовах соціалізму народи прагнуть до спільного вирішення назрілих проблем, кількість яких дедалі зростає. Внаслідок цього в країнах соціалістичного табору цілком закономірно зростає різносторонній інтерес до сучасного й далекого минулого братніх народів. Задовольнити його допомагають вчені, письменники, публіцисти, митці, які у своїх працях висвітлюють найрізноманітніші питання з історії сусідніх країн з найдавніших часів і до наших днів.

У післявоєнний період на Україні досить широко досліджується історія зарубіжних соціалістичних країн. Вийшов з друку ряд збірників, монографічних досліджень, присвячених різним проблемам історії Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Румунії, Угорщини та інших братніх країн, де у свою чергу також рік у рік зростає кількість праць з історії народів Радянського Союзу, зокрема українського. Можна говорити, що в історичній науці країн соціалістичної співдружності на основі марксистсько-ленінської теорії виникла єдина методологія, що дає змогу по-новому розглядати ряд історичних проблем. Наприклад, в польській шляхетській та буржуазній історіографії ряд важливих подій в історії України висвітлювався не з наукових позицій, а з метою виправдати позицію правлячих кіл своєї країни.

Крім вирішення загальнотеоретичних питань, важливу роль відіграють практичні заходи щодо сприяння розвитку нових напрямів у науці. Так, 1962 р. Краківський Ягеллонський університет і Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка уклали двосторонні угоди про співробітництво у різних галузях науки. У передмові до рецензованої книги ректор Краківського Ягеллонського університету професор Мстислав Клімашевський зазначає, що творча співдружність двох навчальних закладів знайшла вияв у колективних працях, виданих Краківським університетом («Дружба братніх народів», 1966, «Краків — Київ», 1968). Авторі передмови до рецензованої нової великої праці зазначають, що вона «є свідченням дружби і прагнення до дальшого зміцнення контактів та зближення між обома народами, є свідченням великого зацікавлення Україною». Між іншим, слід зазначити, що це видання є своєрідним і оригінальним порівняно з іншими, що опубліковані в зарубіжних соціалістичних країнах і присвячені Україні*. Викладачі Краківського універ-

ситету Йозеф Бушко, Антоній Подраза, Владислав Серчик та інші підготували ще ряд праць, присвячених різним періодам та проблемам історії України. Вони, а також фундаментальна історія Краківського університету, дістали схвальну оцінку наукової громадськості України.

Книга про Україну вийшла в серії «Історичні праці» (т. 32), що її видає Краківський Ягеллонський університет. У вступі редактори цього тома вказують: «Не треба нікого спеціально переконувати в тій користі, що її маємо в результаті ретельної наукової інформації про народ, доля якого протягом століть історично так тісно перепліталася з долею нашого народу. Подати таку інформацію і є метою видання цієї книги» (стор. 9). Водночас зазначається, що в ній не охоплено всього комплексу питань з історії України, а висвітлюються лише ті, над якими працюють учені Краківського університету. Незважаючи на це, видання є першою спробою систематичного викладу історії України. «Передуючи до рук читачів цю книгу,— вказують редактори,— віримо, що вона сприятиме поглибленню знань про український народ у нашому суспільстві і буде ще одним вкладом краківського наукового колективу в справу зближення та дружби обох народів» (стор. 10). Слід також зазначити, що кожний розділ книги містить списки використаних джерел і літератури, до яких з ряду питань включено й найновіші радянські дослідження.

Книга має дві частини («Сучасність» і «Минуле»), які у свою чергу поділяються на розділи. У першому з них — «Географічні умови» (автори — Марія Тичинська та Мечислав Гесс) йдеться про геологічну будову, рельєф, клімат, водний баланс, ґрунти, рослинність, фауну, фізично-географічні пояси України. У другому (Адам Єлінек, Броніслав Кортус та Ян Павлік) — дається загальна характеристика Української РСР, розповідається про демографію, промисловість, сільське господарство, транспорт, економічні райони України та перспективи їх дальшого розвитку, висвітлюється зв'язки з іншими республіками. Це ілюструється численними карто-схемами і таблицями. Безумовно, що ця частина книги заслуговує спеціального розгляду наших вчених у відповідних галузях науки. Однак можна зазначити, що сучасне подається не в статичному плані, а в розвитку, з історичною ретроспективністю. Цей розділ дає читачеві уявлення про успіхи Радянської України в усіх галузях народного господарства, науки та культури.

Дві третини праці припадає на «Минуле». В першому розділі, написаному відомими польськими вченими-археологами — Янушом Козловським, Мареком Гедлом і Казиміром Годловським, розповідається про територію України в найдавнішій історичній епохі (палеоліт, бронза і раннє залізо), а також пізньобалтентичні часи та період римських впливів. Цей оригінальний розділ необхідно докладно проаналізувати

* Книга вже дістала схвальну оцінку в радянській пресі. Див. П. К а л е н и ч е н к о. Польські вчені про сучасне і минуле України. — «Всесвіт», 1971, № 7, стор. 68—70.

археологам. Слід зауважити, що іноді створюється враження ніби висновки, зроблені на основі вивчення польських земель, автори переносять і на Україну, яка мала ряд особливостей.

В «Нарисі історії України» висвітлюються історичні події з найдавніших часів до середини 60-х років нашого століття. Безумовно, такий стислий виклад потребував від авторів чимало зусиль та вміння. Але в цілому вони справилися з складним завданням, зберегли історичну канву і виділили важливі історичні періоди з характерними для них процесами й подіями. Позитивним є те, що висвітлення подій на Україні та в Польщі дається синхронно.

Автором розділу про українські землі з найдавніших часів до Люблінської унії 1569 р. є відомий польський дослідник історії СРСР Антоній Подраза. Спеціальні параграфи присвячено племенам і народностям, які проживали на українських землях з VIII ст. до н. е. (кіммерійці, скіфи, сармати та інші). Розповідається також про східних слов'ян, виникнення Давньоруської держави, Київську Русь в період її розквіту. Досить ґрунтовно висвітлено історію українських земель в період феодальної роздробленості, зокрема відносини Галицько-Волинського князівства з сусідніми польськими землями.

У праці показано становище українських земель, що перебували у складі Польщі та Литви, з XIV ст. до 1569 р. Автор стверджує, що в експансії на українські землі були зацікавлені насамперед польські північні класи — великі феодали й патриціат міст. Перші намагалися збільшити свої земельні володіння, а другі — заволодіти торговими шляхами, що йшли з Заходу через українські землі до портів на Чорному морі. Автор висвітлює політику шляхти щодо українських земель, викриває її класово-експлуататорську суть, що зумовлювала політичне безправ'я православних, зростання феодальних повинностей, тяжке становище міст, а, отже, й загострення класової боротьби. Таким чином, автор спростовує вигадки польської шляхетської та буржуазної історіографії про якусь особливу місію Польщі на Сході. Однак автор твердить, що в результаті Люблінської унії всі українські землі, за винятком Буковини й Закарпаття, були підкорені Польською державою, хоча Чернігівсько-Сіверські землі входили до складу Росії.

Відомий дослідник історії України XVIII ст. Владислав Серчик розповідає про політику польських властей на Україні в 1569—1795 рр., водночас зазначаючи, що Україна відіграла найістотнішу роль у внутрішній і зовнішній політиці Речі Посполитої. Досить виразно показано, що польські магнати, захопивши на Україні величезні земельні володіння, були «натхненниками» дій уряду в українських справах. Говориться про наступ католицизму. Засилля шляхти викликало опір населення, передусім козацтва, яке відіграло провідну роль у боротьбі з загарбниками.

Однак не можна погодитися з твердженням автора, нібито татарські спустошливі набіги на прикордонні воєводства — це відповідь на козацькі походи в Крим і Молдавію (стор. 257). Насправді було навпаки. Козацтво насамперед протистояло татарським навалам, що не припинялися після створення Кримського ханства.

В розділі є спеціальний параграф «Козацькі повстання», що відбувалися наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Однак, очевидно, слід було б підкреслити, що в них брали широку участь селяни та міщани.

Спеціальний параграф присвячено національно-визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Правильно розкрито її причини, стисло розповідається про хід подій, висвітлюється значення Переяславської ради (січень 1654 р.). Знайшли своє відображення досить складні й сповнені трагізму події другої половини XVII ст.: поділ України згідно з Андрусівським перемир'ям, коли турецько-татарські орди сплюндрували Правобережну Україну.

Закінчується розділ оглядом подій XVIII ст. на Правобережній Україні, що входила до складу Речі Посполитої до третього її поділу. Зокрема розповідається про гайдамацький рух, повстання 1734 р. і 1768 р. Очевидно, тут потрібно було б згадати і про події в Галичині.

Ян Козік, автор розділу про розклад феодально-кріпосницьких відносин і період капіталізму на Україні (кінець XVIII ст.—1917 р.), висвітлює економічне й політичне становище українських земель у складі Росії та Австрії. Зокрема приділено значну увагу рухові декабристів, діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, революційним подіям 1848 р. в Галичині, показано значення буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. в Росії, розкрито тяжке становище українських земель в період столипінської реакції та під час першої світової війни. Йдеться також про національно-визвольний рух на Україні та розвиток її культури. Однак не правильно, очевидно, висвітлювати зростання українського патріотизму (з кінця XVIII ст.) лише на прикладі дворянських кіл (стор. 281). Навряд чи справедливо вважати ідеологію Кирило-Мефодіївського товариства туманною, «мглистою» (стор. 283), а поступки австрійського уряду під час і після революції 1848 р. наслідком «проавстрійського ставлення українців» (стор. 286).

Розділ про найновіший період в історії України (1917—1965 рр.) написав Яцек Кмецік, який, хоча й стисло, показав хід революційних подій на Україні від Лютневої буржуазно-демократичної революції до перемоги Великого Жовтня. Тут же розповідається про встановлення Радянської влади на Україні, висвітлюється боротьба за її зміцнення в роки громадянської війни та іноземної інтервенції. Не обійдено також питання про загарбання буржуазною Польщею, Румунією і Чехословаччиною західно-

українських земель та їх становище в складі Польщі, зокрема розкривається колоніальна політика польських властей. Висвітлюється також роль Комуністичної партії, яка у спільній боротьбі польських і українських трудящих вбачала реальний шлях до визволення.

В параграфі «Радянська Україна в міжвоєнний період» досить чітко показано розвиток економіки, культури, науки Радянської України, наголошується, що возз'єднання Західної України і Буковини з УРСР було справедливим історичним актом.

В останньому параграфі історичного нарису — «Україна в період війни і післявоєнного будівництва» зазначається, що український народ своїм героїзмом на фронтах Великої Вітчизняної війни, в партизанських загонах, підпіллі, самовідданою працею у радянському тилу зробив великий внесок у розгром фашистських загарбників. За повоєнні роки Україна розквітла в братній сім'ї радянських народів.

Спеціального розгляду потребують розділи про українську мову і літературу (Ришард Лужний і Веслав Вітковський) та містечтво Київської Русі (Єва Хоецька).

Рецензована історична частина праці справляє в цілому позитивне враження. Однак, крім окремих зауважень, висловлених вище, є ще одне загальне. Оскільки долі українського і польського народів були тісно поєднані протягом століть, очевидно, слід було б наголосити на тому, що часто прогресивні сили обох народів виступали спільно проти несправедливості й реакції. У цьо-

му плані, можливо, треба було б згадати про Грюнвальдську битву 1410 р., ширше висвітлити Хотинські події 1621 р., розповісти про участь українців у польському повстанні 1863 р. та спільні виступи українців і поляків проти соціального й національного гніту в ХХ ст. Поза увагою авторів залишилася спільна боротьба радянського і польського народів проти фашизму в роки другої світової війни. Не згадано також про відносини між братніми країнами в умовах соціалістичної дійсності. Хоча ці питання і висвітлено в працях польських, зокрема краківських, істориків, але їх не слід було б обходити і в цій праці.

В редакторській передмові до книги сказано: «Ми усвідомлюємо, що зміст книги не вичерпує всієї багатющої проблематики українських справ... Ці хибні частково впливають з того, що не всі галузі минулого і сучасного життя України є об'єктом наукових інтересів працівників нашого університету. Вони впливають також із характеру даного видання, яке є першою спробою синтетичної інформації про Україну». Можна лише додати, що це хоча й перша, але досить вдала спроба польських викладачів-вчених Краківського Ягеллонського університету.

Рецензована праця — значний внесок учених братньої країни у зміцнення братерських українсько-польських взаємин. Широка громадськість і науковці Радянської України її прочитають з задоволенням.

Ф. П. Шевченко

Хроніка та інформація

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ ОРГАНІЗАЦІЇ «МІЖНАРОДНА РОБІТНИЧА ДОПОМОГА»

7—8 вересня 1971 р. в Інституті історії АН УРСР проходила підготовлена Республіканською науковою радою з проблеми «Історія міжнародного робітничого та національно-визвольного руху» наукова конференція, присвячена 50-річчю організації «Міжнародна робітнича допомога».

Директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР А. Д. Скаба у вступному слові охарактеризував створений за ініціативою В. І. Леніна «Міжробдоп» (МРД) як одну з видатних міжнародних революційних організацій, діяльність якої і сьогодні є прикладом самовідданого служіння справі пролетарської солідарності.

Заступник директора Інституту історії міжнародного робітничого руху АН СРСР А. Я. Куценков у своєму виступі підкреслив величезне значення «Міжнародної робітничої допомоги» для згуртування пролетаріату всього світу.

З доповіддю «Біля джерел організації «Міжнародна робітнича допомога» (1921—1923)» виступив професор О. А. Макаренко. Створення МРД, зазначив він, припадає на осінь 1921 р., коли в молодій Країні Рад голод охопив понад 27 млн. чол. Значну допомогу голодуючим подала тоді новостворена міжнародна організація. Проаналізувавши роботу I—III конференцій МРД, форми та методи інтернаціональної допомоги Радянській Росії в 1921—1923 рр., доповідач прийшов до висновку, що інтернаціональна солідарність трудящих з першою диктатурою пролетаріату забезпечувала їм успіх у власній класовій боротьбі.

А. І. Аврус (Саратовський держуніверситет) розкрив значення міжнародної допомоги голодуючим на прикладі одного з потерпілих районів — Саратовської губернії. Він показав, що 1922 р. губернія одержала через МРД понад 20 тис. пудів продуктів, медикаментів і одягу, а також понад 5 тис. одиниць обладнання та інструментів для промисловості.

Л. І. Прокова (Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС) присвятила свій виступ вкадаві «Міжробдопу» в проведенні тактики єдиного фронту (у зв'язку з поданням допомоги Радянській Росії в

1921—1923 рр.). Показавши місце та роль «Міжнародної робітничої допомоги» в русі солідарності зарубіжного пролетаріату з першою державою трудящих, вона піддала аргументованій критиці ідейних ворогів марксизму, буржуазних істориків, які намагалися в той час зганьбити ідеологію та практику пролетарського інтернаціоналізму.

Л. Г. Бабіченко (Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС) проаналізував загальні проблеми виникнення та розвитку МРД і МОПР. Вивчивши історію становлення й розвитку обох міжнародних організацій, доповідач зробив спробу виявити загальні закономірності та найхарактерніші риси, притаманні початковому етапу їх діяльності.

В повідомленні Г. М. Адібєкова (Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС) розповідалося про сприяння МРД страйковій боротьбі пролетаріату в роки тимчасової, часткової стабілізації капіталізму, а також про об'єднання окремих комітетів МРД у єдину згуртовану організацію пролетарської солідарності, її взаємодію з Профінтерном.

Б. М. Забарко на основі архівних даних визначив місце «Міжробдопу» в боротьбі пролетаріату проти фашизму та війни в 1933—1935 рр., наголосивши, що розвиток солідарності пролетаріату був найважливішим здобутком у боротьбі проти фашизму та реакції.

Історіографії руху міжнародної пролетарської солідарності присвятила свій виступ Г. Я. Тарле (Інститут історії СРСР АН СРСР).

Про солідарність трудящих Латинської Америки з Жовтневою революцією та їх боротьбу за нормалізацію дипломатичних і торговельних відносин з Радянською Росією розповів О. І. Сизоненко (Інститут Латинської Америки АН СРСР), про боротьбу за зміцнення солідарності робітничого класу США з трудящими нашої країни — А. Ф. Бондар (Донецький держуніверситет).

Тривалий час архівні матеріали МРД, що зберігаються в СРСР, повністю не були до-

ступні дослідникам. Тому значний інтерес викликав огляд фонду документів «Міжнародна робітничка допомога», зроблений І. С. Полянським (Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС).

Заступник директора Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР А. М. Шлепаков у доповіді «Історичний досвід «Міжробдому» і сучасність» підсумував багатолітню діяльність МРД, зокрема показав спадковість шляхів і методів надання допомоги жертвам капіталістичної експлуатації, неокolonіалізму та імперіалістичної експансії в сучасних умовах. Доповідач підкреслив, що зацікавленість історією пролетарської солідарності визначається не тільки закономірним інтересом до минулого, але й прагненням використати все найбільш вдале, що не втратило своєї життєвості і дотепер.

В обговоренні доповідей і повідомлень узяли участь академік А. Д. Скаба, вестеран МОПР І. О. Тюрін та інші.

Спеціальне засідання конференції було присвячене кінематографічній діяльності «Міжробдому». Після доповіді Ю. А. Львуніна (Московський університет)

«Міжробдоп» і радянське кіно» відбувся перегляд знятих у 20-ті роки документального фільму П. Івенса та Г. Сторка «Борніаж», документальної стрічки «Міжробдоп-фільму» «Удар по лашюгу» і шедевра радянського кіно, випущеного кіностудією «Міжробдоп—Русь» фільму Вс. Пудовкіна «Маті».

До конференції співробітниками бібліотеки Інституту історії АН УРСР була обладнана спеціальна виставка книг. Учасники конференції могли ознайомитися із збірником статей «Під прапором пролетарської солідарності», підготовленим Науковою координаційною радою з проблеми «Історія міжнародного та національно-визвольного руху».

Конференція підбила підсумки великої роботи, проведеної дослідниками-істориками щодо вивчення інтернаціоналістської організації «Міжнародна робітничка допомога». Матеріали, представлені її учасниками, показали незбориму силу та історичне значення ідей пролетарського інтернаціоналізму.

*А. І. Доронченков,
Є. П. Степанович*

ПОЛІТВИДАВ УКРАЇНИ — ІСТОРИКАМ

Як і в попередні роки, у тематичному плані випуску літератури на 1972 р. широко представлені твори класиків марксизму-ленінізму, книжки і брошури, що показують всезростаючу керівну роль КПРС в боротьбі радянського народу за побудову комунізму. Разом з іншими працівниками ідеологічного фронту історики республіки одержать у 1972 р. українською мовою збірник «З ранніх творів» К. Маркса і Ф. Енгельса та окремі видання їх праць, як наприклад: «Маніфест Комуністичної партії», «Критика Готської програми», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину». Готується також до друку посібник «Алфавітний покажчик до другого видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса».

Буде продовжено випуск Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55 томах українською мовою. У світ вийдуть 9 томів (22—30) цього видання. Третім, доповненим виданням вийде збірник творів вождя «Проти догматизму, сектантства, «лівого» опортунізму». Сьомим виданням буде надруковано «В. І. Ленін. Короткий біографічний нарис», в якому висвітлюються основні етапи життя Володимира Ілліча. У серії «На допомогу вивчаючим ленінську теоретичну спадщину» вийдуть книги «Про працю В. І. Леніна «Що робити?» і «Про працю В. І. Леніна «Про «подвійну» відновідальність і законність».

Схвально зустрічають читачі літературу

з серії «Борці за велику справу» про видатних партійних і державних діячів. У 1972 р. заплановано видати книги доктора історичних наук І. І. Коломійченка «Кирило Васильович Сухомлин» і учасника двох революцій Я. С. Блудова «Штрихи к портретам» — спогади автора про Г. І. Петровського, С. В. Косіора, П. П. Постишева, В. П. Затонського та інших відомих діячів партії.

Особливе місце в плані 1972 р. відводиться історичній літературі, що розглядає проблеми історії та події в світлі рішення останніх з'їздів КПРС і КП України. Зокрема, нові книги вийдуть до серії «З'їзди і конференції КП України» і «Історія обласних парторганізацій». Серед них — XXIV з'їзд КП України, «Нариси історії Житомирської обласної партійної організації», «Нариси історії Ворошиловградської обласної партійної організації».

Велетенський шлях пройшла наша країна і, зокрема Українська РСР, за роки Радянської влади, досягла грандіозних успіхів у галузі економіки, науки, культури. Історичними етапами на цьому шляху були п'ятирічки, яким і присвячене грунтовне дослідження колективу авторів «Кроки велетя».

Про Леніна і про Україну, про революцію, що утвердила на землі Радянську владу, про наше сьогодення готується збірник «Оновлений край», авторами якого є історики, партійні працівники, вчені. Книга добре ілюстрована, дає уявлення про ве-

личні перетворення, що сталися в областях республіки за роки Радянської влади і присвячені 50-річчю утворення СРСР.

До цієї знаменної і великої політичної події в житті народів СРСР будуть випущені й інші великообсягові видання. Так, наукові працівники Інституту історії партії ЦК КП України готують книгу «Діяльність Комуністичної партії України по здійсненню ленінської національної політики»; колектив авторів, очолюваний членом-кореспондентом АН УРСР А. Т. Чеканюком, створює тритомний літопис про дружбу і братерство народів нашої соціалістичної Батьківщини під назвою «Вінок дружби».

50-річчю утворення СРСР присвячується також серія «Союзні республіки», у кожній з 15 брошур якої йдеться про одну з республік Радянського Союзу, історичне минуле її народу, його боротьбу за встановлення влади робітників і селян, досягнення у соціалістичному й комуністичному будівництві. На прикладі кожної республіки буде яскраво показано, що здійснення накреслень XXIV з'їзду стало новою сторінкою в літопису героїчних звершень радянського народу.

Цінним виданням плану буде «Велика сила дружби народів» — рекомендаційний анований показчик літератури до 50-річчя утворення СРСР.

Читачам-любителям пропонується великий вибір історико-документальної і мемуарної літератури. Тут насамперед по-

трібно назвати книгу відомого новатора Олексія Стаханова «Життя шахтарське». У своїх спогадах автор відтворює події перших п'ятирічок, розповідає про могутню силу робітничого колективу.

Про життя, діяльність всесвітньо відомого вченого і конструктора в галузі космічної техніки і космічних досліджень, двічі Героя Соціалістичної Праці, лауреата Ленінської премії Сергія Павловича Корольова розповідає спецкор ТАРС О. П. Романов у своїй документальній повісті «Конструктор космічних кораблів».

З серії «В боях за Радянську Вітчизну» побачить світ друга частина мемуарів кандидата воєнних наук двічі Героя Радянського Союзу, генерал-майора В. С. Петрова «В дни испытаний. Воспоминания фронтовика». В цій серії заслуговує на увагу документальна розповідь Л. А. Карпова «Выходим на цель!».

Зацікавлять читачів і видання серії «Партизани Великої Вітчизняної війни», зокрема книги колективу авторів «Герої партійного підпілля і партизанської боротьби на Україні (1941—1944 рр.)», книжки О. Ф. Федорова «Остання зима», З. В. Сиромятникової «Йду в тил ворога» та інші.

У 1972 р. вийдуть й інші праці з питань історії, наприклад, з історії народного господарства СРСР, міжнародних відносин республіки тощо.

С. М. Глущенко

ШКІЛЬНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ

В музеї, що діє при Дашівській середній школі на Вінниччині, зібрано чимало матеріалів з історії рідного краю. Серед них є і знахідки періоду трипільської культури, поселення якої виявлено біля сіл Кальника, Дашева, Вербівки, Шабельни та інших. Тут — кам'яні зернотерки, ядра або «пращні камені», сокири, кремінні ножі, відщепи, глиняні грузила, відтяжки від примітивних ткацьких верстатів, рештки глиняного посуду. А ось речові пам'ятки бронзової, скіфської і ранньослов'янської епох: бронзовий кельт, фібула, металеві списи, наральники, ножі, тесло, сопло від ручної домниці, шматки керамічних труб тощо.

В експозиції музею є також матеріали періоду феодалізму. Це відомості та фотодокументи про земельні володіння польських і литовських феодалів, визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. і, зокрема, про місто Кальник і Кальницький козацький полк. Період революцій 1917 р., громадянської та Великої Вітчизняної воєн представлений рядом матеріалів і фотографій, що висвітлюють боротьбу за встановлення Радянської влади на

Поділлі, в Присоб'ї, захист її від іноземних загарбників.

Музейні експонати розміщено в спеціальних вітринах, виготовлених учнями, а також на стендах «Пошук юних краєзнавців», «Минуле рідного краю», «Сучасне рідного краю», «Форці за справу народну», «Вони визволяли наш край», «Історія рідного краю», «Наші герої» та інших.

Шкільний краєзнавчий музей — центр виховної роботи в школі. В ньому приймають у піонери, комсомол, засідає комсомольський комітет і Рада піонерської дружини. Тут проводяться заняття історичною, краєзнавчою й інших гуртків, зустрічі з учасниками громадянської та Великої Вітчизняної воєн, передовиками виробництва, виховні години, районні семінари істориків та ряд інших заходів.

Музей відвідують учні різних шкіл району, вчителі, батьки. Його оглянули представники обласних і республіканських організацій та установ. Краєзнавчу кімнату нагороджено почесною грамотою ЦК ЛКСМУ.

Рада музею організовує систематичне збагачення експозиції за рахунок матеріа-

лів про кращих людей району, області. З розширенням діяльності шкільного музею зростає його вплив на навчально-виховну роботу. При ньому створено клуб інтернаціональної дружби, завдяки йому певною мірою поліпшується дисципліна й успішність учнів, зростає їх інтерес до вивчення суспільних дисциплін, матеріали музею

постійно використовуються на уроках.

Сьогодні музей спрямовує свою роботу на виконання історичних завдань XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України, поставлених перед радянською школою в навчанні й вихованні молодого покоління.

І. В. Пилипчук

З ДОСВІДУ РОБОТИ СТАРОМЛІНІВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Успішному вихованню підростаючого покоління великою мірою допомагають такі ефективні форми та методи навчання, які не тільки забезпечують засвоєння суми знань, але й формують світогляд школярів. Серед цих форм і методів значне місце посідає шкільне краєзнавство — чудовий засіб виховання не тільки учнів, а й у дорослого населення любові до рідного краю, як частини великої соціалістичної Батьківщини.

Школярів завжди цікавить минуле рідних місць, їх сьогодення і майбутнє. Вони прагнуть більше дізнатися про ратні й трудові подвиги своїх земляків. Ознайомлення з місцевим матеріалом викликає у них почуття глибокої поваги до героїчних справ старшого покоління, готовності продовжувати розпочату ним боротьбу за побудову комуністичного суспільства. В процесі вивчення рідного краю учні усвідомлюють необхідність бути корисними суспільству, брати активну участь у творчій праці радянського народу. Краєзнавство допомагає їм більш свідомо обирати майбутню професію і оволодівати рядом необхідних для них знань, вміння й навиків.

Старомлинівський краєзнавчий музей розпочав свою роботу 1 травня 1964 р. Його експозиція поділяється на 7 розділів: геологія та археологія, Жовтнева революція й громадянська війна, Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр., культура і побут, нумізматика, сільське господарство, Ленінський зал. Матеріали першого з цих розділів складають вірогідний і захоплюючий літопис розвитку нашого краю протягом сотень мільйонів років. Серед них можна побачити цінні археологічні знахідки останніх років — засоби праці й полювання епохи кам'яного віку (кам'яні сокири, молотки, керамічні трубки і т. д.). Місцеві художники В. Н. Сарбаш і В. А. Клименко намалювали картини, які відтворюють побут первісних людей. Ці картини привертають увагу відвідувачів музею своєю яскравістю і оригінальністю.

Духом суворой революційної романтики грізних і славних боїв за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції прояняті експонати наступного розділу краєзнавчого музею. Ось під склом лежать пожовклі більшовицькі газети, знайдені в

Старомлинівці в 1959 р. під час копання траншеї під фундамент РТС. Місяцями вони зіпсовані кореневищами рослин і комахами, оскільки пролежали в землі понад сорок років. Це газети «Правда», «Еже-недельник Правды», «Беднота» (видання Петроградського Комітету РКП(б)); «Коммунар» — робітничий щотижневик, видання ЦК РКП(б); «Красная газета» — орган Петроградської Ради робітничих і селянських депутатів; «Борец за коммунизм» — видання політвідділу 1-ї Західнопродської дивізії. Номери всіх газет відносяться до останніх чисел березня 1919 р.

Рідкісні фотокартки і документи, зброя революційних бійців, карти бойових дій 9-го Західнопродського Українського полку, різні схеми, спогади учасників громадянської війни та ін. — все це відновлює незабутні картини великих революційних подій.

Глибоке хвилювання викликають пам'ятки безсмертного подвигу радянського народу під час війни з німецько-фашистськими загарбниками. Славний бойовий шлях від Сальських степів до австрійських Альп пройшов 45-й донський козацький кавалерійський полк, який 12 вересня 1943 р. визволив с. Старомлинівку від окупантів. В музеї зберігаються фотокартки, особові речі бійців і командирів, карта бойового шляху цього кавполку.

Понад 50 чол., що колись брали участь в боях за с. Старомлинівку, за завданням ради музею розшукали учні 6 «б» класу (нині випускники школи) під керівництвом вчительки Р. М. Корневої. 9 травня 1965 р. на свято Перемоги в село приїхало 12 воїнів-визволителів. Вони виступили з промовами на урочистому засіданні перед школярами, колгоспниками, робітниками відділку «Сільгосптехніка». А на день 25-річчя визволення Донбасу жителі Старомлинівки знову запросили своїх друзів.

Серед численних експонатів-реліквій Великої Вітчизняної війни — Червоний прапор, що його врятувала від німецько-фашистських загарбників Є. К. Налбат, яка ризикуючи власним життям і життям своїх близьких зберегла також телефонну і радіоапаратуру, багато цінних поштових документів і трудові книжки працівників пошти. Завдяки їй зразу ж після вигнан-

ня окупантів у селі стали до ладу радіо і телефон.

Зібрані фотографії, документи, спогади учасників Великої Вітчизняної війни та інші музейні матеріали допомагають відвідувачам музею належно оцінити героїчний подвиг Червоної Армії і всього радянського народу, які врятували нашу Батьківщину і народи Європи від страхіть фашистського рабства. Всі ці матеріали переконливо підтверджують всенародний характер боротьби проти німецько-фашистських загарбників.

Ленінський зал при краєзнавчому музеї був відкритий до дня 50-річчя Радянської влади в урочистій обстановці. Цій події передувала значна підготовча робота сільських слідопитів. Вони писали листи в усі музеї нашої країни і за кордоном, пов'язані з іменем В. І. Леніна. Були одержані історичні документи та їх фотокопії, фотографії та інші матеріали з Праги, Пороніна, Варшави, Кракова, які розповідають про революційну діяльність Ілляча під час перебування його в Польщі у 1914—1916 рр. Британський національний музей надіслав 6 фотокопій документів, написаних Володимиром Іллячем англійською мовою під псевдонімом Якоба Ріхтера. Цінні матеріали надійшли з Шушенська, Ульяновська, Львова, Куйбишева, Ленінграда, Москви, Києва. Здебільшого це нариси, фотокартки, що відносяться до різних періодів життя й революційної діяльності В. І. Леніна. Перша старомлинівська комсомолка А. К. Баліоз, надіслала з Москви на адресу місцевої піонерської організації картини, присвячені вождю. Слідопити розшукали і збрали фотографії односельців, нагороджених орденом Леніна. Для поповнення залу новими експонатами кожний клас одержав від комітету комсомолу конкретне завдання. П'ять учнів стали екскурсоводами в Ленінському залі.

Форми роботи Старомлинівського краєзнавчого музею найрізноманітніші. Обсяг її досить значний: музей влаштовує вечори-зустрічі з учасниками громадянської та Вітчизняної воєн, героями трудової слави, читання лекцій і доповідей для школярів і населення, семінари й наради вчителів-краєзнавців та ін. При вивченні окремих тем з історії КПРС краєзнавчий музей відвідують комуністи та комсомольці місцевих колгоспів ім. Кірова та ім. Калініна.

В учбових цілях експозиції та фонди музею широко використовуються на уроках географії, біології, літератури, історії. В музеї відбуваються і уроки, коли учні проходять тему «Велика Вітчизняна війна радянського народу 1941—1945 рр.» Матеріалами, що їх збрали краєзнавці, користуються також лектори товариства «Знання», доповідачі на комсомольських і піонерських зборах.

Музей весь час поповнюється новими експонатами і знахідками. Найактивнішу участь у збиранні матеріалів з історії рідного краю беруть школярі. З самого по-

чатку у цю роботу включилися червоні слідопити школи, які є основним ядром активу краєзнавчого музею. Це вони влаштовують вечори, підтримують листування з різними людьми героїчних і цікавих судеб, збирають експонати, виконують обов'язки екскурсоводів тощо. Слідопити листуються з Л. Т. Космодем'янською. Вона надіслала до музею цінні документи про своїх дітей Зою і Шуру, їх фотокартки. Піонерська дружина Старомлинівської школи носить ім'я Зої Космодем'янської. В її честь влаштовано куток, де зібрано матеріали, що розповідають про подвиг відважної патріотки.

Під час виконання піонерського завдання «Шляхами Великого Жовтня», в школі було створено 11 експедиційних загонів. Кожний з них мав певне завдання. Всі вони виконані. Наприклад, учні 10 класу під керівництвом вчительки Є. Ф. Кеменичеджі два роки збирали матеріал і напередодні 50-річчя рідної школи написали її історію. П'ятикласники збрали для музею значки, листівки, пісні, вірші про Ілляча.

Чимало школярів-учасників створення і роботи музею нагороджені грамотами, півтками до республіканських, обласних і місцевих піонерських таборів. Такі заохочення сприяють діяльності всього дитячого колективу. Десятки інших учасників відзначені грамотами райкому комсомолу, райвно, облвно.

Старомлинівський краєзнавчий музей — учасник ВДНГ у Москві 1965 р. та I республіканської краєзнавчої конференції в Одесі того ж року. Він має диплом Донецького облвно, а 1967 р. згідно з наказом Міністерства культури УРСР йому присвоєно звання народного музею історії с. Старомлинівки.

Вже стало традицією 18 лютого кожного року проводити зустрічі учасників громадянської війни. Саме в цей день у 1919 р. в Старомлинівці був створений 9-й Задніпровський радянський піхотний полк. Нині в селі проживає понад 30 однополчан-задніпровців. Цікава зустріч ветеранів громадянської війни відбулася 6—8 листопада 1967 р., в дні святкування 50-річчя Радянської влади. З Москви, Феодосії, Києва, Донецька та інших міст країни з'їхалися білші її командири цього полку. Багато з них виступили із спогадами.

Велику роботу здійснила рада музею щодо представлення активних учасників громадянської війни до нагородження орденами і медалями в честь 50-річчя Радянської влади.

З ініціативи ради музею встановлена меморіальна дошка на Будинку культури, де вперше була проголошена Радянська влада в Старомлинівці, а згодом розташувався штаб 9-го Задніпровського полку. Всі заходи музею тісно пов'язані з комітетом комсомолу і піонерською дружиною, з роботою Будинку культури, місцевих бібліотек.

С. К. Темір

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ВАЖЛИВА ТЕМА ПОТРЕБУЄ ГЛИБОКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Останнім часом опубліковано чимало історичних досліджень. Констатуючи певні досягнення, втім, не можна стверджувати, що всі висвітлювані в них проблеми розкрито вичерпно. І надалі стоїть завдання їх поглибленої творчої розробки, відкриття нових аспектів дослідження на основі вчення класиків марксизму-ленінізму. При цьому слід зазначити важливість внесення нового, підняття вивчення проблеми на вищий ступінь.

Читацьким колам відомі праці, присвячені різним періодам і питанням історії, що їх опублікували історики М. І. Куліченко та В. Ю. Маланчук. Викликала інтерес і спільна праця цих авторів, опублікована Видавництвом політичної літератури України в 1971 р.—«В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні». Без сумніву можна сказати, що книга, яка присвячена такій важливій темі, знайде належний розбір та оцінку рецензентів. В цьому ж листі варто звернути увагу лише на деякі питання.

Читаючи книгу М. Куліченка і В. Маланчука, переконалися в тому, що автори мало внесли нового у висвітлення піднятої проблеми. Книга повторює вже висловлене раніш самими авторами, а також у працях інших дослідників, причому знахідки останніх викладаються так, ніби вони зроблені авторами цієї монографії. Наприклад, на стор. 20, де мова йде про автора статті «Централізм і сепаратизм в українському с.-д. русі», автори пишуть, що раніше існувала думка, ніби стаття належить українському соціал-демократу Оксену Лолі, але останнім часом «при дослідженні Краківсько-Поронінського архіву В. І. Леніна, виявилось, що автором цієї статті був не О. Лола, як колись вказувалося у багатьох науково-літературних джерелах, а український соціал-демократ П. Грищенко». Відкриття дійсно важливе, але чیه? Із тексту можна зробити невірний висновок, що це — заслуга самих авторів книги. Насправді ж воно зроблене ще в 1960 р. О. Н. Юрченком у його книзі «В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні в 1907—1917 рр.».

Звертає увагу і те, що в книзі бракує ретельного відбору і перевірки фактів, запозичених з інших праць. Так на стор. 13 докладно описується «факт» зустрічі Ф. П. Дідука з В. І. Леніном і навіть наводиться зміст розмови між ними. Дійсно, в літературі такий «факт» описаний. Але тепер кожному історику, який займається питанням «В. І. Ленін і Україна» вже давно відомо, що згаданої зустрічі не було. Слід навести ще один приклад, коли автори повинні були б глибше проникнути в суть справи. На стор. 123 автори пишуть: «Наприкінці квітня 1919 року, коли воєнна обстановка на фронтах надто загострилась, В. І. Ленін висунув на обговорення партії питання про те, чи не слід стати на шлях тимчасового злиття Радянської України з РСФРР...» (Підкреслено пами — А. Б.). Краще ознайомлення з працями В. І. Леніна запобігло б цьому невірному твердженню. Факти свідчать про те, що мова йшла не про входження України до складу РРФСР і не про ліквідацію її національної державності. В. І. Ленін і в 1919 р. говорив про єдність (злиття) тільки у військових справах¹.

При більш глибокому і всебічному вивченні фактів та подій можна було б уникнути спрощень і однобічності у висвітленні деяких інших питань. Відчувається це в розповіді про два обласних об'єднання, що виникли в 1917 р.—Обласний Комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю і обласний Комітет РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну (стор. 28). Є випадки «підняття» одних діячів за рахунок припинення інших. Замість того, щоб протиставляти Є. Б. Бош С. Артему слід було б об'єктивно розібратися в справі (стор. 48, 77—78).

Питання про Донецько-Криворізьку республіку неодноразово піднімалося в літературі, висловлювались різні точки зору. Ознайомившись з викладеним на стор. 63—68 в книзі М. Куліченка і В. Маланчука, читач так і не зрозуміє позиції, яку займають автори в цьому питанні.

Не завжди з наукових позицій розповідається в книзі про тактику РКП(б) щодо дрібнобуржуазних партій на Україні (стор. 106—119). Поперше, у висвітленні цього питання припускаються фактичні помилки, по-друге, різні оцінки з праць Леніна беруться без зв'язку з конкретною обстановкою, по-третє, інколи справа зображується так, ніби більшовики були не щирими у своєму прагненні співробітничати з партіями, які стояли на платформі Радянської влади, а йшли на угоди лише з метою перехитрити ці партії і ліквідувати їх.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 359—360.

Дуже схематично висвітлено здійснення національної політики КПРС на Україні в період соціалістичного будівництва і зовсім не розкрито розвиток національних відносин на сучасному етапі. У розділі, присвяченому сучасному станові національних відносин в СРСР, йдеться про підсумки здійснення ленінської національної політики на Україні, про економічний і культурний розквіт України, а не про процеси, що відбуваються в галузі національних відносин.

У праці чимало прикрих фактичних помилок. Так, на стор. 5 говориться, що В. І. Ленін «присвятив Україні понад 700 своїх праць». Це явна помилка. Може, Ленін згадує про Україну в 700 працях? На стор. 78 говориться, що Пленум ЦК РКП(б) 3 квітня прийняв рішення про утворення КП(б)У. Насправді це було 3 травня. На стор. 11 підготовлений В. І. Леніним текст промови Г. І. Петровського в Думі, що застерігає заборону царським урядом вшанування 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка і стаття Леніна «До питання про національну політику», зображуються як дві різні праці. На стор. 27 вигадкою звучить розповідь про те, що В. І. Ленін до опублікування своїх Квітневих тез особисто дав їх М. О. Савельєву.

Сказане не означає, що книжка М. Куліченка і В. Маланчука позбавлена позитивних якостей. Вони безперечно є. А все ж, як зазначених так і інших окремих упущень і недоліків можна було б уникнути при більш глибокому вивченні такої важливої проблеми.

А. Б.

НЕВІРНО ВИТЛУМАЧЕНА ДАТА

У «Повісті временних літ» під 6559, тобто під 1059 р., говориться: «Постави Ярославъ Лариона митрополитомъ. Русина. въ[св]я[т]и Софѣи. собравъ е[пи]с[ко]пы»¹. Літописець відзначив історичний факт великої ваги для древньої Русі — вперше на київській митрополитичій престол сів не прийшлий грек, як це бувало раніше й пізніш, а місцевий русин, талановитий письменник і проповідник, автор відомого «Слова о законі і благодаті». Поставивши Іларіона на чолі руської церкви, Ярослав Мудрий завдав відчутного удару політиці Візантії, яка намагалася через греків-митрополитів тримати у своїх руках релігійне життя Русі. На жаль, літописець не вказав точнішої дати (місяця, числа), коли сталася ця подія.

С. О. Висоцький у своїй книжці доводить, що це відбулося 9 квітня 1051 р. Підставою для такого твердження авторові послужив напис-граффіто на одній із опор київської Софії: «м[ѣ]с[я]ца априля въ 9 д[ѣ]нь поставлен быс[тъ] вл[а]д[ѣ]ка». Дослідник пише з цього приводу: «Враховуючи, що в запису говориться про подію, яка відбувалася в митрополитичому Софійському соборі, треба вважати, що під поставленням владики автор має на увазі возведення в сан митрополита київського, яке відбувалося в Софії»². Митрополити-греки, які прибували на Русь, висвячувалися ще у Візантії, а безпосередньо на Русі в XI—XIII ст., за свідченням літопису, висвячено лише трьох митрополитів: згаданого Іларіона, іншого русина — Кліма Смолятича (27 липня 1147 р.) і грека Кирила (6 січня 1224 р.)³. Точні дати останніх двох подій відомі. Отже, робить висновок С. Висоцький, залишається Іларіон, якого поставлено в 1051 р., і «в цьому випадку граффіто вказує день цієї події — 9 квітня»⁴.

Але, по-перше, митрополит ніколи, ні в часи Київської Русі, ні пізніше не називався словом «владика». «Владика» — це загальноновживаний у народі, церкві й літературі синонім слова «єпископ»⁵ (крім, звичайно, значення «володар»).

По-друге, відомо, що висвячення єпископів, митрополитів, як і освячення церков, відбувалося, за звичаєм, тільки в якое значне свято або неділю⁶.

Перевіривши за хронологічною таблицею, наприклад, дати возведення в митрополитичій сан Кліма Смолятича і Кирила, неважко переконатися, що 27 липня 1147 р. припадало на неділю, а 6 січня 1224 р. (6 січня 1225 січневого року) припадало на понеділок, але це був день великого постійного свята — Водохрещі. Єпископ Кирило

¹ ПСРЛ, т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку, М., 1962, ствп. 155.

² С. А. Высоккий. Древнерусские надписи Софии киевской XI—XIV вв. Вып. I, К., 1966, стор. 37—38.

³ ПСРЛ, т. 1, ствп. 315, 447.

⁴ С. А. Высоккий. Назв. праця, стор. 38.

⁵ И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. 1, [М., 1958], ствп. 267—268; Лексикон славеноросский Памви Беринди, К., 1961, стор. 16.

⁶ Н. Г. Березжков. Хронология русского летописания, М., 1963, стор. 82.

сів у Ростові 18 травня 1231 р., і цей день припадав на неділю; єпископ Анфілофій поставлений у Володимирі в неділю 27 серпня 1105 р.; єпископ Далмат поставлений у Новгороді 25 травня 1251 р., у четвер, але на значне постійне свято третього Обрітєння голови Іоанна Предтечі. Прикладів таких можна навести багато.

До речі, якщо в літопису трапляються записи, де висвячення єпископів припадає не на неділю і не на святковий день, то тут ми маємо або помилку, що трапилася з різних причин, або свідчення того, що запис зроблено, наприклад, за ультраберезневим літочисленням. Так, у літопису занотовано, що єпископ Лука був поставлений у Ростові 11 березня 1185 р.⁷ Тоді цей день припадав на понеділок, але в 1184 р., коли справді відбулася ця подія — на неділю.

9 квітня 1051 р., був вівторок, не було ніякого свята. У «Четьях-мінеях», де майже кожен день року буквально забитий багатьма життями святих, мучеників, подвижників, під 9 квітня записано лише малозначуще життя Вадима та семи учеників його і мученика Євпсихія⁸.

Отже, цілком ясно, що Іларіон не міг бути поставлений митрополитом 9 квітня 1051 р.

Невірна дата, введена С. Висоцьким, пішла вже в науковий обіг. Польський перекладач «Повісті временних літ» Францішек Селіцький про згаданий напис, «нічого сумняшєся», говорить: «Усе вказує на те, що відноситься він, власне, до висвячення Іларіона на митрополита»⁹. Але ця думка є помилковою.

Л. Є. МАХНОВЕЦЬ

⁷ ПСРЛ, т. 1, ствп. 457; 280—281; 472; 391.

⁸ И. У. Будовниц. Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII века, М., 1962, стор. 78; 81.

⁹ Powieść minionych lat. Opracował Franciszek Sielicki, Wrocław—Варшава—Краків, 1968, стор. 323.

Додаток

ТЕМИ КАНДИДАТСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ, ЗАТВЕРДЖЕНІ ПРЕЗИДІЄЮ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ РАДИ ПО КООРДИНАЦІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ КПРС І КП УКРАЇНИ

8 липня 1971 р. Президія Республіканської ради по координації наукової розробки історії КПРС і КП України розглянула і затвердила теми кандидатських дисертацій.

Тараник В. П. (Харків) — Роль мемуарних джерел у висвітленні діяльності В. І. Леніна як вождя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Горський В. М. (Київ) — В. І. Ленін про шляхи розв'язання аграрно-селянського питання і сучасність.

Анацький В. Н. (Харків) — Нариси історії Ахтирської партійної організації (1917—1967 рр.).

Щур Н. М. (Львів) — Боротьба більшовиків України за демократичну інтелігенцію в соціалістичній революції (березень — грудень 1917 р.).

Семілетка Г. П. (Київ) — Більшовики України і пролетарський молодіжний рух в період підготовки, проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні (березень 1917 — червень 1919 рр.).

Власенко П. Г. (Київ) — Більшовики Півдня України на чолі боротьби трудящих проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції (1918—1920 рр.).

Мельникова Л. М. (Київ) — Боротьба КП(б)У за здійснення продовольчої політики (кінець 1919 — серпень 1921 рр.).

Рибалко В. С. (Київ) — Керівництво КП України діяльністю комсомолу в роки відбудови народного господарства (1921—1925 рр.).

Решетников Л. П. (Харків) — Діяльність болгарських комуністів-політемігрантів в СРСР (1921—1944 рр.).

Плаксий М. І. (Львів) — Керівництво КПЗУ революційним рухом молоді (1924—1928 рр.).

Ткаченко Т. І. (Одеса) — Діяльність КП(б) України по підготовці та вихованню інженерно-технічних кадрів (1928—1932 рр.).

Малуха Н. Т. (Одеса) — Керівна роль партійних організацій України в культурно-освітній роботі на селі в роки другої п'ятирічки.

Михайлик В. К. (Одеса) — Діяльність КП України по комуністичному вихованню сільської молоді в роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.).

Ульянич В. І. (Київ) — Історіографія діяльності КП України по здійсненню соціалістичних перетворень на селі в західних областях республіки (1939—1959 рр.).

Езикян Г. М. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по дальшому зміцненню дружби і співробітництва народів СРСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).

Савчук П. О. (Дубно) — Діяльність партійних організацій партизанських загонів і з'єднань України в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.).

Нечаев М. Є. (Харків) — Партійно-політична робота у військах в період боїв за звільнення Лівобережної України (квітень — вересень 1943 р.).

Белякова В. С. (Київ) — Роль партійної преси в мобілізації трудящих України на відбудову народного господарства республіки (1942—1945 рр.).

Воробей В. Р. (Луцьк) — Діяльність партійних організацій західних областей України по розвитку політичної і трудової активності трудящих (1944—1950 рр.).

Ожубко В. І. (Дрогобич) — Діяльність КП України по добору, розстановці і вихованню керівних партійних, радянських і господарських кадрів західних областей УРСР (1944—1950 рр.).

Врублевський В. Г. (Київ) — Діяльність КП України по дальшому організаційно-політичному зміцненню комсомольських організацій (1946—1950 рр.).

Маковська Г. М. (Донецьк) — КП України в боротьбі за підвищення загальної і спеціальної підготовки робітників в 1952—1958 рр.

Поліщук П. Р. (Кіровоград) — Діяльність КП України по прискоренню науково-технічного прогресу в сільськогосподарському машинобудуванні в період завершення будівництва соціалізму (1952—1958 рр.).

Цвяк А. А. (Кам'янець-Подільський) — Діяльність КП України по інтернаціональному вихованню трудящих (1956—1961 рр.).

Варфоломєєв А. Ф. (Ворошиловград) — Діяльність парторганізацій Донбасу по комуністичному вихованню робітників вугільної промисловості (1959—1965 рр.).

Удовицька Л. П. (Київ) — Діяльність КП України по підготовці, добору і вихованню кадрів для сільського господарства (1959—1965 рр.).

Сопачева Г. Н. (Ворошиловград) — Діяльність КП України по розвитку культурного будівництва (1959—1965 рр.).

Титенко М. А. (Донецьк) — КП України в боротьбі за дальший розвиток торгівлі (1959—1965 рр.).

Шабельников В. І. (Донецьк) — Діяльність КП України по керівництву масовими громадськими організаціями (1959—1970 рр.).

Островський Г. С. (Київ) — Комсомол України на ударних будовах електростанцій (1959—1970 рр.).

Липовський А. Ф. (Дніпропетровськ) — Комсомол України — активний помічник партії в комуністичному вихованні студентської молоді (1959—1966 рр.).

Євдокимов Д. Є. (Київ) — Критика буржуазних фальсифікаторів політики КПРС в питаннях розвитку сільського господарства СРСР (1960—1970 рр.).

Міцкан І. А. (Київ) — Діяльність КП України по організаційному зміцненню первинних партійних організацій промислових підприємств у період комуністичного будівництва (1961—1966 рр.).

Будеркевич І. М. (Івано-Франківськ) — Організаційно-партійна робота КП України за період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС (1966—1971 рр.).

Романюк Ю. Г. (Київ) — Діяльність КП України по підвищенню ролі науки в комуністичному будівництві (1966—1970 рр.).

Муркіна Г. А. (Конотоп) — КП України — організатор політичної, трудової активності робітничого класу в період підготовки і проведення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (1966—1967 рр.).

Яремченко М. В. (Харків) — Партиєне керівництво промисловістю в умовах економічної реформи (1965—1970 рр.).

Приходнюк О. Я. (Чернівці) — Боротьба партійних організацій за посилення режиму економії і раціональне використання резервів виробництва в народному господарстві (1966—1970 рр.).

Гудименко П. Г. (Донецьк) — Технічний прогрес і діяльність КП по підвищенню культурно-технічного рівня робітників залізничної промисловості (1966—1970 рр.).

Сластьоненко О. А. (Київ) — Партиєне керівництво підготовкою керівних кадрів і спеціалістів сільського господарства (1956—1970 рр.).

Островська Г. М. (Харків) — Діяльність КП України по дальшому зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства в роки восьмої п'ятирічки (1966—1970 рр.).

Черняк Я. І. (Львів) — Боротьба КП України за зміцнення колгоспів сільськогосподарськими кадрами (1966—1970 рр.).

Коропов В. М. (Дніпропетровськ) — Діяльність КП України по удосконаленню партійного керівництва сільським господарством в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС (1966—1971 рр.).

Черний А. І. (Івано-Франківськ) — Діяльність парторганізацій України по керівництву місцевими Радами депутатів трудящих в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС.

Артиш І. Я. (Івано-Франківськ) — Діяльність парторганізацій України по комуністичному вихованню трудящих в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС.

Кочан І. Г. (Київ) — Діяльність КП України по розвитку культурно-освітньої роботи на селі між XXIII і XXIV з'їздами КПРС.

Наумов В. В. (Донецьк) — Керівництво КП України оборонно-масовою роботою серед трудящих в період 1966—1970 рр.

Романенко Н. І. (Полтава) — Діяльність Компартії України по посиленню ролі шкільних партійних організацій в комуністичному вихованні учнів (1966—1970 рр.).

РЕЗЮМЕ

Л. А. Нагорная. XXIV съезд КПСС о задачах борьбы против идеологии антикоммунизма.— Характерная особенность современной эпохи — наступление марксизма-ленинизма на буржуазную и мелкобуржуазную идеологию, идейно-политическим оружием которой является антикоммунизм. Строительство коммунизма немислимо без самой решительной борьбы против его антипода во всех его формах и разновидностях. Именно в этом направлении ведет свою идеологическую работу КПСС. Автор пишет о заботе нашей партии об идейной вооруженности строителей социализма и коммунизма, о постоянном усовершенствовании нашего идеологического оружия.

В. Г. Сарбей. Начало усвоения марксистских идей украинской историографией. Отмечая несколько односторонний библиографический аспект исследования проблем распространения идей марксизма на Украине во второй половине XIX в., автор ставит вопрос о необходимости создания источниковедческих и историографических работ в этой области, которые базировались бы на ленинской исторической концепции и глубоком изучении творческого наследия С. А. Подолинского, Н. И. Зиберы, М. П. Драгоманова, М. И. Павлыка, И. Я. Франко и других прогрессивных деятелей дооктябрьской украинской историографии.

Е. М. Апанович. Вооруженные силы Украины первой половины XVIII в. в русской и украинской историографии.— Автор рассматривает освещение в дореволюционной и советской историографии исторической роли казачества как вооруженной силы украинского народа в первой половине XVIII в., дает характеристику основных этапов изучения этой проблемы и показывает борьбу идей вокруг нее.

SUMMARIES

L. A. Nagornaya. The XXIV Congress of the Communist Party of the Soviet Union on Problems against Ideology of Anti-Communism.— Attack of Marxism-Leninism on the bourgeois and petty-bourgeois ideology, whose ideological and political weapon is anti-Communism, is a characteristic feature of the modern epoch. The building of Communism is impossible without the most decisive struggle against its antipode in all its forms and varieties. It is the struggle to which the Communist Party of the Soviet Union directs its ideological activities. The author writes on the concern of our party for ideological armament of the builders of Socialism and Communism, on constant improvement of our ideological weapon.

V. Y. Sarbei. Beginning of Mastering the Marxist Ideas by Ukrainian Historiography.— Emphasizing a somewhat one-sided bibliographical aspect of studies in problems of dissemination of Marxist ideas in the Ukraine during the second half of the XIX century, the author raises a question on necessity to create papers on studies of source and historiography in this field, which would be based on Lenin's historical conception and extensive researches in the creative heritage of S. A. Podolinsky, N. I. Ziber, M. P. Drahomanov, M. I. Pavlyk, I. Ya. Franko and other progressive figures of pre-October Ukrainian historiography.

E. M. Apanovich. Armed Forces of the Ukraine of the First Half of the XVIII Century in Russian and Ukrainian Historiography.— The author considers the historical role of the Cossacks as an armed force of the Ukrainian people in the first half of the XVIII century as depicted in pre-October and Soviet historiography, characterized main stages in studying this problem and shows struggle of ideas provoked by it.

НОВІ КНИГИ

АНДРЕЄВ П. і БУКОВ К.— Москва — місто-герой. Політвидав України, К., 1971, 195 с. з іл.

БЕССАРАБОВ М. А. — Комуністична партія України в боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства (1937—червень 1941 рр.), Видавництво Київського університету, К., 1971, 176 с.

ГОРЛЕНКО В. Ф., БОЙКО І. Д. і КУНИЦЬКИЙ О. С. — Народна землеробська техніка українців (Іст.-етногр. монографія), вид-во «Наукова думка», К., 1971, 164 с. з іл.

КАЛЕНИЧЕНКО П. М. — Великий Жовтень і революційний рух у Польщі [пис-

тол. 1917—жовт. 1919 рр.], вид-во «Наукова думка», К., 1971, 343 с.

КАЛУГІН Ю. — Декабристи на Україні, вид-во «Молодь», К., 1971, 374 с. з іл.

КОТЛЯР М. Ф. — Грошовий обіг на території України доби феодалізму, вид-во «Наукова думка», К., 1971, 128 с.

КУРАС І. Ф. — В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції (березень — грудень 1917 р.), Вид-во Київського університету, К., 1971, 145 с.

МАРКИНА В. А. — Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII—60-е годы XVIII ст., Изд-во Киевского университета, К., 1971, 175 с.

ПОПРАВКА

Авторами замітки «Революційно-демократичний рух у Ніжинському історико-філологічному інституті на початку XX ст.», надрукованої в № 10, 1971 р., є І. П. Костенко та М. А. Лескевич.